

હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોય ધર્તિહાસ.

(અંથ ૨ ભો.)

લેખકો

જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા.

એમ. એસસી. (લંડન); બી. એ; એલએલ. બી. (મુંબાઈ)
બાર-એટ-લો.; એફ. એસ. એસ. ઇંગ.

અને

બાનુચન્દ્ર.

પ્રકાશક

વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ ઠક્કર.

માલિક, હુદાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, વડોદરા.

સને ૧૯૨૩.]

સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

[સંવત ૧૯૭૯.

વડોદરા—બી હુદાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પ્રકાશકે યોવાને માટે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૨૫-૪-૨૩

સ્વદેશ ! સ્વધર્મ ! સ્વરાજ્ય !

પ્રજાનું કર્તવ્ય દર્શાવતો, જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય મહાત્માજીનાં
અમૂલ્ય જોધવચનો અને સોનેરી શિખામણોથી ભરપુર,
પવિત્ર ગીતાજીની માફક દરરોજ મનન કરવા લાયક

એક અમૂલ્ય ગ્રંથ

મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન.

૧૧૩૭

(સચિત્ર.)

અત્યાર સુધી લખાયેલાં દરેક ચરિત્રો કરતાં તદ્દન જુદીજ દબથી
લખાયેલું, મહાત્મા ગાંધીજી યરોડામાં જન્મવાસી થયા ત્યાં
સુધીની જાણવા યોગ્ય દરેકે દરેક જાણતોથી ભરપુર.

તેમાં ખાસ કરીને—

૧ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ.

૩ ખેડાનો સત્યાગ્રહ.

૨ અંબાલિયાનો સત્યાગ્રહ

૪ અસહકારની ચળવળ

વિશે પુષ્કળ આધારભૂત—ખાસ મનન કરવા યોગ્ય હકીકત ધરાવતું,
ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી સરસ પુસ્તક.

જુદા જુદા વખતનાં રંગબેરંગી ફોટોગ્રાફો સાથે.

મૂલ્યની જાણ નહોતી છે. પાછળથી પસ્તાશો.

કિંમત ફક્ત રૂપિયા ૪. વી. પી. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

વડોદરા.

ઉપોદ્ધાસ.

—૦૭૦૦—

“હિંદી રાષ્ટ્રીય-કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ” (પુસ્તક મહેલ) પ્રસિદ્ધ થયાને આજે બાર માસ કરતાં વધારે સમય વ્યતીત થયો છે. શુભરાતના પાટનગર-અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક સાબરમતીના તટપર અસહકારના પ્રજ્વેતા સંતની હાયા હેઠળ મળી, તે વિરલ પ્રશ્ન એ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ માટે અમે સાધ્યો હતો. ઉક્ત પુસ્તકમાં કોંગ્રેસના ઉત્પત્તિકાળ સન ૧૮૮૫ થી માંડીને સન ૧૯૧૪ સુધીમાં મળેલી ઓગણત્રીસ બેઠકોનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. તે પછીની બેઠકોનો ઇતિહાસ થોડા સમયમાં ‘પ્રસિદ્ધ કરવાનું’ વ્યવસ્થા અમે એ પુસ્તકના અંતભાગમાં વાચકવર્ગને આપ્યું હતું. તદનુસાર સન ૧૯૧૫ થી સન ૧૯૨૨ સુધીના આઠ વર્ષમાં મહાસભાની મળેલી આઠ સાધારણ અને બે અસાધારણ મળી દસ બેઠકોનો અહેવાલ આ બીજા પુસ્તકના આકારમાં વાચકવર્ગને નજર કરી, અમારું વ્યવસ્થા પાળીએ છીએ.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિનો આઠ વર્ષનો-દસ બેઠકોનો અહેવાલ તૈયાર કરતાં એક વર્ષ જેટલો સમય અમે લીધો તે કાંઈ પણ રીતે વધારે પડતો નહિ ગણાય. બેઠકતાં સાધનોનો જે કેટલેક અંશે અભાવ ન હોત તે એથી પણ ઓછા સમયમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરી શકાત; પરંતુ સન ૧૯૧૮ પછીની મહાસભાની બેઠકોના સવિસ્તર અને સત્તાવાર અહેવાલો અમદાવાદની મહાસભાનો અહેવાલ અપવાદરૂપે બાદ કરતાં-હજી. સુધી પ્રકટ થયા નથી, અને હવે પછી યશ કે કેમ તે અંદાસપદ છે. પરિણામે અમારે વિવિધ દિશામાંથી સંશોધન કરી સામગ્રી ભેળી કરવી પડી છે; અને તેમ કરતાં વિલંબ થાય એ સ્વાભાવિક છે. થોડા સાધનોનો આ પ્રકારે અભાવ હોવા છતાં, કહેવાની બાગ્યેજ નજર રહે છે કે, ઇતિહાસ આલેખનની શૈલી પહેલા પુસ્તકના જેવીજ આ બીજા પુસ્તકમાં પણ રાખવાનો અમે યત્ન કર્યો છે. અલખ્યત કેટલેક સ્થળે વિગતોમાં

ચોડી ધણી ઉણપ આવી હશે, પરંતુ એ ખામી તરફ વાચકવર્ગ ક્ષમાની નજરથી જોશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા તરફ અમારે વાચકવર્ગનું ખાસ ધ્યાન યોગ્યું જોઈએ. પહેલું પુસ્તક એક અંગ્રેજી પુસ્તકના અનુવાદરૂપ હતું. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું તે પહેલાં ગુજરાતી ભાષામાં એવું એક પણ પુસ્તક ન હતું, જે માતૃભૂમિની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ ગુજરાતી આલમ સમક્ષ રજૂ કરી શકે. એ ખોટા પૂરવાના ઉદ્દેશથીજ અમે ઉક્ત અનુવાદ કરવાને પ્રેરાયા હતા. આ બીજું પુસ્તક કોઈ પણ ભાષામાંથી અનુવાદ નથી, પણ સ્વતંત્ર કૃતિ છે અને એથીયે વધારે મોટી ખોટ પૂરે છે. છેલ્લાં આઠ વર્ષની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો ઇતિહાસ માતૃભાષાના બીજા કોઈ પુસ્તકમાં આલેખાયો નથી, એટલુંજ નહિ પણ અન્ય કોઈ ભાષામાંયે એ અહેવાલ રજૂ કરે એવું પુસ્તક હજી સુધી રચાયું નથી. આ કારણે આ પુસ્તક ધરાવવા માટે ગુજરાતી પ્રજા પ્રામાણિક ગર્વથી માથું ઉંચું રાખી શકશે અને અન્ય ભાષાઓને માટે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થશે.

છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં કેટલાક નાણુવાજોગ ફેરફારો થયા છે. તેમનો ઉલ્લેખ અહિં કરીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. મહાસભાની પહેલી ઓગણત્રીસ બેઠકો જેમનો અહેવાલ પહેલા પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેમની સરખામણીમાં આ પુસ્તકમાં આલેખાયેલી છેલ્લી દસ બેઠકોનો ઇતિહાસ વિવિધ દષ્ટિએ જુદો પડે છે. સન ૧૯૧૫ પહેલાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે દેશના કેળવાયલા વર્ગની પ્રવૃત્તિ હતી. નાતાલની રજાઓ દરમ્યાન એ સમુહ પ્રતિવર્ષ નિયત કરેલે સ્થાને મળી, પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર દેશના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો, દ્વિદનો શિટિશ રાજ્યતંત્રની ખામીઓ શોધવા મથતો અને હૃદયની જવાબાઓ પ્રકટ કરતો. આ ચર્ચાને પરિણામે દરેક બેઠકમાં લગભગ એકજ નતના ઠરાવો, સમયાનુસાર કરેલા ચોડા ધણા ફેરફાર આવે, પસાર કરવામાં આવતા. એ ઠરાવોમાં હિંદની પ્રજાને નામે એ સમુહ રાજ્યતંત્રમાં જોઈતા સુધારાવધારા કરવાને શિટિશ. પ્રજાને, શિટનના

મુક્તિદીર્ઘને અને મંત્રીમંડળને જોળા પાયરી કાકલુદીભરી વિનતિઓ કરતો, અને પ્રતિવર્ષ એ વિનતિઓની પુનરુક્તિ કર્યા છતાં તેમનો યોગ્ય સત્કાર ન થતો તોયે હિમ્મત હાર્યા વિના કે ધીરજ ખોવા વિના ચોતાના પ્રયત્નો જારી રાખતો. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને કેટલાક સનદશીર પ્રવૃત્તિ કહે છે, અને કેટલાક બીજાંરીવેડા તરીકે પણ જાણે છે. એ પદ્ધતિ સન ૧૯૧૫ માં બંધે તો નજ પડી; ખરું કહીએ તો સન ૧૯૧૬ ની આખર સુધી-અમૃતસરમાં મહાસભાની બેઠક મળી ત્યાં સુધી તે ચાલુ રહી. પરંતુ એક ફેરફાર તો અવશ્ય થયો. સન ૧૯૧૫ સુધી મહાસભા માત્ર કેળવાયલા વર્ગના ચર્ચામંડળ સ્વરૂપે હતી, તે બદલાઈને ધીમે ધીમે કેશની સમસ્ત પ્રજાના પ્રતિનિધિમંડળ રૂપ બની. પ્રતિવર્ષ વધતી જતી મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની અને પ્રેક્ષકજનોની સંખ્યા આ બાબતની સચોટ પ્રતીતિ આપે છે.

આ પ્રકારે મહાસભા દેશના આમવર્ગનું પ્રતિનિધિમંડળ બની રહી છતાં તેનું સુકાન તો કેળવાયલા વર્ગના હાથમાં રહ્યું, અને મોટે ભાગે હજી પણ છે. ફેરફાર એટલો થયો કે સન ૧૯૧૫ પહેલાં જે સાધારણ પ્રજાવર્ગ મહાસભાની પ્રવૃત્તિથી અગાત હતો, તે એના કાર્યક્રમમાં રસ લેતો થયો. દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તેનું જાન એ વર્ગને પણ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યું, અને તે ટાળવા માટે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની અભિલાષા ઉત્તરોત્તર દઢ થતી ચાલી. આ ફેરફાર કેટલાક દેશનાયકોએ કરેલા પ્રયત્નોને આભારી છે. સન ૧૯૧૫ની ત્રીસમી કોંગ્રેસ મુંબાઈમાં મળી તે અરસામાંજ મિસિસ એન્ની બિસેટ “ હોમરૂલ લીગ ”ની સ્થાપના કરી અને તે પછી યોડેક સમયે લોકમાન્ય તિલકે “ સ્વરાજ્ય સંઘ ” ને જન્મ આપ્યો. બન્ને સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ એકજ હતો. સ્થળે સ્થળે એ સંસ્થાઓની શાખાઓ સ્થાપી લોકોને જાગૃત કરવા, દેશના પ્રશ્નોમાં રસ લેતા કરી તેમને પણ રાજકીય સુધારા માટે પોકાર કરતા બનાવવા એ ઉદ્દેશ સંસ્થાઓના સ્થાપકોનો હતો અને તે મોટે ભાગે સફળ થયો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એમના પ્રયત્નોને લીધે આમપ્રજા દેશના પ્રશ્નો સમજતી થઈ અને મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેવા

લાગી. મહાસભા પોતે જોઈ કે સન ૧૯૨૦ ની આખર મુંઝી વાર્ષિક ચર્ચા-
 મંડળ સ્વરૂપે રહી છતાં આ સંસ્થાઓએ એનાં કાર્યવાહકમંડળોનું રૂપ
 ધારણ કરી આખા વર્ષ દરમ્યાન રાજકીય ચળવળ બરી રાખી, અને
 લોકમત કેળવી લાંબા સમયની જોડ પૂરી. “સ્વરાજ્ય સંધે.” શરૂ કરેલું
 કાર્ય મહાસભા ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિએ પૂરૂ કર્યું, તેમની ચંપારણ્ય અને ખેડાની
 સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિએ પ્રભને પોતાની શક્તિનું બાન કરાવ્યું. “સ્વરાજ્ય
 સંધે.” લોક-મતપ્રતિનું બીજ રોપ્યું; મહાસભા ગાંધીજીએ એ બીજ પર
 આત્મશ્રદ્ધાનું, વારિસિંચન કરી પ્રભના અંતરમાં સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના
 અભિલાષનું વૃક્ષ પ્રકટાવ્યું. આ વૃક્ષ તેમની પ્રવૃત્તિની સંભાળ હેઠળ દિન
 પ્રતિદિન વધારેને વધારે ફાલ્યું છે. છેલ્લાં બે વર્ષની રાષ્ટ્રીય ચળવળને
 ઇતિહાસ તો, તેમની અસહકારની પ્રવૃત્તિનોજ ઇતિહાસ છે. એ પ્રવૃત્તિએ
 તો અવધિ કપો; જે પ્રગતિ છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષમાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિ
 નહોતી કરી શકી તે એમણે બે વર્ષમાંજ કરી. દેશને ખૂણે ખાંચરે, દૂર
 દૂરનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં એ પ્રવૃત્તિ પહોંચી ગઈ; આખા
 દેશમાં સર્વવ્યાપક બની ગઈ. એ પ્રવૃત્તિએ પ્રભની આત્મશ્રદ્ધા કેળવી
 બીખારીવેડાનો ત્યાગ કરાવ્યો અને દેશના ઉત્કર્ષ માટે નવીન અને
 અને વધારે કાર્યસાધક દિશા સૂચવી; નિર્ચયક પોકાર કરવાની ધાંધલ
 છોડાવી સમયનો દુરુપયોગ થતો અટકાવ્યો, અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિદ્વારા
 દેશની ઉન્નતિમાં પ્રભને સક્રિય ફાળો આપતી કરી. ગુજરાતના એ તપ-
 સ્વીએ દેશની નાડી બરોબર પારખી; ગરીબાઈ અને પરવશતા ટાળવા
 શુલાઈ ગયેલા ઉદ્યોગોને પુનર્જીવન આપ્યું. પરિણામે આજે રેંટીયા અને
 સાળો દેશમાં સર્વવ્યાપક થયાં છે. ખાદીનો ઉપયોગ દિન પ્રતિદિન વધતો
 ગયો છે, અને ગરીબોને ગુજરાતનું પવિત્ર સાધન મળ્યું છે. બીજી દિશામાં
 દૃષ્ટિ કરીએ તો, એ પ્રવૃત્તિથી લોકેશીયર ખજાનગી ઉઠ્યું છે અને ચિંટનના
 મુત્સદ્દીઓ તેમજ પ્રભજનો ચિંતા અને બચની નજરે હિંદ તરફ જોઈ
 રહ્યા છે. જે અસર એ સ્વાર્થાધ અને મહત્વાકાંક્ષી પ્રભના હૃદય પર
 મંડાસભાની પાંત્રીસ વર્ષની પ્રવૃત્તિએ નહોતી કરી, તે અસર બે વર્ષની
 સ્વદેશી ચળવળે કરી હાધી છે. તેમ છતાં હજી ધણું કરવાનું બાકી રહ્યું
 છે. પ્રભનો અમુક વર્ગ હજી દેશના પરમ સ્વાર્થ માટે પોતાનો નાનો

નાના: સ્વાર્થોના ભોગ: આપતાં: શિષ્યો નથી. પરદેશી કાપક: વાપરનારા
અને, વેચનારા, હજી પ્રમાણમાં ઘણા છે. જો એ વર્ગ પણ, સ્વદેશીની
ચળવળમાં, અંત:કરણપૂર્વક જોઈએ તો સ્વરાભ્યંધર કરવામાં આજે
વિલંબ ન થાય.

અસહકારના પ્રણેતા સંતે આ ઉપરાંત બીજું ધણું કયું છે? મહા-
સમાનાં ધ્યેય અને બધારણમાં ફેરફાર કરાવી, તેની પ્રવૃત્તિની દિશા
બદલનાર એ મહાત્માજી છે. કલકત્તાની ખાસ કેંગ્રેસમાં પ્રજા પાસે અસહકાર
સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના અમોઘ શસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારાવી દેશની ઉત્તિ સાધવાનો
નવો માર્ગ તેમણે બતાવ્યો. તે પછી મહાસમાની બીજું તથ્ય બેઠે. થઈ
ગઈ હતી. આ સાધનનો ત્યાગ કરવાનું પ્રજાને કારણ મનુષ્ય નથી.
એ સિદ્ધ કરે છે કે પ્રજાને એથી વધારે સાફ કાર્યસાધક શસ્ત્ર હજી સુધી
પ્રાપ્ત થયું નથી. જામને તો વિશ્વાસ છે કે હિંદના ધિટિય રાજ્યતંત્ર
સાથેના એ અસહકાર જો દેશમાં સર્વવ્યાપક થાય તો અતિમ ધ્યેય
સાધતાં લાખે. સમય ન લાગે મહાસમાનાં ધ્યેય અને બધારણ ફેરવવામાં
તો એ સંતે ખરેખર ડહાપણભરી કાર્યકુશળતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.
સનદશીર પદ્ધતિએ, અથવા કહો કે, બીખારીવેડાથી અનુક્રમે ધીમાં પગલાં
માંડીને સ્વરાભ્યંધ્ર પ્રાપ્ત કરવાના પહેલાંના ધ્યેયમાં અને અત્યારના
“ યોગ્ય અને શાંત સાધનો દ્વારા સ્વરાભ્યંધ્ર પ્રાપ્ત કરવાના ” ધ્યેયમાં
આશ્માન-જમીન જેટલું અંતર છે. આ નવા ધ્યેય પરવશતાનો ખ્યાલ
દૂર કરી આત્મશ્રદ્ધા બીલવી છે; “ બીજાઓ આપણે ત્યારે મળશે ” એ
વૃત્તિનો ત્યાગ કરાવી “ આપણે પોતે જ લેશું ” એવી દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રજાને
હૃદયમાં પ્રકટાવી છે. આ શ્રદ્ધા પ્રજાને સ્વાત્મી અને આત્મસંયમી તેમજ
ઉદ્યોગી, ચલાત્રેરી સહી છે. બધારણની વિગતોમાં નાગપુરની બેઠકમાં કરેલ
ફેરફાર મહાસમાને દેશની પ્રજાનું વધારે વ્યાપક પ્રતિનિધિત્વ આપે છે.
એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના ચર્ચામંડળ તરીકેના સ્વરૂપને બદલી કાર્યવાહક
મંડળ બનાવે છે. પરિણામે દૂર દૂરનાં શહેરા અને ગામોમાંથી પ્રજાના
પ્રતિનિધિઓ એ મહાસમાની બેઠકોમાં ભેળા મળી પ્રજાનો અવાજ તેના
નિર્ણયોમાં રજૂ કરે છે; ઉપરાંત આખા વર્ષ દરમ્યાન પ્રાંતિક અને જિલ્લા

સમિતિઓદ્વારા રાષ્ટ્રીય ચળવળ સતેજ રાખી શકાય છે, અને રચનાત્મક કાર્યને વ્યાગળ ધપાવવા પ્રયત્નો કરી શકાય છે. આ રીતે થયેલા ફેરફારોથી પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ સતત પ્રસરી રહે છે અને વિકાસ પામતી જાય છે.

આ સિવાય બીજી પણ એક વિશિષ્ટતા છેલ્લાં આઠ વર્ષની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં જોઈ શકાય છે. સન ૧૯૦૭ માં સુરતની બેઠકમાં એકસ્ટ્રીમીસ્ટ-ઉદ્ધામ પક્ષ મોડરેટ-વિનીત પક્ષથી જુદો પડ્યા પછી સન ૧૯૧૫ માં મુંબાઈમાં મળેલી ત્રીસમી બેઠકમાં પહેલીવાર મહાસભામાં યુના નોડાયો. એ રીતે પ્રારંભમાંજ એક્યના ગણેશ મંડાયા. આ એકતા લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી ટકી રહી. સન ૧૯૧૮ માં મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના પ્રકટ થઈ. તે યોજના વિષે મતભેદ પડતાં વિનીત પક્ષ, વિખ્યાત દેશનાયકોએ એક્ય ટકાવી રાખવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં, મહાસભાથી અલગ થયો. એકતામાં પડેલી આ ફાટ એક દષ્ટિએ શોચનીય ગણી શકાય, છતાં બીજી દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એ ફાટ બહુ મહત્વની જણાતી નથી. ઉદ્ધામ પક્ષે એ ત્રણ વર્ષમાં “સ્વરાજ્ય-સંઘ” દ્વારા પ્રજામતને કેળવી પોતાના અભિપ્રાયો તરફ વાળ્યો હતો અને મહાસભાનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું હતું. પરિણામે જ્યારે ફાટ પડી ત્યારે આમપ્રજાવર્ગ મહાસભા પ્રતિ અડગ બંધિત રાખી રહ્યો અને ગણ્યા ગાંઠ્યા વિનીત નેતાઓજ તેમના અનુયાયીઓની જુજ સંખ્યા સહિત અલગ થયા અને હજી પણ છે.

સન ૧૯૧૫ માં એક બીજી પણ શુભ શરૂઆત થઈ. તે પહેલાં હિન્દના ઇસલામી ભાઈઓની મહાસભા-મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસથી અલગ રહી સ્વતંત્રપણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતી હતી. આ પ્રભાણે હિન્દની પ્રજાનાં બે મુખ્ય અને મોટા વિભાગો એક બીજાથી દૂર રહો કામ કરે તો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની લડતને પૂરતું જોમ ન મળી શકે એવી કેટલાક નેતાઓની ખાત્રી થઈ અને તેમણે એ જાનને એક કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરિણામે :મુંબાઈમાં ત્રીસમી બેઠક મહાસભાની મળી તેજ અરસામાં મુસ્લીમ લીગની બેઠક પણ મુંબાઈમાંજ ભરવામાં આવી અને એકતા સાધવા માટે પ્રથમ પગલું મંડાયું. તે વર્ષે મહાસભામાં જે ફરારો પસાર કર્યા તેવાંજ

ઠરાવો મુસ્લીમ લીગે પણ પસાર કર્યા અને સર્વને ખાત્રી આપી કે હિન્દના મુસ્લીમોનું હિત પ્રળના અન્ય વિભાગોના હિતથી કોઇ પણ પ્રકારે ભિન્ન નથી. આ લાગણી એક વર્ષના અરસામાં વધારે દૃઢ થઇ અને પરિણામે સન ૧૯૧૬ની લખનૌની બેઠકમાં એ બંને વિભાગો એકતાની મજબુત ગાંઠથી બેઠાયા. મહાસભાએ તે વર્ષે ધડી કાઢેલી વિખ્યાત “ કૅંગ્રેસ-લીગની સુધારાની યોજના ” આ એકતાનું જ શુભ પરિણામ છે. એ યોજનામાં દેશની ધારાસભાઓ માટે મુસ્લીમ તત્વ કેટલા પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ તે નક્કી કરી મહાસભાએ મુસ્લીમ ભાષાઓનો ભય હંમેશ માટે દૂર કર્યો. સન ૧૯૧૬ માં સંધાયલું આ હિંદુ મુસ્લીમ એકમ દિન પ્રતિદિન વધારે દૃઢ થતું ગયું છે, અને દેશની વ્યત્યારની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય સ્તંભ રૂપ છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ પણ એજ અડગ પાયા ઉપર રચાય છે. એ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી મહાત્મા ગાંધીજીએ મુસ્લીમભાષાઓને અભય વચન આપ્યું છે. દેશની સમસ્ત પ્રળએ તેમનું ધર્મસંકટ ફેડવાની લડતમાં તેમને પડખે ઉભી હિંદુ-મુસ્લીમ ભેદની લાગણી નષ્ટ કરી છે. અને “ અમે સર્વ હિંદી છીએ ” એવી લાગણી પ્રકટાવી છે. એકતાની, અભેદ ભાવની લાગણી હિંદના ઉત્કર્ષનું અતિ શુભ ચિન્હ છે; આપણી લડતનો મોટામાં મોટો સ્તંભ છે. એ લાગણી ટકી રહેશે ત્યાંસુધી એ લડતના અંતિમ પરિણામ માટે શંકા લાવવાની જરૂર નહિ રહે.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ યોજના સંબંધી મતભેદ થવાને કારણે વિનીતપક્ષ મહાસભાથી અલગ થવા વિષે અમે ઉપર નોંધ લીધી છે. આવોજ ખીજો બનાવ સન ૧૯૨૦ માં બન્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીના “ અસહકાર ” વિષે વિચાર કરવાને કલકત્તામાં કૅંગ્રેસની ખાસ બેઠક ખોલાવવામાં આવી હતી. આ પ્રવૃત્તિના સિદ્ધાંત વિષે લોકનેતાઓમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યો હતો અને દૃઢ પણ છે. ખાસ કરીને મિસીસ બિસ-ટના પક્ષે એ પ્રવૃત્તિનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને પરિણામે એ પક્ષ પણ મહાસભાથી અલગ થયો. આ પક્ષ ત્યાર સુધી એક ઉદ્દામપક્ષ તરીકે ગણાતો હતો; પરંતુ આમપ્રળના વિચારો એટલી ત્વરિત ગતિથી આગળ વધતા હતા કે પ્રમાણમાં આ પક્ષ તદ્દન મોળો-વિનીતપક્ષ જેવો જણાવા

સાચો, આજે એ પક્ષના અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ વિનીતપક્ષની સંખ્યાની જેમ નાનકડી અને મહત્ત્વ વિનાની છે; ખરું કહીએ તો એ અને પક્ષો અત્યારે લળી ગયા છે. આ બનાવ પ્રજાની એકતામાં ખીણ અનિવાર્ય ફાટ પાડે છે. છતાં હજી સ્વરાજ્યની લડત માટે સંકાતું કારણ નથી. દેશની આમ પ્રજાને અસહકાર માટે પરમ વિશ્વાસ છે, મહાસભા તરફ તેમની આંખ લલિત છે.

એક ખીણ દેખીતી ફાટ ગયામાં મળેલી છેલ્લી એકંમાં પડી છે. સિદ્ધાંત તરીકે અહિં સાતમક અસહકારની પ્રવૃત્તિનું સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે કાર્યસાધક છે એમ મહાસભામાં બહિત રાખી રહેલી પ્રજા અને તેમના નેતાઓ સ્વીકારે છે. મતભેદ પડ્યો છે તે એ પ્રવૃત્તિની વિગતો માટે છે. જહુમતી માને છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ જારડોલીમાં જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધડ્યો છે, તે પૂરો કરવાથીજ આપણું ધ્યેય સાધી શકાશે. લઘુમતી માને છે કે એ કાર્યક્રમ પૂરતો નથી અને તેટલા માટે તેઓ ધારાસભાપ્રવેશની હિમાયત કરે છે. જહુમતીના અભિપ્રાય મુજબ ધારાસભામાં જવું એ અસહકારને તિલાંજલી આપવા જેવું છે; લઘુમતી આ માન્યતામાં સંમત નથી અને કહે છે કે ધારાસભા તોડવાનો પ્રયાત્ન કરવો એ પણ એક પ્રકારનો અસહકાર છે. આ બે પક્ષમાં કોની માન્યતા સાચી છે એની ચર્ચા અને નિર્ણય કરવા માટે અહિં સ્થાન નથી. અમારી નમ્ર માન્યતા તો એ છે કે ધારાસભાપ્રવેશથી અસહકારનો સિદ્ધાંત જળવાતો નથી; એમ કરવું એ એક પ્રકારનો વિરોધી સહકારજ થશે. ખીણ દૃષ્ટિએ જોતાં આ મતભેદ દેશને માટે હાનિકર લાગે છે. અસારે લઘુમતી પ્રજામતને પોતાની તરફ વાળવાના પ્રયાસો કરી તે ક્ષેત્રમાં પોતાનાં નાણાં અને શક્તિઓ ખર્ચે છે; જહુમતી એથી વિરોધી પ્રયત્નો કરવામાં પોતાનાં સાધનોનો ભોગ આપશે. પરિણામ એ આપશે કે સમય અને સાધનો નકામાં વેડફાશે અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ અધૂરો રહેશે અને ખરું કહીએ તો એ કાર્યક્રમ અધૂરો રહેશે ત્યાં સુધી દેશની મુક્તિ થવાની નથી. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં અમને સ્વાભાવિક ખેદ થાય છે, અને અમને વિશ્વાસ છે કે દરેક દેશપ્રેમી સન્ન જ અમારી જેમજ આ ઘટનાને ખેદનમક ગણશે.

દેશની છેલ્લાં આઠ વર્ષની રાષ્ટ્રીય ચળવળના ઉપર કરેલા સિંહા-
વલોકનથી વાચકવર્ગ જોઈ શકશે કે એ પ્રવૃત્તિ કેવી વિવિધતાથી ભરેલી
છે. એ સર્વ બાજુનો આ પુસ્તકમાં વિગતવાર આપવામાં આવ્યો છે.
અમને વિશ્વાસ છે કે ગુજરાતી આલમે જેવા ઉત્સાહથી અમારા પ્રયત્ન
પ્રયત્નને સત્કાર્યો છે, તેવાજ ઉત્સાહથી આ બીજા પ્રયત્નને પણ સત્કારશે.

યોગ્ય કાળજી રાખ્યા છતાં કેટલીક છાપભૂલો જાણ્યે વા અજાણ્યે
આ પુસ્તકમાં રહી જવા પામી છે. વાચકવર્ગ તે માટે અમને ઉદાર હૃદયે
ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અંતમાં જે જે સજ્જનો અને મિત્રોએ અમારા આ સાહસમાં
અમને સહાય કરી છે, તેમનો સર્વનો આભાર માની અમે વિરમીએ છીએ.

મુંબાઈ, વસંત પંચમી,
ત્રિકમાકે ૧૯૭૯. }

લેખકો.

મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્થાપેલી અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

રાષ્ટ્રીય શાળાઓને માટે ધનાય તથા પુસ્તકાલયો માટે

અને

શ્રીમંત વડોદરા સરકારના લાયબ્રેરી ખાતાએ

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર કરેલું

સુંદર અમૂલ્ય પુસ્તક

વિશ્વભારતી.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રખ્યાત કેળવણી વિષેના ઉત્તમ વિચારો

આ પુસ્તકમાં છે.

દરેક સ્વરાજ્યવાદી હિન્દીએ તે વાંચવું જ જોઈએ.

કવિવરની સુંદર હખી સાથે.

—કીર્તિત કૃત રૂપીઓ એક—

લખો:—

મેતેજર,

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

ધીકાંડા, વડોદરા.

અનુક્રમાંલુકી

			પૃષ્ઠાંક
પ્રકરણ ૧ છું.	ત્રીસમી	રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ (મુંબાઈ) ...	૧
,, ૨ છું.	એકત્રીસમી	,, ,, (લખનૌ) ...	૨૬
,, ૩ છું.	બત્રીસમી	,, ,, (કલકત્તા) ...	૫૭
,, ૪ છું.	ખાસ	,, ,, (મુંબાઈ) ...	૮૦
,, ૫ છું.	તેત્રીસમી	,, ,, (દિલ્હી) ...	૧૦૩
,, ૬ છું.	ચોત્રીસમી	,, ,, (અમૃતસર) ...	૧૨૭
,, ૭ છું.	ખાસ	,, ,, (કલકત્તા) ...	૧૫૧
,, ૮ છું.	પાંત્રીસમી	,, ,, (નાગપુર) ...	૧૬૯
,, ૯ છું.	છત્રીસમી	,, ,, (અમદાવાદ) ...	૧૯૩
,, ૧૦ છું.	સાડત્રીસમી	,, ,, (ગયાલ) ...	૨૨૪

૨૧. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર, ખી. એ.

ની

કસાએલી કલમથી લખાએલો અને અનેક વિદ્વાનો તરફથી આદર
પાએલો, દરેક હિંદુ કુટુંબે પોતાના ઘરમાં ખાસ રાખવા
લાયક અમૂલ્ય ગ્રંથ

હિંદુસ્તાનના દેવો

(સચિત્ર)

જૂદાં જૂદાં સુશોભિત ૭૦ ચિત્રો આર્ટપેપર પર આપવામાં આવ્યાં છે.

હિંદુઓના તમામ દેવો તથા દેવીઓની માહિતી અને ઓળખ
આ ગ્રંથમાંથી મળી શકશે. વેદના સમયમાં પ્રાચીન આર્યો જે જે
દેવોને પૂજતા તથા તેઓ કેવી રીતે તેઓની પૂજા કરતા અને તે
પૂજા ક્યારે અને ક્યા કારણોથી ઉદ્ભવ પામી તેનું ધણુંજ સરળ
ભાષામાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. સાથે ઋગ્વેદની અનેક
ઋચાઓનું મૂળ સાથે ભાષાંતર પણ આપવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તક શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળાનું પુષ્પ હોષ લાયકેરી
માટે ખાસ મંજુર થયેલું છે.

૫૦૦ પૃષ્ઠો દળદાર ગ્રંથ—કિંમત ફક્ત રૂ. ૪-૦-૦—પોસ્ટેજ જૂદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

વડોદરા.

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો

ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ત્રીશમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

ત્રીશમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ મુંબાઇમાં ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બરની ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ તારીખોએ મળી હતી. આ વર્ષે કોંગ્રેસનો મંડપ ક્યાં બાંધવો ? એ સવાલ ઉભો થયો હતો. ૧૯૦૪ ની મુંબાઇ કોંગ્રેસ વખતે જે જગ્યાએ મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો, તે જગ્યા રોકાઇ ગઇ હતી. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે તે સમયના મુંબાઇના ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગ્ડને આતુરતા બતાવી હતી, અને તેમાં અંતઃકરણપૂર્વક સહાય આપી હતી. અંતે મરીન લાઇન્સ મેદાનના દક્ષિણ ભાગપર મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો.

વળી 'સરકારી નોટરોને કોંગ્રેસમાં પ્રેક્ષકો તરીકે હાજરી આપવામાં સરકારને વાંધો નથી, એ વાત પણ કેટલોક પત્રવ્યહાર ચાલ્યા પછી મુંબાઇ સરકારે જાહેર કરી હતી.

મરીન લાઇન્સ મેદાનના દક્ષિણ ભાગપર એક ભવ્ય અને વિશાળ મંડપ કોંગ્રેસને માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો.

આ વર્ષે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પહેલાં થઈ ગયલી સર્વ કોંગ્રેસો કરતાં વધારે હતી. પ્રેક્ષકોની મોટી સંખ્યા પરથી તોડો પણ તેમાં વર્ષ પ્રતિવર્ષ વધારે ભાગ લેવા લાગ્યા તે વાતની સાબિતી મળતી હતી. હાજર થયેલા અંગ્રેસોમાં સાત કોંગ્રેસના માજી પ્રમુખો હતા. વળી અત્યાર

સુધી બેંકરો તથા વ્યાપારીઓ અને જમીનદારોએ આ હીલચાલમાં સક્રિય ભાગ લીધો ન હતો તેમણે પણ હાજરી આપી હતી. પ્રતિનિધિઓની કુલ સંખ્યા ૨,૨૫૯ હતી. ૧૮૮૯ માં મુંબાઈની કોંગ્રેસ સમયે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૧,૯૮૯ હતી—એ સંખ્યા મોટામાં મોટી હતી.

વળી અખિલ-ભારત મુસ્લીમ લીગની સભા પણ કોંગ્રેસ ભરવાની હતી તેજ શહેરમાં—મુંબાઈમાં મળવાની હતી. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની સભાઓ એકજ સ્થળે મળે એ બનાવ પહેલ વહેલો હતો. તેથી હિન્દુ—મુસ્લીમ ભેત્રીની ખીલવણીને માટે હીક અવસર મળ્યો. વળી મુસ્લીમ લીગના પ્રતિનિધિઓએ પણ કોંગ્રેસમાં પહેલવહેલી હાજરી આપી. તેમને કોંગ્રેસમાં આગલી બેઠકો આપવામાં આવી હતી, અને જ્યારે તેમણે મંડ-પમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સહર્ષ સ્વાગત આપવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ બંનેના સ્વયંસેવકોએ એકઠા મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, સંઘળાઓએ એ બંને સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા ઉપાડી લેવી અને તે કાર્ય તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક કર્યું.

પ્રતિનિધિઓ નીચે પ્રમાણે હતા:—

મુંબાઈ....	૧,૪૬૧
સિંધ....	૧૪૩
મદ્રાસ....	૩૬૪
સંયુક્ત પ્રાંતો...	૧૫૮
સંયુક્ત બંગાલ...	૬૨
પંજાબ....	૩૭
વરાહ.	૧૮
બિહાર અને ઓરીસા....	૧૩
અન્ધ્રેશ....	૧
દક્ષિણ આફ્રિકા....	૨

૨,૨૫૯

સ્વાગત સભાના સભાસદોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, અને તેમણે

કરેલી વ્યવસ્થામાં કશી મળ્યા ન હતી. પ્રજાનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે, બ્યારે સુંદાયલા પ્રમુખ બાણ સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ મુંબાઈમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને મુંબાઈની પ્રજાએ બહુ ભારે માન આપ્યું. 'તે દિવસે પ્રજામાં ઉત્સાહનો સમુદ્ર ઉમટ્યો હતો. ખુલ્લી કોંગ્રેસમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, એવા માનથી મોટા મોટા રાજાઓને પણ ઇર્ષ્યા થઈ આવે. તે સમયે પ્રમુખપર મોતીઓ, ઝવેરાત, અને સોના ચાંદીનાં પુષ્પોનો વર્ષાદ મોતીના વહેપારીઓના મંડળ તરફથી વર્ષાવવામાં આવ્યો હતો.

સુંદાયલા પ્રમુખ અને કોંગ્રેસના અન્ય અગ્રણીઓએ પોતપોતાની બેઠક લીધા પછી મુંબાઈના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની શિષ્યાઓ-હિન્દી સુંદરીઓ-એ મધુર સંગીત આલાપ્યું. સ્વાગત સભાના પ્રમુખ માન. રા. દીનશા એદલજી વાઝાએ સ્વાગતના ચોડાક શબ્દો કલા. તેમણે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સર હેન્રી કૉટન, અને સર શીરોઝશાહ મહેતાનાં મૃત્યુ માટે શોક દર્શાવ્યો, અને પછી પોતાનું ભાષણ પોતાના પુત્ર રા. કે. ડી. વાઝાને વાંચવા આપ્યું. યુરોપમાં આલતા બીપણ યુદ્ધ વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, હિન્દના પુત્રોએ યુરોપની રણભૂમિપર ખિટન અને તેના મિત્રોનાં લશ્કરો સાથે પોતાનું લોહી રેડ્યું છે, અને તે કોઇપણ પ્રકારની આશાથી નહિ. બ્રિટિશ હિન્દના દરેક પ્રાંતમાંથી ધણા હિન્દીઓએ લડાઈ જાહેર થઈ ત્યારથી હિન્દી લશ્કરની સાથે રહી રણભૂમિપર ઝડપવાની અરજીઓ કરી છે, પરંતુ નોકરશાહીએ એ અરજીઓ નામંજુર કરી છે, જેનાં કારણે જાણવામાં આવ્યાં નથી. સરકારના આ વલણથી કંઈકાં કંઈકાં નિરાશા જન્મ પામી છે. હજીયે હિન્દના રાજ્યકર્તાઓ પ્રજા તરફ અવિશ્વાસ ધરાવતા દેખાય છે. વ્યવસ્થિત અને આરોગ્યાવહ પ્રગતિને માટે એક પ્રજાને આર્થિક આબાહનીની જોટલી આવશ્યકતા છે, તેટલીજ આવશ્યકતા ચરવીરતાની છે. યુદ્ધ અને શાંતિની કલાઓનું સુખદ સંયોજન થવું જોઈએ. તેથી તેમણે આશા દર્શાવી કે, હવે પછી ગ્રેટબ્રિટન હિન્દને હથીયાર વાપરવાની મનાઈ નહિ કરે.

હિન્દના પ્રજા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, મોર્લી-મીટિંગના સુધારાની મુખ્ય બાબતો અતિશય ખામી જરી છે, અને તે ખામીઓ જોડી

મોડી દૂર કરવી પડશે. વળી સત્તાની વહેંચણીને માટે કોંગ્રેસ-ટ્રાફીકેશન કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તેનો રીપોર્ટ ઘણા સમયથી પ્રકટ થઈ ચુક્યો છે, પરંતુ તે વિષે કંઈ પણ પગલું ભરવામાં આવ્યું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા દેશજનુઓની દુઃખદ સ્થિતિની તપાસ કરવાને માટે એક કમીશન નીમાવવામાં વાયસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે જે દિલસોછ બતાવી હતી, તેને માટે તેમણે સતોપ દર્શાવ્યો. બ્રિટિશ છત્ર હેઠળ સ્વરાજ્ય મેળવવાની હિન્દની માગણી વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, સ્વરાજ્ય મળશેજ, પણ બહેને ધીમે મળે. સ્વરાજ્ય મેળવવામાં અધીરા નહિ થવાનો બોધ તેમણે આપીને પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કર્યું.

બાબુ સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવાની દરખાસ્ત માન. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવડે રજુ કરી, બાબુ સુરેન્દ્રનાથ ખેનરજીએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને માન. પંડિત મદનમોહન માલવીયા, માન. રા. હરચંદ્રાચ વિશનદાસ, દિવાન બહાદુર એમ. ઓદીનારાયણ આપા એમણે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. તાળીઓની ગર્જના વચ્ચે દરખાસ્ત પસાર થઈ. પ્રમુખ ખુરશીપર વિરાજ્યા ત્યારે સર્વ સભાજનોએ ઉભા થઈ " વંદે માતરમ્ " નો જયઘોષ કર્યો.

પ્રમુખે ઉપકાર માની, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, શ્રીરાજશાહ મહેતા અને હેત્રી કોટનનાં મૃત્યુ માટે ખેદ બતાવ્યો. તેમણે ના. શહેનશાહ પ્રતિ હિન્દની વફાદારી દર્શાવી, યુરોપ, એશિયા, અને આફ્રીકાનાં સમરંગજોમાં લોહી રેડતા શરવીર હિન્દી સૈનિકોની પ્રશંસા કરી તેમના તરફ આભાર વૃત્તિ પ્રકટ કરી; અને જેમણે રજુમાં પ્રાણ અર્પી દીધા હતા તેમનાં કુટુંબો તરફ દિલસોછ દર્શાવી. લકાઈના સમયમાં કોંગ્રેસ બંરિને રાજકીય માગણીઓ કરવાથી સરકારની મુઝવણમાં વધારો થાય છે, એ દલીલનો તેમણે સચોટ જવાબ આપ્યો અને સ્વરાજ્ય એજ આપણું આદર્શ છે એમ જાહેર કર્યું, અને "પ્રજાને માટે અને પ્રજા તરફથી ચલાવાતું રાજ્યતંત્ર " એવી સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા બાંધી. પરંતુ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને માટે અધીરાઈ ન બતાવવાનો ઉપદેશ તેમણે કર્યો. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના ત્રણ શક્ય માર્ગો છે: (૧) બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી વલુમ્મડી બક્ષિય; (૨) તેમની પાસેથી ઝૂંટવી લેવું; (૩) આપણી માન-

મોટું ચિન્હ) મેળવી શકે પરંતુ તેમાંનો એક પણ કમીશનનો ઓછો મેળવી શકે નહિ. આ વિષયમાં તેમણે દેશની માગણીઓ નીચે પ્રમાણે રજુ કરી; (૧) નિયમિત લશ્કરમાં દાખલ થવાનો હક; (૨) કમીશનના ઓછા સર્વ વર્ગોને માટે ખુલ્લા મુકવા અને હિન્દમાં લશ્કરી કૉલેજ અથવા કૉલેજો સ્થાપવી જોઈએ, (૩) પ્રજાના સર્વ વર્ગોને સ્વયં સેવકો તરીકે જોડાવા દેવા જોઈએ; (૪) હથીયારબંધીના દાખલાના વિષય ભેદો દૂર કરવા જોઈએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને તેનું મહત્ત્વ ગચ્છાને, વ્યાપાર, ઉદ્યોગો અને ખેતીવાડીના વિકાસ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. ત્યાં સુધી પ્રજાના સર્વ વર્ગોની આર્થિક આબાદાની વિના રાજકીય સંતોષ હોઈ શકે નહિ. હિન્દમાં કુદરતની સકળ સંપત્તિ હોવા છતાં સુધરેલી દુનિયામાં તે ગરીબમાં ગરીબ છે. પરિણામે પ્રજાના અમુક વર્ગોમાં નકારી રાજકીય પ્રવૃત્તિ જન્મ પામી છે. આના ઉપાય તરીકે પારિભાષિક કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવી બસ નથી. ઉદ્યોગો વિકસાવવા જોઈએ. “ ચાલે તેમ ચાલવા દો ” ની નીતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. લડાઈને લીધે જર્મની ‘તથા ઑસ્ટ્રિયા’નો માલ આવતો બંધ થયો છે, તેથી આને માટે ચાલુ સમય અત્યંત માંગલિક છે. પછી પ્રમુખે સ્વાશ્રયી બનવાની પ્રતિનિધિઓને વિનંતિ કરી. પ્રાથમિક કેળવણી, ખેતીવાડીનો સુધારો અને ઔદ્યોગિક વિકાસ, ગામો અને શહેરની સુખાકારીનો સુધારો એમાં એટલું બધું કામ છે કે આપણે પહોંચી વળીએ એમ નથી. આપણા પોતાના ચત્નોથી આપણે કેટલું બધું કરી શકીએ ? આખા દેશમાં પ્રાંતિક અને જીલ્લા કમિટીઓએ આખા વર્ષમાં આ દિશાઓમાં કાર્ય કરવું જોઈએ, જેથી વર્ષો આખરે કાંઈ પરિણામ બતાવાય. આ પ્રકારના સ્વાશ્રય માટે પ્રચાર કરવા નાણાંની જરૂર છે, અને નાણાં એકઠાં કરીને આપણે એ કાર્યની શરૂઆત કરવી જોઈએ. આપણા ઉજ્જવલ ભાવિને માટે આશા દર્શાવતાં દેશમાં ઉદ્ભવતા આત્મભોગના જુસ્સાની સંતોષપૂર્વક નોંધ લઈને પોતાનું ભાષણ તેમણે સમાપ્ત કર્યું. પછી કોંગ્રેસ ખીખ દિવસ પર મુક્તવી રહી.

ખીખ દિવસે કોંગ્રેસ પાછી મળતાં પ્રમુખસ્થાનેથી શોકના ચાર દરવો પ્રથમ રજુ કરવામાં આવ્યા. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, મી. કેર હાર્ડી,

સર હેન્રી કૉટન, અને સર શહેનશાહ મહેતાના સ્વર્ગવાસને માટે શોક દર્શાવ્યો. એ ચાર ઠરાવો સાભાજનોએ ચાંત હલા રહીને પસાર કર્યાં. પાંચમો ઠરાવ ના. શહેનશાહ પ્રતિ રાજ્યભક્તિ દર્શાવવાનો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો. છઠ્ઠા ઠરાવમાં મિત્ર રાજ્યોને મુદ્દમાં ફતેહ હાથમાં આવી. એ ઠરાવ પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો. લૉર્ડ હાર્ડિન્ગની વાઇસરૉય તરીકેની મુદત વધારી આપવા માટે ના. શહેનશાહ સરકારનો સાતમા ઠરાવમાં આભાર માનવામાં આવ્યો. એ ઠરાવ પણ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દીઓને ખુશ્તી અને ફરીયાદ લશ્કરમાં કમીશનના ઓફિસ આપવા વિષે અને લશ્કરી સ્વયંસેવકો તરીકે જોડાવાના તેમના હક્ક વિષેનો ઠરાવ આઠમો સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકરે રજુ કર્યો. સાધારણ સંયોગમાં એ ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો હોત, પરંતુ યુરોપમાં આલતા મુદ્દને લીધે એ પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વનો થઈ પડ્યો હતો. સર નારાયણે કહ્યું કે, આજથી ૧૧૫ વર્ષ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મુંબાઈથી હિન્દી લશ્કર ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવ્યું હતું, અને તે સમયે તેમણે બતાવેલી બહાદુરીનાં સર જૉન માલકમે મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં હતાં. આજે સોમાંથી ચંચાણુ યુવકો મહારાજ્યના બચાવ માટે ના. શહેનશાહની સેવા કરવાને જોડાવાને બહુ આતુર છે. માન. રા. એમ. પી. જોશીએ મરાઠીમાં ઠરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જો હિન્દ તૈયાર હોત તો કદાચ જર્મનીએ બીટ્લુવ લડાઈ સળગાવી ન હોત અને દુનિયાના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બુદ્ધિગ્રસ્ત હોત. લડાઈને માટે તૌપખાનું અને માણસો આવશ્યક છે. તેમણે ગોળા બનાવ્યા છે, પરંતુ માણસો બનાવી શકે એમ નથી. બાણ આર. મી. બોનરજીએ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. લાલા એમ. બહાદુરચંદે ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, હિન્દીઓને લશ્કરમાં છુટ્ટી દાખલ નહિ થવા દેવાનું કારણ અવિશ્વાસની નીતિ છે. રા. કે. વેંકટારેડી નામકુએ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યા પછી ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો.

હથીયારખંધીનો કાયદો દૂર કરવાનો નવમો ઠરાવ પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓની અસંતોષકારક સ્થિતિ વિષેના દશમે ઠરાવ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: જ્યારે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોના વલણને માટે આપણે શોક દર્શાવીએ છીએ ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આપણા દેશમધુઓની અનેકી એક ટુકડી આબરીઓ અને ધવાયલાઓને મદદ કરવાને રણભૂમિ પર પહોંચવા નીકળી ચુકી છે. આ મોટી ટુકડીમાં પહેલાંના ગીરમીટ્રીયા હિન્દીઓ અને તેમનાં બાળકો છે; તેમાં નાના ફેરીઆઓ, મજૂરો અને વ્યાપારીઓ છે; છતાં સંસ્થાનો પોતાનું વલણ બદલતા નથી. આજકાલ એમ માનવાની પૃથા પડી ગઈ છે કે, લડાઈમાં આપણે પચાસકિત ફાળો આપ્યો છે, અને બેવકા નીવડ્યા નથી તેથી જે હડકો અત્યાર સુધી આપણને આપવામાં આવ્યા નથી તે અપાવા જોઈએ. આપણને હડકો ન આપવાનાં કારણો જૂઠાં છે, અને તે કારણો બદલવાં જોઈશે. તેમાંનાં કેટલાંક કારણો ધુસી ગયલા ખ્યાલોને આભારી છે. અને કેટલાંક આર્થિક કારણોને આભારી છે. ૧૯૧૪ માં સત્યાગ્રહીઓએ કેટલીક બાબતોમાં કાયદેસર સમાનતા મેળવી, પરંતુ હજી તેમનાં સ્થાનિક દુઃખો દબ્યાં નથી. જમીનની માલીકી ધરાવવા સંબંધી, દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક વંખત સ્થાયી થઈ રહેલા હિન્દીઓ ફરીથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા માગે છે તે સંબંધી, તેમનાં બાળકોને દાખલ કરવા સંબંધી અને વ્યાપારના પરવાના આપવા સંબંધી મુશ્કેલીઓ છે. કાનડામાં જે બહાદુર શીખો સ્થાયી થઈ રહેલા છે, તેમનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ત્યાં લઈ જવા સંબંધી મુશ્કેલીઓ છે. કાયદો એકજ છે, પરંતુ તેનો વહીવટ અન્ય પ્રકારે થાય છે. અને લાગે છે કે, હિન્દુસ્થાને મહારાજ્યને સુંદર મદદ આપી છે, તેથી એ વહીવટમાં ફેરફાર નહિ થાય. મહાત્માજીની આ બિવિધવાણી સાચી નથી પડી?—કોંગ્રેસ આ બાબતમાં સંસ્થાનોના મુત્સદ્દીઓને અને શાહી સરકારને વિનંતિ કરે છે. લોર્ડ હાર્ડીને આ પ્રશ્નની સમાધાની કરવા માટે હિન્દના જાહેર પુરોવાની સહાય માગી છે. એ કાર્ય

કોંગ્રેસનું નથી. ઇમ્પીરીઅલ સીટીઝનશીપ એસોસીએશન જેવાં મંડળોનું એ કાર્ય છે, અને તે તેમણે કરવું જોઈએ. રા. જી. એ. નેટસને ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. જહાંગીર ખી. પિટીટ ઠરાવને વિરોધ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે: આ દેશમાં દરરોજ એવી મહાન શક્તિઓ અસ્તિત્વમાં આવતી જાય છે કે, કુદરતની શક્તિઓ માફક તે સર્વ મુશ્કેલીઓનો ઝખાટાળપ નીવડે. આણી દેશે. જ્યારે તેમ બનશે ત્યારે આપણી તમામ મુશ્કેલીઓનો એકદમ નીવડે. આવા જશે. આપણને વારંવાર દહેવામાં આવે છે કે, આપણે આ બ્રિટિશ મહારાજ્યના નાગરિકો છીએ અને તેને માટે આપણે ગગર થવું જોઈએ. બ્રિટિશ વાવટા હેઠળ અને બ્રિટિશ તાજના છત્ર હેઠળ આપણી સાથે આવું વર્તન ગલાવવામાં આવે છે ત્યારે તે નાગરિકતાનો હિન્દને માટે શો અર્થ કરે? બાબુ અરિક્ષણ સિંહાએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓની અવદશા કુદમાં વર્ણવી આપણા દેશજનુઓને કોઈપણ નિશાળમાં કેળવણી લેવા માટે દાખલ થવા દેવામાં આવતા નથી. આપણા દેશજનુઓનાં બાળકોની કેળવણીને માટે યુનીયન સરકાર તરફથી પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાઓ રાખવામાં આવતી નથી તો દાખલકુલો અને કોલેજોની તો વાતજ શી કરી? સફેદ આમડીના લોકોને માટે રાખવામાં આવેલા પગરૂનાઓ પર આપણા દેશજનુઓને ચાલવા દેવામાં આવતાં નથી. મ્યુનિસિપલ બાગ કે બીજા બાગોમાં આપણા દેશજનુઓને બેસવા દેવામાં આવતા નથી-અને તે બાગોને માટે આપણા દેશજનુઓ પાસેથી પણ હર લેવામાં આવે છે. જ્યારે આપણા કોઈ દેશજનુ તે દેશમાંથી કોઈપણ કામને માટે એકાદ વર્ષ સુધી અંદી આવવા માગે છે ત્યારે અમુક મુદત સુધીમાં પાછા ફરવાનો તેને પરવાનો આપવામાં આવે છે. તેનાં બાળકો, સ્ત્રી અને સંબંધીઓને તેનો ધંધો ચલાવવા દેવામાં આવતો નથી. હિન્દીઓને કોઈપણ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા દેતા નથી. પાલીમેંટમાં, અથવા મ્યુનિસિપાલિટી કે બીજા બોર્ડોમાં ચૂંટાવાનો હક્ક આપવામાં આવતો નથી. ગમે તેટલું ધન હોવા છતાં, એક તમુ સરખી જમીન પણ મેળવવા દેવામાં આવતી નથી. આના ઉપાય તરીકે બાપજી કતાંએ " થાય તેવા થઈએ " એ માર્ગ બતાવ્યો. બે આપણને સમાન

હકકો આપવામાં ન આવે તો આપણી સરકારે તેમને ચોક્કસ ચોક્કસ દહી દેવું જોઈએ કે, તેમની સામે હિન્દના દરવાજા બંધ કરવામાં આવશે. ત્યાં સુધી આપણને સમાન હકકો આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમને હિન્દ સાથે વ્યાપાર કરવા દેવો ન જોઈએ, અને હિન્દમાં આવવા દેવા ન જોઈએ.

હરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ચાહી પરિપદ્માં હિન્દ તરફથી કમમાં કમ બે પ્રતિનિધિઓ મોકલવા વિશેષે. હરાવ અગીઆરમો ખી. જી. હોર્નમિને રજુ કર્યો. પરિપદ્માં જો હિન્દના અમલદારોમાંથી કોઈને મોકલવાનો હોય તો હિન્દને એવા પ્રતિનિધિત્વની બીજકુલ ગરજ નથી. જો હિન્દને પ્રતિનિધિત્વ આપવું હોય તો પ્રતિનિધિઓ હિન્દીઓજ હોવા જોઈએ, અને તે વડી ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભ્યો તરફથી મોકલવા જોઈએ. માન. રા. એ. એસ. કૃષ્ણરાવે હરાવને અનુમોદન આપ્યું, બાજુ ડી. સી. ઘોસે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોને માટે કારોબારી સભાની માગણી બારમા હરાવમાં કરવામાં આવી. હરાવ માન. ડૉ. તેજ બહાદુર સપ્રુએ રજુ કર્યો. માન. રા. વિ. જી. પટેલે તેને અનુમોદન આપ્યું, બાજુ કે. ખી. દત્તે, અને રા. સી. પી. રામસ્વામી આયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ગીરમીટીયા મલુરીનો નાશ કરવાનો હરાવ તેરમો માન. રા. વી. એસ. શ્રીનિવાસ રાસ્ત્રીએ રજુ કર્યો. તેમણે એ પદ્ધતિનો નાશ કરવાનાં ત્રણ કારણો બતાવ્યાં: (૧) તેથી મલુરોને ભારે અન્યાય થાય છે, અને ભારે હાડમારી બોગવરી પડે છે; (૨) તેથી મોટા પાયાપર અનીતિ અને અધમતા વ્યાપે છે; (૩) તેથી આપણી પ્રજાની અવનતિ થાય છે. આગળ આસતાં તેમણે દર્શાવ્યાં: અન્યાય અને હાડમારી એટલાં ભારે છે કે, ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોને આપઘાત કરવો પડે છે. દર હજાર મલુરોએ શ્રીમીમાં એક આપઘાત થાય છે, ત્યારે હિન્દમાં દર વીસ હજારની વસ્તીમાં એક આપઘાત થાય છે, એક વખત તો કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોને તે હાડમારી એટલી

અધી અસહ્ય થઇ પડી હતી કે, તે દેશમાં શું કરવું તેની સુઝ નહિ પડવાથી ચાલતાં હિન્દ પાછાં આવવાનો તેમણે વિચાર કર્યો હતો. દર સો પુરુષોએ ચાળીશ સ્ત્રીઓને લઇ જવામાં આવે છે તેથી અનીતિનો મોટો અપાડો જામે છે. દુનિયામાં હિન્દુસ્થાનજ એક એવો દેશ છે કે તેની સરકાર આવી પશુસમાન પદ્ધતિ હેડળ હિન્દીઓને ગિરમીટથી બધા-ધને જવા દે છે જ્યારે શુવામગિરીનો નાશ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેને બદલે આ પદ્ધતિને માટે તેમને આખી દુનિયામાંથી હિન્દીઓજ લાયક મળી આવ્યા. હાથસીઓ પણ આ પદ્ધતિ સાગુ' ભાળના નથી. દુનિયાની કોઇપણ જગતથી પ્રજા આ પદ્ધતિ સામું ભાળશે નહિ; શીજના કાળા લોકો પણ હિન્દીઓની સામે તિરસ્કારથી જુવે છે કેમકે તેઓ પોતાનાં સ્ત્રી પુરુષોને આવી અધમતામાં સડવા દે છે રા. વી. એન. તિવરીએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, રા. એમ. કે પાંચેએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી અને ન્યાયી ખાતાં જૂદાં પાડવા વિશે ઠરાવ આદરે પ્રમુખ-સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પંજાબ, બ્રહ્મદેશ અને મધ્યપ્રાંતોમાં હાઇ કોર્ટોની સ્થાપના કરવા વિશે ઠરાવ પંદરમો લાલા નાનચંદે રજુ કર્યો, રાવ બહાદુર વી. આર. પંડિતે તેને અનુમોદન આપ્યું, ડૉ. પી. જે. મહેતાએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વદેશી હીલચાલનો ઠરાવ સોળમો રા કે. એચ. વકીલે રજુ કર્યો. યુરોપમાં ચાલી રહેલા બીજા મુખ્યે આપણને ધણા પાક શિખવ્યા છે, અને તે તરફ આપણે બેદરકારી બતાવવી ન જોઇએ. સ્વદેશી હીલચાલનાં બે અંગો છે. એક તો ચાલુ ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું અને આપણા દેશની વધતી જતી આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવા કેટલાક ભોગે પણ નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવી. બહારની મદદ મળશે એવી આશામાં હાથપગ લેડીને આપણે બેસી રહેવું ન જોઇએ, પરંતુ સ્વદેશાભિમાનના જીવસ્તાપૂર્વક, સ્વદેશી હીલચાલનું અનુસરણ કરવું જોઇએ. બાજુ સચિન્દ્ર પ્રસાદ બસુએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આ ઠરાવમાં સરકાર પાસે રાજકીય સત્તા કે હક્કો માગવામાં આવતા નથી.

સ્વદેશી હીલચાલને ક્ષતેહમંદ બનાવવાને માટે તેમાં હિન્દી પ્રબળને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. તેની પર હિન્દના ઔદ્યોગિક મોક્ષનો આધાર છે. આપણે રાજકીય સત્તા અને હક્કોની મીટી મીટી વાતો કરીએ; આપણે મહારાજ્યમાં મતાધિકાર અને સમાન હક્કો માગીએ; બ્રિટિશ તાજના છત્ર હેઠળ સ્વતંત્ર હિન્દનાં સ્વપ્ન બોગવીએ; પરંતુ જો આપણે આપણા દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા મેળવી શકીશું નહિ તો એ સર્વ વાતો અને સ્વપ્ન મિથ્યા છે. દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓની આર્થિક ગુલામગિરીમાં ભારતમાતા સપડાયેલી છે, તેને મુક્ત કરવાને યત્નશીલ બનવાનો આ ઠરાવ તમને આગ્રહ કરે છે. આપણા ઔદ્યોગિક અભિલાષોને માટે ખરેખર આ ઠરાવ સ્વાશ્રય અને સ્વરાજ્યનો છે. જો તમે હવે તમારી આંખો નહિ ઉઘાડો તો બાકીની દુનિયા દહેશે કે, હિન્દમાં વહાણ વાયું હતું, પરંતુ હિન્દીઓ ઉંઘ્યા ક્યાં, અને કદાચ તે ઉંઘમાંથી કદાપિ આપણે જાગીશું નહિ. રા. બી. પટ્ટાભી સીતારામય્યે વિશેષ અનુમોદન આપતાં જુરસાદાર બાપણુ આપ્યું. સ્વદેશી હીલચાલનો બહોળો અર્થ કરેલો જોઈએ. તેમાં સંગીત, કાવ્ય, ચિત્રકલા, હુન્નર ઉદ્યોગો, ધર્મ, બાંધણી, જીવનની અભિરૂચીઓ અને ટેવો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી. કૃષ્ણતી મોરશી અને સરસ્વતીની વીણાનો ત્યાગ કરીને આપણે હારમોનીયમ અને નિર્જીવ ગ્રામોફોનનો સ્વીકાર કરીશું? આધ્યાત્મિક આદર્શો અને ભવ્ય ત્રિયાશ્રયી જ્ઞાનજ્વલ ભરેલાં પ્રાચીન મોગલ અને રજપૂત ચિત્રો મુકીને આપણે સામાન્ય સૌંદર્યનાં ખરેખરી જીંદગીનાં ચિત્રો પર મોહી પડીશું? આપણા કારીગરોની હાથબનાવટની સુંદર ચીજોનો ત્યાગ કરીને સંસાથી બનાવેલી સોંધી અને કુગડી ચીજો આપણાં ગૃહોમાં ફાખૂલ કરીશું? સુંદર હાથબનાવટની શેત્રંજીઓ આપણે વાપરીશું કે સસ્તી પરદેશી શેત્રંજીઓ? આપણે રાષ્ટ્રીય પોપાક પહેરીશું કે ચપ્પટ આવી રહેતો પરદેશી પોપાક? આપણે નમસ્કાર કરીશું અને રાષ્ટ્રગીત ગાયશું કે હાથમાં રમાલ હલાવીને “હીપ, હીપ, હુરરા”ની ખસો પાડીશું? સ્વદેશી હીલચાલમાં આપણા ધારવા જેટલી ઝડપથી પ્રગતિ ન થઈ હોય તો તેવું કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રીય અભિરૂચીઓને ફરીથી કેળવવાની જરૂર છે અને આ બાબતમાં મોટામાં મોટા પાત્રોએ કેળવાયેલાં છે.

તેમને આ દેશના પ્રાચીન ગૌરવનું ફરીથી જ્ઞાન થવાનું છે, અને તેના અમૂલ્ય બંડાર તે સમૃદ્ધ બનાવી ન શકે તો પણ તે જોવા ને તેવા ભાવિ પ્રજાને માટે તેણે મુકી જવાનો છે. તેથી સ્વદેશી હીલચાલમાં આત્મ-ભોગની વાત કરવી એ મરકરી સમાન અને મહેરબાની બતાવ્યા સમાન છે. માતાની મુશોભિત બક્ષિસોનો પરિત્યાગ કરવો અને સાધુ જમાનાના એકચારામના છોતરાં ગોટલા પાછળ દોડવું એમાં આત્મભોગ નથી, પરંતુ દેશમાં ભાવના કેટલી બધી અધમ બની ગઈ છે, અને આત્માની અવનતિ કેટલી થઈ ગઈ છે તે બતાવી આપે છે. આ હીલચાલના સંબંધમાં આપણે અત્યારે બહુ કરણાજનક દશાએ પહોંચ્યા છીએ. એક સમય એવો હતો કે આપણામાંના ધણાખરાને સ્વદેશીની લહે લાગેલી હતી, હવે તો માત્ર થોડાકની પ્રીતિજ તેની પર રહી છે. પછી શેઠ દામોદરદાસ રટ્ટીએ હિન્દીમાં વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો અને તે દિવસે કોંગ્રેસ મુલતવી રહી.

ત્રીજો દિવસે કોંગ્રેસમાં પ્રેક્ષકોની સંખ્યા પહેલા બે દિવસો કરતાં વધારે હતી. મુંબાઈની હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ મી. મેંક લાઉડે ત્રીજો દિવસે કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી. મહમદાબાદના રાજાએ પણ પાછળથી હાજરી આપી હતી,

ત્રીજા દિવસના કાર્યની શરૂઆત મી. બી. જી. હોર્નિંગે કરી. છાપખાનાને લગતો દાખલો રદ કરવા વિષેનો ઠરાવ, સત્તરમો તેમણે રજુ કર્યો. મુરોપમાં જે લડાઈ ચાલી રહી હતી અને તેને પરિણામે લોકોમાં નવો જુરસો અને નવી ભાવનાઓ ઉદ્ભવતાં હતાં, તેથી કેટલાક અધિકારીઓની કલ્પનાશક્તિ પર ભારે અસર થતી હતી. પરિણામે એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાના મુખ્ય સાધનરૂપ વર્તમાનપત્રો પર અધિકારીઓએ ત્રાપ મારવા માંડી. દિવસે દિવસે પ્રેસ એક્ટની કલમોનો વધારે દુરુપયોગ થતો માન્ય પડ્યો, તેથી આ ઠરાવને કોંગ્રેસમાં આટલું બધું મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. મી. હોર્નિંગે કહ્યું: આ કાયદાની કલમો એટલી બધી ખરાબ છે કે, તેનો જગમાં જોડો મળશે નહિ. અમુક ખાસ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને માટે એ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. તે પરિસ્થિતિ આજે

તદન બદલાઈ ગઈ છે. આ કાયદાનો દુરપયોગ અટકાવવાને માટે જે અંકુશો રાખવામાં આવ્યા હતા, તે નિરૂપયોગી નીવડ્યા છે. હાઇકોર્ટ પણ આ કાયદા વિષે કાંઈ રક્ષણ આપવા અસક્ત છે. બાબુ આઈ. બી. સેને હરાવને અનુમોદન આપ્યું, રા. કે. એન. એવા આયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

જકાત નાખવાની સ્વતંત્રતા વિષેનો હરાવ અદારમો માન. સર ઇબ્રાહીમ રૂઢીમતુલ્લાએ રજુ કર્યો. વક્તાએ કહ્યું કે, જ્યારે ઇંગ્લાંડે સંસ્થાનોને જકાતી સ્વતંત્રતા આપી છે, ત્યારે હિન્દને તે શા માટે ન આપવી જોઈએ? જ્યાં સુધી સર્વ જકાતી બાબતોમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ન મળે ત્યાં સુધી ઔદ્યોગિક વિકાસમાં હિન્દ આગળ વધશે એવી આશા રાખવી બર્થ છે. પ્રોફેસર વી. જી. કાળેએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આજે આપણે રાજકીય બાબતોમાં સ્વરાજ્યની માગણી કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ આર્થિક અને જકાતી બાબતોમાં સ્વરાજ્ય વધારે મહત્વનું છે. આપણા દેશનાં નાણાંના ઇતિહાસમાં ખ્રિષ્ટિયં વ્યાપારીઓના સ્વાર્થની કાળી કથા લખાયેલી છે, અને તે સ્વાર્થને હીમ્મતપૂર્વક ખુલ્લો પાડવો જોઈએ, અને શાહી સરકારને આપણે કહી દેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી હિન્દી વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોનાં હિતો તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી અમારે “ ઇમ્પીરીઅલ પ્રેક્શન ” ની નીતિ સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. મી. એ. પી. પેટ્રોએ હરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વરાજ્ય વિષે ઓગણીસમો હરાવ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ રજુ કર્યો. આપણે સ્વરાજ્યને માટે લાયક નથી એવી આપણા પ્રતિપક્ષીઓની હકીકતો જવાબ આપતાં વક્તાએ કહ્યું: દુનિયાના પ્રાતઃકાળમાં, રોમ ખંધાયું તે પહેલાં, નિનેવે અને બેબિલોન ઇતિહાસની રંગભૂમિ પર આવ્યાં તે પહેલાં, આપણા પૂર્વજોએ સ્વરાજ્યના પ્રારંભરૂપ ગ્રામ્ય પંચાયતો સ્થાપી હતી. તે સંસ્થાઓનું બંધારણ એટલું બધું સુંદર હતું, તેમાં જીવન અને ચેતન્ય એટલાં બધાં હતાં કે, સામ્રાજ્યો નષ્ટ થયાં, ગાદીઓ ઉઠી વળી ગઈ, વંશો બદલાયા પરંતુ તે સંસ્થાઓ જેવીને તેવીજ રહી,

અને તે થોડા સમય પરજ નષ્ટ થઈ. સ્થ નક સ્વરાજ્યમાં આપણી કસોટી કરવામાં આવી છે, અને તે પ્રયોગ સફળ નીવડ્યો છે. સ્વરાજ્યને માટે તાલીમ લેવાનું ઉત્તમ સાધન સ્વરાજ્ય જ છે. અને વકતાએ જપાન તથા ક્રીસ્તીઆઈન્સના દાખલા ટાંકી બતાવ્યા. પછી ઠરાવમાં સમાયલી કલમો વિગતવાર ચર્ચાને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને માટે વકતાએ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને શીખો વચ્ચે એકસંપની જરૂર જણાવી. હવે ખરેખરી તક આવી છે, અને આપણે એક મહાન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જેથી સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય. આપણે સ્વરાજ્ય શા માટે જોઈએ છે ? કેમકે આપણે એક પ્રજા થવા માગીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય અને નીતિવિષયક પુનઃચક્રાર્તને માટે, આપણા લોકના અભ્યુદયને માટે આપણે સ્વરાજ્ય જોઈએ છીએ. જ્યાં સુધી રાજકીય ઉત્તરતાપણાની છાપ આપણે કપાળે મારેલી રહેશે ત્યાં સુધી નાગરિક જવાબદારની ભાવના આપણામાં સંપૂર્ણ વિકાસી શકશે નહિ. આપણે બધા, જવાબદાર અને શુભાશયોવાળા નાગરિકો બનીએ તે પહેલાં આપણે સ્વતંત્ર બનવું જોઈએ અને તેથી આ હિસાબ નીતિવિષયક તેમજ રાજકીય છે, અને આપણા પક્ષમાં સુધરેલા દેશોની દિલસોજી અને દુનિયાના સર્વ વિભાગોમાં સત્ય-વિચારક લોકોની શુભેચ્છાઓ છે, કાળની મહાન શક્તિઓ અને તે ઉપરાંત સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની શુભાશિય આપણા પક્ષમાં છે. આ પ્રમાણે મુસજી અનેલા આપણે દુદ્ધિ, દુર્વિજ્ઞેય છીએ. તે શ્રદ્ધાનું શસ્ત્ર ધારણ કરી આપણે આ યુદ્ધનું મંડાણ કર્યું છે અને ઇશ્વરેચ્છા હશે તો સમય જતાં આ મહાન અને પ્રાચીન ભૂમિમાં બ્રિટિશ છત્ર હેઠળ સ્વરાજ્યનાં અમૂલ્ય સુખોની આપણે સ્થાપના કરીશું.

મિસીસ બિસપે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. આપણે રાજ્યપદ્ધતિ શા માટે બદલવા માગીએ છીએ તેનાં કેટલાંક કારણો તેમણે જણાવ્યાં. આર્થિક કારણ જણાવતાં તેમણે કહ્યું: આપણા ગામડાંના લોકોનું કરજ પ અબજ રૂપિયા જેટલું છે. રાજ્યપદ્ધતિ બદલવાનું એ કારણ નથી ? વળી ઉપજના પ્રમાણમાં હિન્દમાં આખી દુનિયા કરતાં ભારમાં ભારે કરો નાખવામાં આવે છે. અહીંનું રાજ્યતંત્ર આખી દુનિયા કરતાં વધારે

ખયાળ છે, અને તેથી ભારે કરો નાખવા પડે છે. વળી કરોથી ચતી ઉપજનો મોટો ભાગ પરદેશ તણાઈ જાય છે. બે કરોડ પાઉંડ દેશમાંથી દર વર્ષે તણાઈ જાય છે. ખીજા બે કરોડ પાઉંડ રોકેલી મુડી પરના વ્યાજ વિગેરેમાં તણાઈ જાય છે. દિવસે દિવસે દેશ વધારે ને વધારે ગરીબ બનતો જાય છે. પાંચ કરોડ લોકો ભૂખમરા જેવી સ્થિતિ વેડે છે—એ સંખ્યામાં પણ દર વર્ષે વધારો થતો જાય છે, અને દર દશ વર્ષે લાખો લોકો ભૂખમરાથીજ મરણ-શરણ થઈ જાય છે. સર આર્થિક ઇકોનોમી કથન અનુસાર અર્ધી વસ્તીને તો પેટ ભરીને ખાવાનું પણ મળતું નથી. સારા રાજ્યની કસોટી તેની પ્રજાની સંપત્તિ અને આબાદાની પર છે. જ્યારે હિન્દુસ્થાન પોતે રાજ્ય ચલાવતું ત્યારે તેની પ્રજા એવી રૂઢપુઢ હતી કે, આ દેશ સાથે વ્યાપાર કરવાનો પરવાનો મેળવવાના હક્કને માટે યુરોપનો દરેક દેશ લડતો હતો. આ દેશમાં તે પરિણામ સ્વરાજ્યનું હતું. તે પદ્ધતિમાં ગમે તે દોષો હશે પરંતુ આજે આખી દુનિયામાં હિન્દુસ્તાન ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે.

માન. સર ઇચ્છાહીમ રહીમતુલ્લાએ કરાવેલ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે હિન્દુઓ તથા મુસલમાનોને પરસ્પર સહકાર્ય કરવાની વિનંતિ કરી. દિવાન બહાદુર એલ. એ. ગોવિંદરાધવ એયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. મિસીસ સરોજિની નાયડુએ હિન્દની મુદરીઓ તરફથી આ સ્વરાજ્યના કરાવેલ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. માન. રાવ બહાદુર આર. એન. મુદોલકરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યા પછી, માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયે આ મહત્વના પ્રશ્ન પર પોતાની વાગ્ધારા છોડવી શરૂ કરી. તેમણે પોતાના અનુભવનો ખજાનો ખોલતાં કહ્યું: છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષો થયાં મેં દેશની યથાશક્તિ સેવા કરી છે, પ્રાન્તિક ધારા-સભાઓમાં લગભગ દશ વર્ષ કાર્ય કર્યું છે, વડી ધારાસભામાં લગભગ છ વર્ષ કાર્ય કર્યું છે, અને અતિ હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે, જ્યાં સુધી તમને સ્વરાજ્યનો સાચો કાળો નહિ મળે ત્યાં સુધી રાજકીય પ્રગતિની આશા નથી, લોકોની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં સુધારો થવાની આશા નથી, લોકોમાં કેળવણીની જરૂરી પ્રગતિની આશા નથી, અને ખીજા જરૂરી સુધારા પૂરતા અને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે એવી આશા

નથી. મારો એ નિર્ણય સ્થાયનીય છે. હું ધારું છું કે, બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ હિન્દના સરખો બીજો દાખલો તમને દુનિયામાં ક્યાંય મળશે નહિ. હિન્દ એ આજઠાલનો સુધરેલો દેશ નથી. આપણી પીઠે સુધારાનાં પાંચ હજાર વર્ષો છે. અશોકનું રાજ્ય આજના બ્રિટિશ મહારાજ્ય કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ હતું, હજી આજે પણ હિન્દના ત્રીજા ભાગપર હિન્દીઓ રાજ્ય ચલાવે છે; દેશી રાજાઓ હિન્દીઓજ છે, તેમના દિવાનો પણ હિન્દીઓ છે. તેઓ છ થી સાત કરોડ લોકોપર રાજ્ય ચલાવે છે. જે પ્રજાનો પ્રતિદાસ એવો હોય, જે પ્રજાનું સિદ્ધિ એવું હોય, તે પ્રજા આજે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન ચચે ત્યારે ખરેખર દેવોએ પણ અશ્રુનો વર્ષાદ વર્ષાવવો જોઈએ. સ્વતંત્રતાને માટે બગાડો હાંકતી પ્રજા હેઠળ આપણે મુકાયા છીએ, અને આપણને સ્વરાજ્યને માટે અયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. ખરેખર એ શરમની વાત છે. હિન્દીઓ સ્વરાજ્યને માટે લાયક નથી એમ કહેવું કોઈને પણ શોભતું નથી. સ્વરાજ્યને માટે પ્રત્યેક હિન્દી સ્ત્રી પુરુષને ચતુર્ધર્મ બનવાનો અને ચળવળ કરવાનો આમ્રહ કરીને અંતમાં તેમણે કહ્યું: “શાસ્ત્રો કહે છે, વેદો કહે છે, મનુષ્ય જેવો બનવા ચાલ્યો છે તેવો બને છે. બધુંજ અને બધીનિજો, તેથી હું તમને વિનંતિ કરું છું કે, ઉત્સાહપૂર્વક, કાળજીપૂર્વક સ્વતંત્ર પુરુષો અને સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ બનવા ચાહો. તમે શુભામ છો, એવો વિચાર ન કરો; સ્વરાજ્યને માટે તમારામાં શક્તિ નથી એવો વિચાર ન કરો, આપણામાં જે મતભેદો હોય, જે મતભેદો છે તે એવા અંતરાયરૂપ છે કે તે દૂર કરી શકાય નહિ, એવો વિચાર ન કરો. હું કહું તે માનજો કે, કોઈ પણ દેશમાં જન્મેલા મર્ત્ય માનવીના જોડલાજ તમે સારા છો. એમ માનજો કે, તમે શું પ્રાપ્ત કરી શકો છો તે બતાવવાને તમને માત્ર તક મળવાનીજ જરૂર છે, અને ઈશ્વરેચ્છા હશે તો તમે ધારો છો તે કરતાં જલ્દી તમને ફતેહ મળશે.” આપણુ સમાપ્ત થતાં તાળીઓની ગગન-ભેદક ગર્જના ચલે.

કરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો.

જમીન મહેસુલની આંકણી હંમેશને માટે મુક્તર કરવાનો અથવા તો ૬૦ વર્ષની મુદતે નવી જમાબંદી કરવાનો કરાવ વીજળો માન. રા. કે.

ચિંદનનાથ મુદાલીયારે રજુ કર્યો. રાય બહાદુર હીરાનંદ જેમસીંગે અનુ-
મોદન આપ્યું, રાય સાહેબ લક્ષ્મીનારાયણે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું
અને દુરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઔદ્યોગિક વિકાસ વિષે ઝેકનીસનો દુરાવ માન. રાય બહાદુર
આર. એન. મુદોલકરે રજુ કર્યો. વકનાએ કહ્યું: આપણા દેશની વધતી
જતી ગરીબાઈ વિષે આપણને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. જેમણે
હિન્દનો ગ્રામીન ઇતિહાસ વાંચ્યો હોય અને દેશ ન જોયો હોય તેમને
અથજો લાગ્યા વિના રહે નહિ કે દસ હજાર વર્ષ ઉપર જે દેશ સુવર્ણ-
ભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત હતો, જે દેશની કૃષ્ણપ્રતાનો જોટો બાગ્યેજ
જડતો, જેનું હવામાન સર્વ પ્રકારની ખેતીવાડીને પોષવાને યોગ્ય ગણાતું,
જેમાં પુષ્કળ સરસ ખનિજ પદાર્થો હતા, જે ભૂમિએ સીકંદરને આક-
ર્ષ્યો હતા, જે ભૂમિએ મહમ્મદ ગીઝની, મહમ્મદ ઘેરી અને મુગલોને
આકર્ષ્યા હતા, જે ભૂમિએ પશ્ચિમ યુરોપની લાલસાને પણ જન્મ આ-
પ્યો હતો, જે ભૂમિનાં નાણાં પોતાને દેશ લઈ જવાને ક્ષીરંગીઓ, વલ-
દાઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને રૂઝ લોકો આપ્યા હતા, તેજ ભૂમિ આજે દુનિયામાં
એક ગરીબમાં ગરીબ દેશ ગણાય છે. દેશમાં દર દસ વર્ષે બે દુષ્કાળો
પડે છે, અને જ્યારે જ્યારે દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે ત્યારે સેંકડો, હજારો
લોકો માખીઓની માફક મરણ પામે છે. લૉડ કર્જનની ગણતરી પ્રમાણે
દરેક હિન્દીની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦ છે. સર ડેવીડ બાર્થુરના કથન
અનુસાર રૂ. ૨૭ છે. આપણી ગણતરી માયા દીઠ રૂ. ૨૦ છે. આમ થવાનું
કારણ શું? ઢાઢા, બનારસ, અને અમદાવાદમાં બનાવવામાં આવતા કીમતી મ-
રફીન અને કીનખાળ લેવાને, અને દેશમાં બનતા કળાના અનેક ખજાના પોતાને
દેશ લઈ જવાને ગયા સૈકા સુધી પશ્ચિમ યુરોપના લોકો અંહીયાં આવતા
હતા, ત્યારે સો વર્ષ જેટલી ટુંકી મુદતમાં આવેા ફેરફાર સાથી થયો ?
અનેક કારણોથી થયેલી એક વિચિત્ર આર્થિક ઉત્ક્રાંતિનું એ પરિણામ
છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, દારીગરીની અને ગ્રામ નિકાસ કરનારી
આપણી પ્રજા માલ આપાત કરનારી અને ખેતીવાડી કરનારી બની
ગઈ છે. આપણે અંહીથી રૂ લઈએ છીએ, તેને માન્ચેસ્ટર મોડેલીએ
છીએ, અને માલ પાછો લઈએ છીએ. તમે અંહીથી બીયાં લો છે,

તેમને જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા, બેલ્જીયમ અથવા ઇંગ્લાંડ મોકલો છો અને તમને જોઈતા જૂદી જૂદી જાતનાં તેલો, વૅર્સનીશો, અને રંગો મેળવો છો. કમમાં કમ આપણી જરૂરીયાતે પૂરી પાડી શકે એવો આપણે આપણા દેશને બનાવવો હોય તો આપણે દેશમાં કારીગરીઓ દાખલ કરવી જોઈએ. આપણા નષ્ટ થયેલા અને નષ્ટ થતા ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ, અને તેટલા માટે પશ્ચિમની રીતોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ આખા દેશમાં પારિભાષિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર જણાવીને વસ્તાએ કહ્યું: ગામો અને શહેરોના આપણા બાળકોના મનમાં ઠસાવવું જોઈએ કે, ફક્ત કામથીજ, હાથના કામથીજ, આંખોના કામથીજ તમે આખા દેશ બની શકશો. ઉદ્યોગ અને કળાથીજ હાલમાં સારી આવક મળી શકશે. ખીજા ધંધા, વણીધનો ધંધો, દાકતરનો ધંધો, વિગેરે જોઈતા ખોરાકમાં અધોળનો પણ વધારો નહિ કરી શકે. અથવા હિન્દને હાંકવાને જોઈતા કાપડમાં એક તમ્બુનો પણ વધારો નહિ કરી શકે. ફક્ત ખેતીવાડી અને કારીગરીઓજ હિન્દની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળી શકે એટલું ધન આપશે. તેથી તમારાં ગામોનાં છોકરાઓ અને કન્યાઓને અને શહેરનાં છોકરાઓ અને કન્યાઓને મજ્જુરીનું ગૌરવ મિલવે અને તેમને પ્રત્યેકને કોઈ ને કોઈ ઉદ્યોગ શિખવે. માન. શ્રી. કે. આર. વી. કૃષ્ણરાવ બહાદુરે દરાવને અનુમોદન આપ્યું, માન. સવબહાદુર હાગ્ગનાથે હિન્દીમાં વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઇંગ્લાંડમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓની અસંતોષકારક સ્થિતિ વિશે બાવીસમો દરાવ માન. પ્રીન્સીપાલ આર. પી. પ્રાંસપેએ રજુ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓને નડતી મુશ્કેલીઓનું મુખ્ય કારણ કોમી સાગણી છે, અને તે બ્રિટિશ મહારાજ્યના સર્વ બાજોમાં વધતી જાય છે. હિન્દની સ્થિતિ એવી છે કે, આપણને ઇંગ્લાંડ જવાની ફરજ પડે છે તેથી આપણે ઇંગ્લાંડ જવાનો આપણો હક્ક માગીએ છીએ અને તેથી આપણને જે મુશ્કેલીઓ વેડવી પડે છે. તે તે દૂર કરવાનો હિન્દી સરકારને અને હિન્દી પ્રધાનને આગ્રહ કરીએ છીએ. આપણા યુવકો ભવિષ્યના આગેવાનો છે, તેમની તરફ ઇંગ્લાંડમાં આવું વર્તન રાષ્ટ્રઆત્મી ચલાવવામાં આવે તો અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે સારી સમજુતીની વાતો કરવી વ્યર્થ છે.

ડૉ. જીવરામ એન. મહેતાએ દરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. જમનાદાસ એમ. મહેતાએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

નવા જનરલ સેક્રેટરીઓની નીમણૂકનો દરાવ ત્રેવીસમો અને બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીની સેવાઓની કદરનો દરાવ ચોવીસમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

પચીસમો દરાવ કોંગ્રેસના બંધારણમાં કેટલાક સુધારા કરવા વિશે હતો. ગાંધી કોંગ્રેસમાં એ સુધારાનો પ્રશ્ન એક કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તે કમિટીએ અખિલ હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને રીપોર્ટ કર્યો હતો, અને અખિલ હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીએ તે રીપોર્ટ મંજૂર કર્યો હતો. તે દરાવ પણ પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

છવીસમા દરાવમાં કોંગ્રેસને આવતે વર્ષે લખના તરફથી આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયે તે રજુ કર્યો, પંડિત પ્રફુલ્લ નારાયણ મસલદાને તેને અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

સત્તાવીસમા દરાવમાં પ્રમુખનો આભાર માનવામાં આવ્યો. રા. જીય. એ. વાડીયાએ તે રજુ કર્યો, સર નારાયણ ચંદાવરકરે અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પ્રમુખે વળતો આભાર માન્યો, અને કોંગ્રેસ સમાપ્ત થઈ.

ઠરાવો.

કોંગ્રેસનો સોક.

૧. ભારે સાર્વજનિક ઉપયોગિતાની કારકીર્દીની મધ્યમાં ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેના અઘળ મૃત્યુથી દેશને ગયલી ભારે ખોટની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે. તે સરકારનો વિશ્વાસ અને લોકોનો પ્રેમ એક સરખો ધરાવતા હતા. તેમની મહાન શક્તિઓ, ચારિત્રની દુર્લભ વિનયશીલતા, દેશ તરફ આત્મ-લોગપૂર્ણ

લશ્કર વિષયક.

ગ્રેટ બ્રિટન અને યુરોપીય યુદ્ધ.

૧. સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને માનુષિકતાના સિદ્ધાંતોની કુમરે ચઢીને ગ્રેટ બ્રિટન અને તેનાં મિત્ર રાજ્યોએ જે કાર્ય હાથપર લીધું છે, તેની ધાર્મિકતા વિષેની પોતાની જાણ લાગણીની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે, અને પોતાના ઉચ્ચત્તમ ભૂતકાળ અનુસાર બ્રિટિશ નૌદા લશ્કરે કરેલી ઉચ્ચત્તમ સેવાઓ માટે અને બ્રિટિશ, હિન્દી અને સંસ્થાનોનાં લશ્કરોએ ખતાવેલી બદાહુરી માટે સંતોષ અને અભિમાન બતાવીને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે કે, મિત્ર રાજ્યોના પ્રતનને ફોલ્લ મળે.

લશ્કરી તાલીમ અને સ્વયંસેવકો.

૮. લશ્કરી તાલીમ અને સ્વયંસેવકો વિષેના પોતાના પહેલાંના ઠરાવો મંજૂર રાખીને આ કોંગ્રેસ

(૧) લશ્કરમાં અને નૌદા લશ્કરમાં હિન્દીઓને સ્પર્ધાત્મકતા આપવાપર દાખલ કરવાના અને તેમને લશ્કરી તથા નૌદા લશ્કરની કાર-કીર્દીઓ માટે તાલીમ મળે આ માટે હયાત લશ્કરી અને નૌદા લશ્કર વિષયક રાજાઓ અને પાઠશાળાઓ તેમને માટે ખુલ્લી રાખવાના અને દેશમાં નવી રાજાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવાના ન્યાય અને આવશ્યકતા તરફ,

(૨) કોમ, વર્ગ અથવા ધર્મના ભેદ વિના મહારાજ્યના નાગરિક સીધાઇઓ તરીકે નામ નોંધાવવાના આ દેશની પ્રતનના હક્કને ધ્યાનમાં રાખીને સ્વયંસેવકો નોંધવાની આજી પદ્ધતિની પુનઃ રચના કરવાની આવશ્યકતા તરફ,

સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે.

હથીયારખંધીનો કાયદો.

૯. હથીયારખંધીના કાયદાનો (૧૮૭૮ નો ૨૧ મો કાયદો) હાથમાં વહીવટ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વેઠવી પડતી હાડમારી અને તે આ દેશની પ્રતન પર અનુચિત દોષારોપણ કરે છે; તે ભોતાં, આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, મજબૂર કાયદો અને તેની હેઠળ કરવામાં આવેલા નિયમોમાં એવા ફેરફારો કરવા ભેદને કે હથીયારો રાખવા અથવા ધારણ કરવા વિષેના પ્રતિબંધો હિંદમાં રહેતા અથવા હિન્દની સુલાકાતે આવના સર્વ મનુષ્યોને એક સંરખી રીતે લાગુ પડે; નિયમોની રૂએ આપવામાં આવેલા સર્વ પરવાના ઉદારતાથી આપવામાં આવશે, વખતો વખત નવેસર દેખાવા નહિ પડે, જે પ્રાંતિક

હકુમતમાં તે આપવામાં આવ્યા હોય તેમાં તે ચાલશે, માત્ર દુરપયોગની સાબીતીથીજ તે પાછા જેવી લેવામાં આવશે.

વાયસરોયની મુદતમાં વધારો.

૭. હિન્દના વાયસરોય તરીકે ના. લૉર્ડ હાઈન્ડના ઓફીસની મુદત આવતા માર્ચ માસ સુધી જાવવા માટે ના. સહેનસાહની સરકાર તરફ પોતાની ઉપકાર વૃત્તિની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે, અને પ્રાર્થના કરે છે કે, હાલનો દરકદીનો મામલો પૂરો થાય ત્યાં સુધી તે નામદારના ઓફીસની મુદતમાં વધારો કરી આપવો.

હિન્દ અને સંસ્થાનો.

૧૦. આ કોંગ્રેસ શોક દર્શાવે છે કે, 'દક્ષિણ આફ્રિકા અને કાનકામાં સંસ્થાનોના મુત્સદ્દીઓના ઉદાર અને સામાન્યહિતના ઉદ્દારો નીકળ્યા છતાં હિન્દીઓ માટેના ચાલુ દાયદાઓને વહીવટ ન્યાયપૂર્વક અને સમાનતાપૂર્વક કરવામાં આવે નથી અને આ કોંગ્રેસ વિશ્વાસ રાખે છે કે, સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો સુરોપીયન એમીગ્રેટો જે હક્કો આપે છે, તેવાજ હક્કો હિન્દી એમીગ્રેટોને આપશે, અને અત્યાર સુધી અન્યાયપૂર્ણ રીતે તેમને જે હક્કોથી વિમુખ રાખવામાં આવ્યા છે, અને જેથી પુષ્કળ અસતોષ ફેલાયદો છે તે હક્કો તેમને અપાવવાને શાહી સરકાર સર્વ શક્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરશે.

૧૩. કોંગ્રેસની ગઈ બેઠકમાં ગીરમીટીયા મજૂરીની પદ્ધતિની સામે પસાર કરવામાં આવેલા કાનૂન આ કોંગ્રેસ મંજૂર રાખે છે અને ભ્રમ બને તેમ જલદી તેનો નાશ કરવાનો આશ્રય કરે છે કેમકે એ પદ્ધતિ એક પ્રકારની શ્રદ્ધા-મગિરી છે, તેથી મજૂરોનો સામાજિક અને રાજકીય અધઃપાત થાય છે અને દેશનાં આર્થિક અને નીતિવિષયક હિતોને ગંભીર પ્રકારે નુકસાનકારક છે.

શાહી પરિપદ્ધ.

૧૧. શાહી પરિપદ્ધમાં પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાની હિન્દની વડી માગણી કરતા વડી ધારાસભાના કાનૂને મુત્સદ્દીને છાન્ને તેડું અનુમેદન આપવા માટે આ કોંગ્રેસ ના. વાયસરોયને અંતઃકરણપૂર્વક આગાર માને છે. કોંગ્રેસ આશા દર્શાવે છે કે, હિન્દની પ્રજાની વતી વડી ધારાસભાએ સર્વાનુમતે કરેલી માગણીનો પૂરનો જવાબ સંસ્થાનો અને શાહી સરકાર તરફથી વાળવામાં આવશે, અને આશ્રય કરે છે કે, હિન્દની વતી પરિપદ્ધમાં ભાગ લેવાને પસંદ કરવાના હિન્દીઓ કમમાં કમ બે હોવા જોઈએ અને વડી ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભ્યોએ તેમને સુધી કાઢવા જોઈએ.

સંયુક્ત પ્રાંતો માટે કારોબારી સભા.

૧૨. આગાહી અને અધ્યાયના સંયુક્ત પ્રાંતો માટે કારોબારી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત ઉત્તરવેલી સભાએ ઉઠાવી દીધી તેની સાથે આ કોંગ્રેસ મંજૂર થઈ ગઈ છે, અને તે મંજૂર આગ્રહ કરે છે કે સંયુક્ત પ્રાંતોને ગવર્નર-ઇન્-કાઉન્સિલની સેફ્ટી ઇલાકા જનાવવો જોઈએ અને કારોબારી સભામાં કમમાં કમ એક દિંદી હોવો જોઈએ.

કાયદા વિષયક.

૧૪. પહેલાંની કોંગ્રેસો સાથે સંમત થઈને આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, ન્યાય અને રાજ્યતંત્રની વિશુદ્ધિ માટે ન્યાયી અને કારોબારી ફરજોના શ્રીષ્ઠ વિભાગ પાડવા અને પ્રાર્થના કરે છે કે, વિભાગની કાયદાઓ યોજના હાથ ધરવામાં આવે તે ખરેખર અસરકારક થાય તેને માટે સફળ ન્યાયાધીશી મંડળને પ્રત્યેક પ્રાંતની ઉચ્ચતમ અદાલતના એકલા અંકુશ હેઠળ મુકવું, અને વિરોધમાં દિંદી સીવીલ સર્વિસથી બિન અને સ્વતંત્ર ન્યાયિક સર્વિસની સ્થાપના કરવાની આવશ્યકતા આ કોંગ્રેસ ભારપૂર્વક દર્શાવે છે, અને તે સર્વિસમાં કેટલીક જગ્યાઓ હરીફાઈની ખરીફાઈથી ભરવી અને કેટલીક જગ્યાઓ કાયદાના ધંધાદારીઓમાંથી ભરવી.

૧૫. પંજાબ, બ્રહ્મદેશ અને મધ્યપ્રાંતોની ચીફ કોર્ટોને ચાઈફ હાઈકોર્ટોને ફરજો અને આધિકારો આપવા છુટ છે, એવો પોતાનો ડરાવ આ કોંગ્રેસ મંજૂર રાખે છે, અને આ તાકીદનો સુધારો દાખલ કરવા માટે જરૂરી પગલાં ભરવાની દિંદી પ્રધાનને પ્રાર્થના કરવાં ફિલિમિરી દર્શાવે છે કે, પંજાબ વિષે તે સંબંધી સ્થાનિક સરકાર અને દિંદી સરકારની ભલામણોને દિંદી પ્રધાને લાગ કર્યો છે.

સ્વદેશી હિલચાલ.

૧૬. આ કોંગ્રેસ સ્વદેશી હિલચાલને સંપૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક અપ્પ્રોબેટ આપે છે અને સ્વદેશી ઉદ્યોગોના વિકાસને ઉત્તેજન આપવાને માટે ગંભીર અને સતત પ્રયત્નો કરીને અને લોક આપીને પણ આયાત થયેલી ચીજોને બદલે જ્યાં જ્યાં વ્યાવહારિક લાગે ત્યાં ત્યાં દિંદી પદાર્થો પસંદ કરીને તેની ફેરવને માટે પરિશ્રમ કરવાની દિંદી પ્રત્યે આજ્ઞા કરે છે.

દમન.

૧૭. દિંદી વર્તનમાનપત્રોનો કાયદો ધારણથી પર ચાલુ રહ્યો છે, તેની સાથે આ કોંગ્રેસ પુનઃ પોતાનો અણગમો દર્શાવે છે અને આગ્રહ કરે છે કે તે રદ કરવો.

જઠાતી સ્વતંત્રતા.

૧૮. કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે, દિન્દની પ્રજાના ઉત્તમ હાસોની ખાતર ખાસ કરીને આચાર, નિકાસ અને આબકારી વેરાઓની બાબતમાં હવે દિન્દી સરકારને સંપૂર્ણ જઠાતી સ્વતંત્રતા આપવાની આવશ્યકતા છે.

સ્વરાજ્ય.

૧૯. આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, તેના બંધારણની દૃષ્ટિ ૧ માં આપવામાં આવેલી બ્યાખ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે વિરોધ અને સંઘીન સુધારા હાખલ કરવાનો એટલે કે રાજ્યતંત્ર ઉપર હોકોને અસરકારક અંકુશ મળે એવી રીતે રાજ્યતંત્રનો પદ્ધતિ સુધારવાનો અને તેને ઉદાર બનાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; તેમાંના કેટલાક સુધારા નીચે પ્રમાણે છે:—

- (ક) પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા અને નાણાં વિષયક સ્વતંત્રતા હાખલ કરવી.
- (ખ) ધારાસભાઓને વિસ્તીર્ણ જનાવલી અને સુધારવી; જેથી કરીને તે પ્રજાના સર્વ વિગાગોની ખરેખરી અને પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ બને અને કારોબારી સરકારનાં કામે ઉપર તેમને અસરકારક અંકુશ મળે;
- (ગ) હયાત કારોબારી સભાઓની પુનઃરચના કરવી અને ને પ્રાંતોમાં કારોબારી સભાઓ ન હોય ત્યાં તે સ્થાપવી;
- (ઘ) દિન્દી પ્રધાનની કાઉન્સીલમાં સુધારો કરવો અથવા તેનો નાશ કરવો.
- (ચ) ને પ્રાંતોમાં ધારાસભાઓ ન હોય ત્યાં ધારાસભાઓ સ્થાપવી.
- (હ) દિન્દી પ્રધાન અને દિન્દી સરકાર વચ્ચેના સંબંધોની પુનઃ રચના કરવી.
- (જ) સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ઉદારતાપૂર્વક આગળ વધવું.

આ કારાવમાં સમાયલા સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખીને સુધારાની એક યોજના ધરી કાઢવાની અને કેળવણી વિષયક તેમજ પ્રચારનું સતત કામ કરવાનો કાર્યક્રમ યોજનાની અખિલ દિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને આ કોંગ્રેસ સત્તા આપે છે; અને તેજ હેતુને માટે અખિલ દિન્દની મોસ્લેમ લીગ તરફથી ને કમિટી નીમવામાં આવે તેની સાથે ચર્ચા કરવાની અને જરૂરી લાગે તેનાં બીજાં પગલાં ભરવાની સત્તા પણ મળકુર કમિટીને આપે છે; મળકુર કમિટીએ ૧૯૧૬ ની ૧ લી સપ્ટેમ્બરે કે તે પહેલાં જનરલ સેક્રેટરીઆ સમક્ષ પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કરવો અને તેઓ જેમ બને તેમ જલદી તે રીપોર્ટ જૂરી જૂરી પ્રાંતિક કમિટીઓને મોકલી આપવો.

કાયમની જમાખંદી.

૨૦ આ દેવેસનો દેદ અભિપ્રાય છે કે, જમીન પર રાજ્યની માગણીની વ્યાજખી અને ચોક્કસ મર્યાદા બાંધવી જોઈએ, અને રેગલવારી અથવા જમીન-દારીની સર્વ જમીનમાં જ્યાં જ્યાં સહ્ય હોય ત્યાં ત્યાં જમીન ધરાવનારાઓને માટે અમુક જમાખંદી નક્કી થાય. જે સરકાર આવી જમાખંદી દાખલ કરવા માગતી ન હોય તેો કમમાં કમ ૬૦ વર્ષની મુદતની જમાખંદી દાખલ કરવી જોઈએ.

વળી દેવેસનો અભિપ્રાય છે કે, સત્તાની વહેંચણીના શાહી કમીશનની ભલામણનો અમલ થવો જોઈએ, પ્રાથમિક કાયદાઓમાં જમીન મહેસુલની આંક-ણીના સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને આંકણી વધારાની વદ તેના કાયદામાં સ્પષ્ટ જમાવવી જોઈએ.

ઔદ્યોગિક વિકાસ.

૨૨ દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે સરકારે ભરેલાં પગલાંની કદર કરવા છતાં આ દેવેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અભાર સુધી કરવામાં આવેલાં પગલાં વસ્તુસ્થિતિની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવાને પૂરતાં નથી અને પોતાની પ્રતીતિ દર્શાવે છે કે, હિન્દુ ઔદ્યોગિક પદ્ધતિપણું દૂર કરવાને માટે નીચની બાબતો આવશ્યક છે:—

(ક) મુખ્ય હિન્દી યુનિવર્સિટીઓમાં પારિભાષિક ફેળવણીની ફેકલ્ટી (શાખા) સ્થાપીને, શોધખોળની સંસ્થાઓ સ્થાપીને, અને તેમાં ફેલોશીપો કાઢીને, હયાત પારિભાષિક સંસ્થાઓ વિકસાવીને અને નવી સંસ્થાઓ બોલીને અને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં ધીમેધીમે પ્રાથમિક પારિભાષિક ફેળવણી દાખલ કરીને ઔદ્યોગિક અને પારિભાષિક ફેળવણીને માટે બહુ વધારે સગવડ કરવી જોઈએ.

(ખ) આયાત અને નિકાસ ઉપર વેરા નાખવાના સંબંધમાં હિન્દને જઠારી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

(ગ) પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ઉદ્યોગ ખાતાની સાથે સહકાર્ય કરવાને ઔદ્યોગિક સલાહકારક કમિટીઓ જમાવવી જોઈએ, જેમની એક ફરજ એ હોવી જોઈએ કે નવા ઉદ્યોગો ઉભા કરવા વિષે યોજનાઓ ઘડવી.

(ઘ) રૂના માલ ઉપર જઠારો અને દેશી કારીગરને લોગે પરદેશી કારીગરને લાલ આપનાર આગત્રાદી મારફતે માલ મોકલવાના વિષય દરેકે નેવા કૃત્રિમ અને અન્યાયી અંતરાયો દૂર કરવા જોઈએ.

ઇંગ્લાંડમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ.

ઇંગ્લાંડમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના ખાતાનું જંધારણ દમણાં જેવું છે તે તરફ, અને તેની હાથ કરવાની રીતે તરફ આ કોંગ્રેસ સખ્ત નાપસંદગી બતાવે છે અને યુનાઇટેડ કિંગડમમાં (ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડ) કેળવણીની સંસ્થાઓ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને હાખલ કરવા વિષે સખ્ત અંકુરાનું વધતું જતું વલણ બતાવે છે તેથી અને એવી સંસ્થાઓમાં હાખલ થયા પછી તેમની તરફ ખરાબ અને પક્ષપાતી વર્તન થવાનું આવે છે તેથી હિન્દી વિદ્યાર્થીઓમાં વધતા જતા અસંતોષ તરફ હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રધાનનું ધ્યાન ગંભીર પ્રકારે ખેંચે છે, અને તેમની તરફ સમાન વર્તન થવાનું આવે અને તેમને સમાન તકો મળે તે માટે હિન્દી પ્રધાનને પોતાની લાગવગ, અધિકાર અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે.

કોંગ્રેસના જંધારણમાં સુધારા.

૨૫. વીસમી કલમને છેડે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો.

(૬) જે મંડળ ૧૯૧૫ ની ૩૧ મી ક્લોઝરે કમમાં કમ બે વર્ષથી હયાતીમાં આવેલું હોય અને જેણે સનકરાર સાધનો વડે સંસ્થાનોની માફક બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં હિન્દ માટે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ પોતાના એક ઉદ્દેશ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તેના આશ્રય હેઠળ બોલાવવામાં આવેલી જાહેર સભાઓ.

સારત એ કે,

(૬) મજકુર મંડળે ખાસ કરાવ કરીને કોંગ્રેસના જંધારણની કલમ ૧ સ્વીકારી હોય અને જે પ્રાંતમાં તે હોય તેની પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમિટીને તેની ખબર આપી હોય.

(ખ) મજકુર મંડળે નવા સભ્યોને હાખલ કરવાની સારત એ રાખી હોય કે તેમણે મજકુર કલમ ૧ સ્વીકારવી.

(ગ) એવી જાહેર સભા તરફથી સુધારણા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૧૫ હોવી જોઈએ, અને કોંગ્રેસની એક બેઠકને માટે મજકુર ઉદ્દેશોને માટે એવું મંડળ એકથી વધારે જાહેરસભા બોલાવી શકે નહિ.

પ્રુલાસેન-પ્રતિનિધિ તરીકે જેવી સુટબી થય હોય તે બીજી રીતે લાવક હોય તેા કોઇ કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય હોવાની તેને જરૂર નથી. ”

કલમ. ૩. (૬) “ સહેર ” ને બદલે “ જગા ” મુકો.

કલમ ૬. “ જગાલ ” સબ્બની પૂર્વેના “ સંયુક્ત ” સબ્બ કાઢી નાખો અને બીજી કલમોમાં જ્યાં જ્યાં “ સંયુક્ત જગાલ ” સબ્બ વપરાયો હોય ત્યાં ત્યાં એવોજ ફેરફાર કરો.

૬૯મ કુટુંબે છે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો:-“ આ દેવને માટે કુર્મ અને નિગમ રાજ્યમાં એસુર, ત્રાવણકોર અને કાચીનમાં જે જગ્યાઓ પર બ્રિટિશ સરકારની હકુમત ચાલતી હોય તે મદ્રાસમાં આવેલાં ગણારો; વડોદરા, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણ મરાઠા સંસ્થાનેશમાં આવેલી એવી જગ્યાઓ મુંબાઈમાં આવેલી ગણારો; આસામ જંગલમાં; દિલ્લી, અજમેર, મેરવાર, અને રજપુતાનામાં આવેલી બ્રિટિશ હકુમત હેઠળની જગ્યાઓ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ગણારો; બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન પંજાબમાં, મધ્ય હિન્દમાં બ્રિટિશ હકુમત હેઠળની જગ્યાઓ મધ્ય પ્રાંતોમાં ગણારો.”

૬૯મ ૨૩ (ક) ૬૯મના પહેલા વાક્યમાં જ્યાં જ્યાં “ હરો ” કે “ થરો ” શબ્દ વપરાયો હોય ત્યાર પછી “ બનતા સુધી ” શબ્દો ઉમેરો.

૬૯મ. ૨૮ “ લવાજમની રકમ ” એ શબ્દો પહેલાંના અર્ધ શબ્દ કાઢી નાખો.

૬૯મ ૨૯ (ક) છેલ્લી પંક્તિની ઉપરની પંક્તિમાંથી “ પૂર્વે ” શબ્દ કાઢી નાખો અને ઉમેરો: “ અને કોંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવશે. ”

આમલ્ય.

૨૩. ૧૯૧૬ ના વર્ષને માટે માન. નવાળ સેવક મહમ્મદ બહાદુર અને શા. જીન. મુખ્યા રાવને કોંગ્રેસના જનરલ સેક્રેટરીઓ નીમવામાં આવે છે.

૨૪. સર વિલિયમ વેડરબર્ન અને બ્રિટિશ કમિટીના અન્ય સભ્યોની સેવાઓની ઉચ્ચ કદરની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે અને કશાવ કરે છે કે, બ્રિટિશ કમિટીની સંસ્થા અને “ ઇડીઆ ” ને નિશાળી રાખવાં જોઈએ.

૨૬. હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની આગામી બેઠક ૧૯૧૬ ડીસેમ્બરમાં લખનૌમાં કરવામાં આવશે.

૨૭. પ્રમુખને આભાર.

પ્રકરણ ૨ જી.

ઐકત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

સખનૌના કેસર બાગમાં ૧૯૧૬ના ડીસેમ્બરની ૨૬, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ મી તારીખે કોંગ્રેસની ઐકત્રીસમી બેઠક મળી.

હવે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની હીલચાલ મુક્તમણે આગળ વધતી જાય છે. સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન પ્રજાને કોંગ્રેસ તરફ વિશેષ ને વિશેષ આકર્ષી રહ્યો છે. ગયા વર્ષ કરતાયે આ વર્ષે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધારે હતી, અને પ્રજામાં ભારે ઉત્સાહ જણાતો હતો. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પ્રાંત-વાર નીચે પ્રમાણે હતી:—

સંયુક્ત પ્રાંતો...	૧૦,૧૮
મુંબાઈ...	૫૮૪
મદ્રાસ...	૨૫૬
મધ્ય પ્રાંતો...	૧૩૨
બંગાલ...	૬૩
બિહાર અને ઝારીસ્તા...	૬૧
વરાહ...	૬૪
પંજાબ...	૫૮
અહમદાબાદ...	૫

૨,૩૦૧

ઉપલી સંખ્યામાં ત્રણ માનદ પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે. એટલે પ્રતિનિધિઓની ખરેખરી સંખ્યા ૨,૨૯૮ ગણાય.

સત્તર વર્ષ ઉપર ૧૮૯૯ માં જ્યારે અંદીયાં કોંગ્રેસ ભરવામાં આવી હતી, તે સમયે રોગો-ઉડીઓની લાગણીને પરિણામે કોંગ્રેસને ટેટલીક

હેરાનગતિ નેહી પડી હતી, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હરદેશમાં નવા જુરસાની ભરતી ચડી રહી છે, તે લખનામાં પણ જોવામાં આવી. આ વખતે કોંગ્રેસના મંડપને માટે જગ્યા જોળવામાં કશીયે મુશ્કેલી નડી નહિ. પરંતુ હદમાં રહીને કોંગ્રેસમાં બાપણે આપવા વિષે રથાનિક સરકારે ચેતવણી આપી હતી. “ દોરડી બળે પણ આમળો ન મુકે ” તે આનું નામ.

વળી આ વર્ષની કોંગ્રેસ ખાસ મહત્વની હતી, કેમકે ૧૯૦૭ માં મુશ્કેલીમાં કોંગ્રેસના ભાગલા પડી ગયા હતા ત્યાર પછી સંપર્ક સાંજ જંપ છે એ વિચારપૂર્વક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની હિલચાલમાં પોતાનો ફાળો આપવા કોંગ્રેસથી જૂદો પડી ગયેલા પક્ષ પોતાના મતભેદો દૂર મુકીને આ વર્ષે કોંગ્રેસમાં આવી મળ્યો હતો. એ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સંયુક્ત કોંગ્રેસ મળી.

સ્વાગત સમાના પ્રમુખ માન. પંડિત જગત્ નારાયણ પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપ્યો. ગંગાપ્રસાદ વર્મા, પંડિત બિચન નારાયણ ધાર, જી. મુખ્યમંત્રી આયર, દાજી અબાજી ખરે, અને ઇકબલ નારાયણ મસલદાનનાં મુખ્ય માટે તેમણે શોક દર્શાવ્યો. કોંગ્રેસમાં સર્વ પક્ષો એકઠા મળ્યા તે વિષે સંતોષ દર્શાવ્યો, ચાલુ વર્ષની ૧૭ મી અને ૧૮ મી ત્રિવેંચરે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગના પ્રતિનિધિઓ સુધારાની યોજના ઘડી કાઢવાને દલકતામાં એકઠા મળ્યા હતા અને યોજના ઘડી કાઢી હતી તેને માટે સંતોષ દર્શાવ્યો. લડાઇએ હિન્દની આશાઓ અને અભિલાષાઓને સતેજ કર્યાં છે. હિન્દે લડાઇમાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે. હવે હિન્દ ભાગે છે કે, લડાઇ પૂરી થયા પછી તેની સ્થિતિ હતી તેવી ને તેવી નહિ રહે. પોતાની વફાદારીના બદલા તરીકે હિન્દ કાંઈ માગતું નથી, પરંતુ માનવજાતિની સ્વતંત્રતાના બચાવને માટે લડાઇમાં ઉતર્યા પછી, તે આશા રાખે છે કે, તેના પુત્રોને સ્વતંત્રતા આપવાની ના પાડવામાં નહિ આવે. ગ્રેટબ્રિટનની રાજનીતિની નેમ હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાની છે એમ તેણે જાહેર કર્યું જોઈએ, અને તે નેમ પાર પાડવાને માટે લડાઇ પછી સુધારાનો સંગીન ફાળો આપણને આપવો જોઈએ. પ્રજાનો ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને દીવાની બાબતો પર સંપૂર્ણ

પ્રેક્ષક]

બાળ્ય અભિકાચરણ મુકુમદાર.

[સમાપ્ત]

કાણુ આપવો જોઈએ. અને તેના નિર્ણયે 'કારોબારી સરકારને બંધન-કારક થવા જોઈએ.' સુધારાની યોજનામાં જણાવવું જોઈએ કે એક પેઢી જોટણી મુદતમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર હિન્દને આપવામાં આવશે. તેમણે સ્વરાજ્ય માટે હિન્દની યોગ્યતા પૂરવાર કરવાને કાનડા, ઑરિસ્સા-લીઆ અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. લડાઈ પછી મહારાજ્યમાં હિન્દની સ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરવામાં અને જાહેર મતને જાપ્ત કરવામાં આપણે વિશ્વળ કરવો ન જોઈએ. છેલ્લાં દોઢ વર્ષમાં હિન્દ તરફ ખ્રિષ્ટિય મુત્સદીઓના વલણમાં ફેરફાર થયો છે તેથી ગંભીર ચિંતા થાય છે. લડાઈના પ્રારંભમાં તેમના દૃષ્ટિકોણમાં ફેરફાર થયેલો દેખાતો હતો. લડાઈ પછી તેની સ્થિતિ પર ફરીથી વિચાર ચલાવવાનાં વચનો આપવામાં આવ્યાં હતાં. હવે તેને વિષે અનિષ્ટ સૂચક મૌન વ્યાપેલું છે. જો હિન્દીઓ પોતાનો અવાજ રજુ નહિ કરે તો લડાઈ પછી સામ્રાજ્યની પુનઃરચના થશે ત્યારે તેમના લાભો જોવામાં આવશે એવી તેમણે આશા રાખવી નહિ. દરેક સંસ્થાનમાં હિન્દનાં બાળકોને તિરસ્કારવામાં આવે છે. આપણું કાર્ય પૂરું પાડવાને માટે પ્રથમ સતત મંડપ રહેવાની જરૂર છે. આપણે આપણા દેશજન્યોને જાગૃત કરવા જોઈએ. ખ્રિષ્ટિય પ્રજાનાં બારણાં પણ આપણે ઠોકવાં જોઈએ.

બાહ્ય અંગિકા ચરણ મજુમદારને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવાની દરખાસ્ત બાહ્ય સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ રજુ કરી, માન. રા. આર. એન મુઠાલકરે અનુમોદન આપ્યું, રા. ચીમનજીલ હરિલાલ સેતલવડે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી. પ્રમુખે પોતાની પોતાની ખુરશી લીધી ત્યારે હર્ષનાદ અને તાલીઓથી મંડપ ગાજી ઉઠ્યો.

પ્રમુખે અવસર શોભે એવું સુંદર બાપણુ આપ્યું. પોતાને પ્રમુખપદ આપ્યા માટે આભાર માન્યા પછી, અને સ્વર્ગસ્થ અંગ્રેસોને માટે શોક દર્શાવ્યા પછી તેમણે કહ્યું: સંયુક્ત કોંગ્રેસને સુરતના જૂના ફ્રેંચ બાગમાં દફનાવવામાં આવી હતી, તેનો આજે શાહ વજીદ અલિખાનના કેસર બાગમાં પુનર્જન્મ થયો છે. દસ વર્ષો સુધી જૂદા રહ્યા પછી જેમણે મુલેક કરાવી છે, તેઓ અભિનંદનીય છે. તેઓ ગમે તેમ વોચે આપણા છે, અને

આપણી સાથે છે એ દર્પની વાત છે, અને આપણે આશા રાખીએ છીએ કે દેવે વિષ્ણુના નહિ પડીએ. હું મુખ્યત્વે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન ચર્ચવા માગું છું. આપણું રાજ્યતંત્ર આપણું છે. નોકરશાહીની સત્તા ચાલે છે. દેશમાં નવો જુરસો ઉદ્ભવ્યો છે. એ જુરસા તરફ દિલસોજી. બધું વસણ રાખવાથી તેને યોગ્ય માર્ગે વાળી ચકારો, પરંતુ તેની તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં કે હમવામાં હદાપણ નથી. નોકરશાહીએ પોતાનું કદન પોતાને હાથેજ તૈયાર કર્યું છે. તેનો અંત નજીક આવતો જાય છે. એક તરફ પ્રજા પોતાના સ્વનદશીર હક્કો અને અધિકારો મેળવવા માગે છે, ત્યારે બીજી તરફ નોકરશાહી પોતાની ઇજ્જત અને સત્તા ટકાવી રાખવા તેટલોજ આગ્રહ બતાવી રહી છે. એ બંને શક્તિઓ વચ્ચે અસહઅયડી ચક્ર રહી છે. લૉર્ડ મોર્લીએ કહ્યું કે “ જ્યારે લોકોમાં અસંતોષ વ્યાપે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે બંધારણમાં અથવા રાજ્યવહીવટમાં દાંધ ખામી માલૂમ પડેલી છે. ” જોકે કહે છે: “ પ્રજાને અભ્યવસ્થામાં કશો લાભ નથી. જ્યારે તેઓ આડે રસ્તે જાય છે ત્યારે તેમાં તેમની બૂઝ હોય છે, તેમનો ગુન્દો હોતો નથી. ” વળી તે કહે છે: “ મોટાં રાજ્યોમાં બળવા ચાલે છે તે અકસ્માત કે લોકોના તરંગનું પરિણામ નથી. બળવાઓના મોહને લીધે નહિ, પરંતુ હુ:મો ખમવાની અધીરતાને લીધે પ્રજા બળવો કરે છે. ” લૉર્ડ કર્ઝનની મેળવણી વિષયક નીતિને પરિણામે શિક્ષકો જાણસો બની ગયા છે, અને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટો છુપી પોલીસના અમલદારો હોય એવો ચક્ર રાખવામાં આવે છે. સરસ્વતી દેવીનાં મંદિરોમાં બ્રહ્માચાર ચાલે છે અને રક્ષણહીન કેદખાનાં જેવા રોગી વાતાવરણમાં આપણા છોકરાઓ અને યુવકોને ઉછેરવામાં આવે છે. હિન્દમાં ખ્રિષ્ટિય રાજ્યનો મોટામાં મોટો દાવો તેના લશ્કરી બળ પર નહિ પરંતુ તેના નીતિવિષયક ગૌરવ પર આધાર રાખે છે. વર્તમાનપત્રોના કાયદા વિષે અને હથીયાર બંધીના કાયદા વિષે ટીકા કરીને લગામના બાળકરૂપ હિન્દુ રક્ષક કાયદા વિષે અને તેના કરવામાં આવતા ઉપયોગ વિષે ટીકા કરતાં પ્રમુખે કહ્યું કે, આખી દુનીયામાં અરાજકતા એ મનુષ્યજાતિનો સામાન્ય શત્રુ છે. પરંતુ અરાજકતાના નામમાં આખા વર્ગ સામે ઝુંબેશ ચલાવવી એ વ્યાજબી અને ન્યાયી નથી. હંદરો જલ્દી હેરાન કરે છે, આપણા જાણુવા પ્રમાણે તે

મરણી વિગેરે ફેલાવે છે, પરંતુ તે પકડાતા ન હોય અને પીંજરામાં પશુ સપકાતા ન હોય તો ગમે તેટલી હેરાનગતી વેઠ્યા છતાં કોઈ પણ અક્ષલવાળો માણસ તેમનો નાશ કરવાને ધરને 'આગ નહિ લગાડે. રાજ્યના લગભગ દરેક ખાતામાં હિન્દીઓ વિરૂદ્ધ ઈંગ્લેન્ડનો અંતરાય નાખવામાં આવ્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલિયા અને કાનડામાં જતા હિન્દુના બાળકોને યુવામ જેના મણવામાં આવે છે તેમનો તરફ "થાય તેવા થઈએ" ની નીતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હાલની પ્રજાની એકજ માગણી એ છે કે વર્તમાન અસંતુષ્ટ સ્થિતિનો ગમખાણુ ઇલાજ સ્વરાજ્ય છે. પરંતુ હજી આપણે સ્વરાજ્યને માટે લાયક નથી એવો પોકાર ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. એ વિષેના બાધાઓનો રદીઓ આપતાં તેમણે કહ્યું કે, આપણે માત્ર જાહેર તોફારીઓમાં જગ્યાઓને નથી જોઈતી, આપણે સાચું સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ. અરાજકતાના મૂળ આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિમાં ઉંડા નખાયેલાં છે. સ્વતંત્રતા, 'ઐલો-ગિક પ્રગતિ અને શાંતિ, સંતોષના સુખો આપણા દેશમાં રેલાવા'દો, અને અરાજકતા અદૃશ્ય થઈ જશે તેનું જન્મસ્થાન પશ્ચિમમાં છે. પરંતુ દમન એ સાચો ઇલાજ નથી. પછી આપણી માગણીઓ કુંકમા દર્શાવીને ઇંગ્લાંડમાં કોંગ્રેસની ક્ષિતિશ કોંગ્રેસને ટકાવી રાખવાની જરૂર તેમણે જણાવી, અને અંતમાં કહ્યું: હિન્દુનું બનિષ્ઠ તમારા હાથમાં છે-તેને સુધારો કે બગાડો. માનુષ્યને તરફ પ્રત્યેકનું વર્તવ્ય સ્વસ્થપ્રેમ છે. હિન્દી, રાષ્ટ્રવાદીઓનો દેશ એજ તેમનો ધર્મ હોવો જોઈએ. ઇર્ષ્યા, નિંદા અને મતભેદની જ્વાલાઓ શાંત થાઓ, એ સંપ રાખો, અને હાથ સંધાય કે દેહ પડે એવા નિશ્ચયથી ખભેખભા અડાડીને લગોલગ હમા રહો. તમારું હાથ કડિન છે, તેમ તમારી રીતો સનદશીર હોવી જોઈએ. સ્વતંત્રતા મેળવવાને ધોરી માર્ગ નથી. નિષ્ફળતાઓ આવવીજ જોઈએ, પરંતુ નિષ્ફળતાઓથી તમારી પીઠ વધારે મજબૂત બનવી જોઈએ. નિરાશ ન થતા; કેમકે નિરાશા એ પરાજયની નિગાની છે.

૫-જી કોંગ્રેસ ૨૮ મી તારીખ પર ચૂલસી રહી.

૨૮ મી તારીખે કોંગ્રેસની એક મળા અને કાર્યની શરૂઆત.

હતી. તેટલામાં, સંયુક્ત પ્રતિના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર જેમ્સ મેરટન, લેડી મેરટન વિગેરે મંડપમાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને અંતઃદરજીપૂર્વક આવદાર આપવામાં આવ્યો. પ્રમુખે નાનકડું ભાષણ કરીને તેમને આવદાર આપ્યો. જેમ્સ મેરટને તેનો ચોખ્ખો જવાબ આપ્યો. પછી પંડિત બિશ્વન નારાયણ ધાર, શ્રી. સુબ્રમન્ય આવર, દાશ અબાશ ખરે, અને લોર્ડ ક્રીચનરનાં મૃત્યુ માટે શોક દર્શાવનારા કરાવો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને પસાર કરવામાં આવ્યા. હિન્દની વફાદારીનો પાંચમો દરજી પણ પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

હથીયાર બંધીના ઠાપદા વિષે કરાવેલો માન. રા. રાધાકૃષ્ણનદાસે રજુ કર્યો. હિન્દુસ્તાનના બહાદુર વીરનરો અને સીપાઇઓનાં વંશજોને હથીયાર બંધીના ઠાપદાએ જે પ્રકારે બાપલા બનાવી દીધા છે અને હજી બનાવે છે, તેનાં જેવો આખી પ્રજાને બાપલા બનાવી દેવાનો બીજો દોષ દાખલો ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતો નથી. તેણે આપણા લડાયક ભુસ્સાને કચડી નાંખ્યો છે અને હજી કચડે છે. તેને જલદી રદ કરવામાં નહિ આવે તો સ્થિતિ ગંભીર થઈ જશે. સરકારની અવિશ્વાસની નીતિ સામે કોંગ્રેસે ૧૮૮૫ માં, પોતાની બીજી બેઠકમાં અણગમો દર્શાવ્યો હતો. તે સમયે રાજ રામપાલ સીધે ભવિષ્યવાણી બાખી હતી કે, આખી સુધરેલી કુનિયાને માથે સંકટ ઝડપે છે અને વહેલાં મોડાં પ્રચંડ લડાઈ ફાટી નીકળશે જેમાં કોંગ્રેસનું સડોવાશે. તે ભવિષ્યવાણી સત્ય નીવડી છે. ડૉ. ડી. એસ. રાજને કરાવેલું અનુમોદન આપ્યું. ડૉ. ડી. આર. રાજિત સિંધે હિંદુમાં વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રા. ગદેતા બહાદુર ચંદે વિશેષ અનુમોદન આપતાં સીખ રાજ્ય હેઠળ હથીયાર રાખવાની છુટ હતી સારે કેવી સ્થિતિ હતી, તેનું વર્ણન આપ્યું. તે વખતે બેંકરો અને ચરાફો પર આટલા બંધા નિર્દય હુમલા અને ધોડો પડતાં ન હતાં. તે વખતે ધાડપાડુઓ અને ચોરો ધારતા કે 'જો ધાડ પાડીશું' તો આપણી જીંદગી સહીસત્તામત નથી. તેઓ બળજબરી હતા કે તેમનાં હથીયારોની સામે એવાંજ હથીયારો નીકળશે, અને લૂંટ કરવા નીકળતા તે પહેલાં ખૂબ વિચાર કરતા, કેમકે શિર મૂકે કોઈ લૂંટ ન કરે. ખરનું હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે. ચોરો અને લૂંટ-

રાઓ વિચારે છે કે, ધનવાનો નિરૂપાય છે, સામે ધંવાનાં તેમની પાસે હથિયારો નથી, અને તેથી ધાડ પાડવી અને કોઇ સામો થાય તેને મારી નાખવો એ છોકરાની રમત છે. તેઓ હજારોને લૂટી લે છે અને એકજ ધાડમાં એકજ રાત્રે ધનવાન બની પાછા શરૂ છે. બાબુ બી. કે. લલિતિએ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ હિન્દની સ્ત્રીઓ તરફથી વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે સર જેમ્સ મેસ્ટન, લેડી મેસ્ટન વિગેરે આત્માં ગયાં.

સ્વયંસેવકો વિષે અને લશ્કરમાં કમીશનના ઝોઢા મેળવવા વિષેનો ઠરાવ સાતમો માન રા. બી. વેંકટપથી રાણુએ રજુ કર્યો, બાબુ બી. સી. ચેંટરજીએ અનુમોદન આપ્યું, રા. હુસુફ હુસેનખાન અને માન. રા. આર. બી. હારકાનાથે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

વર્તમાનપત્રોના કાયદા વિષે ઠરાવ આઠમો રા. સી. પી. રામસ્વામી ઐયરે રજુ કર્યો, રા. બી. જી. પ્રધાને અનુમોદન આપ્યું, રા. સાધુ ગણપતિ પંતુલુ, રા. દુનિયંદ, મી બી. જી. હોર્નામેન અને રા. શેખ ફેઝલસીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ગીરમીટીયા મજૂરી વિષે ઠરાવ નવમો મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કર્યો, તેમણે ઠરાવને આશય હિન્દીમાં સમજાવ્યો, માન રા. એમ. રામચંદ્રરાવે તેને અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ વિષે ઠરાવ દસમો મી. એચ. એસ. એલ. પેલકે રજુ કર્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓની અસંતોષકારક સ્થિતિનું તેમણે હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું: ત્યાં હજી એવા યુરોપીઓ છે કે તે હિન્દીઓને વ્યાપાર કરવાના હકકો આપવાની ખુદે ખુદી ના પાડે છે. ટ્રાન્સવાલમાં વ્યાપાર કરવાના નવા હકકો આપવાની ના પાડવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ હયાત હકકો નવેસર આપવાની પણ ના પાડવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એ વાયરો પોર્ચુગીઝ આફ્રિકામાં પણ વાવા લાગ્યો છે; પૂર્વ આફ્રિકાના હિન્દીઓની સખ્યા ધણી મોટી હોવા છતાં ત્યાંના ગભ્યતંત્રમાં તેમનો કશોયે અવાજ નથી. લશ્કરી કાયદો પસાર કરવામાં આવતાં વેંતજ પોતાની ફર્યાદ રજુ કરવાને તેમણે સ્થાપેલી

રાજકીય સંસ્થા કલમના એક ગોદાથી નષ્ટ કરવામાં આવી. મી. એલ. ડબલ્યુ. રીચ ત્યાં હિન્દીઓની સેવા કરતો હતો તેની તપાસ કર્યા વિના દેશપાર કરવામાં આવ્યો. આજે પૂર્વ આફ્રિકાનાં કેદખાનામાં હિન્દી ગૃહસ્થો છે, તેમની પોતાની સામે શે આરોપ મુદ્દામાં આવ્યો છે તેની ખબર નથી, તેમને પ્રથમ ગોળીબારથી વીધી નાખવાની સજા કરવામાં આવી હતી, પરંતુ એક મોટા ન્યાયાધીશના વચ્ચે પડવાથી તે સજા ઘટાડીને જીંદગી સુધી કેદની સજા કરવામાં આવી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની આ અસર ઝાંઝીબારમાં પણ થઈ છે. છતાં રાઉલ ટેબલવાળા મી. દેઈસ એવી દરખાસ્ત કરે છે કે, હિન્દ પર રાજ્યવહીવટ ચલાવવામાં સ્વરાજ્યને ભોગવતાં સંસ્થાનોએ પણ ભાગ લેવો. અતે મી. પોલકે કહ્યું કે, જ્યાં સુધી મારા જોળીયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી મારાથી બનશે ત્યાં સુધી આ પાપની સામે જુએલા ચલાવવાને હું મારી સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી માખીશ. મી. પોલકે પોતાનું આ વચન સુંદર રીતે 'પાલ્યુ' છે, જેમને માટે સહેસરાઃ ધન્યવાદ ઘટે છે. રા. જી. એ નોંટેસને હરાવને અનુમોદન આપ્યું, રા. વી. એન. દિવરી અને બાણ એસ. પી. જોએ. વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

બિહારની રેવંતની ત્યાંના ગોરા લોકો સામેની ક્યદો વિષેના હરાવ અગીઆરમે બાણ બ્રજ દિશેર પ્રસાદે રજુ કર્યો. તેમણે રેવંતની કશ્ચા-જનક કયા કહી. મુરોપીઅન કોડીવાળાઓના જુલ્મે સામે સ્થાનિક સરકારને અરજીઓ કરવામાં આવી પરંતુ તેમની દાદ સાંભળવામાં આવી નહિ, પણ ઉલટા તે દંડાયા. તેથી અમે કોંગ્રેસને અરજ કરવાં આવ્યા છીએ. બાણ શ્રીકૃષ્ણ સિંઘે હરાવને અનુમોદન આપ્યું, પંડિત રાજકુંભાર જુકે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી તે દિવસે કોંગ્રેસ મફતરી રહી.

ત્રીજે દિવસે કોંગ્રેસ પાછી મળી અને સ્વરાજ્યનો હરાવ આરમે રજુ કરીને બાણ મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કાર્યની શરૂઆત કરી. હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવા વિષે હિન્દની સ્વતંત્રતાના ચમુઓ ને દક્ષીણે કરી રહ્યા છે તેમને ઉત્તર આખ્યા પછી વક્તાએ

કહ્યું: લૉર્ડ એમ્સફોર્ડે ઇંગ્લીશન એમેરીસીએશનના પ્રતિનિધિ મંડળને કહ્યું
 , હવે કે સુધારા ઝડપથી નહિ થાય, વારુ તે ઝડપથી થાય કે ધીમે ધીમે
 , પરન્તુ તે દુકડે દુકડે નહિ આપતા, જેથી અવિશ્વાસ અને વહેમાની તેની
 પુઠે રહેલાં છે એમ માલુમ પડે. જે સુધારા આપવામાં આવે તે અતઃ
 , કરણપૂર્વક આપે. હિન્દના વધતા જતા અભિલાષોને પહોંચી વળે એવા તે
 હોવા જોઈએ. જો આનાથી ઓછા સુધારા હશે તો તેથી નિરાશા થશે,
 અસંતોષ થશે અને સુધારાનો હોશ નષ્ટ થશે. પ્રજાના વધતા જતા
 અભિલાષો સંતોષાય અને જે યોજના ઘડવામાં આવી છે તેને
 , સાતુકૂળ સુધારા આપવામાં આવશે એવી હું આશા રાખું છું.
 રાજ્યસ્વતંત્રની કાર્યસાધકતામાં વધારો થાય તેથી આપણે સ્વરાજ્ય
 , માગીએ છીએ. આત્મરક્ષણને માટે આપણે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ.
 આપણા લોકના નીતિ વિપયક અને આધ્યાત્મિક અભ્યુદયને માટે આપણે
 સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ. આજનો દિવસ આપણા ઇતિહાસમાં સુવર્ણ
 , અક્ષરે લખાઈ રહેશે. આજે હિન્દુઓ અને મુસલમાનો અને રાષ્ટ્રીય
 , પક્ષના સર્વ એકજ, વકતાસન પર એકઠા થયા છીએ. હિંદ પાર પાડવાને
 એકજ આપણા હૃદયમાં આપણે નિશ્ચય કર્યો જોઈએ અને સ્વદેશી
 , હિંદીસયાસ વિશે જેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેવી પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે, જ્યાં
 સુધી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ, નહિ ત્યાં સુધી આપણે એ દિશામાં
 , મહેનત કરતા બંધ પડીશું નહિ.

પછી પ્રમુખની આગાથી પાંડિત હૃદયનાથ કુંઝરજી કોંગ્રેસ અને
 એસ્ટેમ લીગે 'મંજુર-કરેલી રાજકીય સુધારાની યોજના વાંચી સંભળાવી.
 આ યોજના માટે જુલો પ્રકરણનો ઉપયોગ લાગ.

.. મીસીસ એન્ની ગિસ્ટે ઠરાવને અનુમોદન આપતાં “ હોમરશ ”
 વિના આપણે શુક્રવાર વળવાનો નથી એમ કહ્યું, અને “ હોમરશ ”
 માટેની યોગ્યતા વિષે તેમણે ઉમેર્યું: પ્રજાને સ્વતંત્રતા માટે-સાંચક બના-
 વનાર એકજ સ્ત્રી છે, અને તે આ છે: તેને માટે અભિલાષ ધરાવનાર
 હૃદય અને તે મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય. ઇચ્છાંક તમને સ્વતંત્રતા આપશે
 નહિ, ઠોપ પણ પ્રજાને કદાપિ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી નથી; પરન્તુ

ન્યારે ઈંગ્લાંડને ખજાર પડશે કે તમે ઉત્સુક છો, તમને ખેલ ખેલાંડવામાં આવે છે તેથી કંટાળ્યા છો, તમે સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે તમારી સ્વતંત્રતાની સ્થાપના કરતો પાર્લામેન્ટનો કાયદો ઇંગ્લાંડ પસાર કરશે.

લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: સ્વરાજ્ય અને " હોમરૂલ " એટલે છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં કોંગ્રેસે જે ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેનું એ સત્ય છે. જાહેર નોકરીઓ, હથિયાર બંધીનો કાયદો અને બીજાં ઘણાં ઠરાવો પાછળ હવે આપણે આપણી શક્તિઓ ખર્ચી શકતા નથી. સઘળાનો સમાવેશ આ એક જ ઠરાવમાં થઈ જાય છે. તમારી સઘણી શુદ્ધિ, ધન, ઉત્સાહ, સર્વનો ભોગ મુધારાની આ યોજના પાર પાડવાને માટે તમારે આપવો જોઈએ. હવે આ યોજનાને માટે કુખેશ ચલાવવાને તમારે તત્પર થવું જોઈએ. હું કામાં, જે કોંગ્રેસની બેઠકે હવે બરવામાં ન આવે તો તેનીગે મને દરકાર નથી. હું માનું છું કે, મસલત ચલાવનાર મંડળ તરીકે તેનું કામ પૂરું થયું છે. બીજાં ભાગ કામ કરવાનો છે, તે તમારી સમક્ષ હવે પછી રજુ કરવામાં આવશે. જે કરવાનું છે તે સ્મરણમાં રાખજો. હવે બોલવાનો સમય વહી ગયો છે. આ તો કામના-અખંડ મલુરીના દિવસ છે, અને હું આશા રાખું છું કે પ્રધાનની સલાયથી આવતાં બે વર્ષોમાં તે યોજના પાર પાડવાને જરૂરી શક્તિ અને સામગ્રી તમને મળશે, અને ૧૯૧૭ ના અંત સુધીમાં લડાઈ પૂરી થશે એમ હું ધારું છું. ત્યારે નહિ તો ત્યાર પછી હિન્દમાં આપણે કોઈક રીતે એકલા મળીશું અને ત્યાં આપણે સ્વરાજ્યનો વાવટો ચલાવી શકીશું.

માન. રા. મજરૂલ હકે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. સર દિનશાહ પિટીટ પારસીઓ તરફથી અનુમોદન આપ્યું. સ્વરાજ્યની યોજનામાં પારસીઓને ખમવું નહિ પડે, પણ દલીલની ખાતર એમ માની લઈએ તો પણ શું થોડા હજાર પારસીઓને માટે ડર કરોડ લોકોનો જન્મ-સિદ્ધ હકકે તેમને ન આપવો જોઈએ ? આપણા કાયદેસર અભિલાષોને વધારેમાં વધારે નુકસાન કરનારા આપણી પર રાજ્ય ચલાવનારા નથી પણ આપણા પોતાનાજ લોકો છે. હું જાણું છું કે, સરકારી મહેલમાં

કાન ભંભેરવા જનારા લોકો છે. 'ધારાસભામાં' અને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં એવા લોકો છે કે તેઓ ખાન બહાદુર અથવા સી. આઇ. ઇ. નું પુછડું મેળવવાને માટે પોતાના હકો અને અધિકારો ગુમાવી દે છે. એવા લોકોને આપણામાંથી અલગ કરી દેવા જોઈએ. માન. રાવ બહાદુર આર. એન. મુઠાસકરે લંડનમાં કોંગ્રેસ ભરવાની સૂચના કરી, અને લગ્ન સમારંભોમાં અને બીજા આડંબરોમાં આપણે હજારો રૂપિયા ઉઠાવી દીધાં છીએ તેને બદલે તેનો અર્ધો ભાગ આ ઉપયોગી કાર્યને માટે આપવાની જરૂર જણાવી. જેમના હાથમાં રાજકીય સત્તા છે, તેમને તમારે ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ કે તમારા માણસો તેમના પાલાંમેટમાંના માણસો જેટલાજ શક્તિવાન છે. રા. જી. કે. ખાપરડેએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. માન. ડૉ. તેજ બહાદુર સપ્તએ સ્વરાજ્ય માટેની એક યોગ્યતા કેળવણી વિષે બોલતાં કહ્યું કે, પ્રાથમિક કેળવણીમાં હમણાં આપણે જે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ તે જોતાં મને લાગે છે કે આપણને ચારસો કે પાંચસો વર્ષ પહેલાં રાજકીય શક્તિ નહિ મળે. માન. રાવ બહાદુર બી. એન. શર્માએ અનુમોદન આપ્યું, મી. જોસેફ બેંપ્ટીસ્ટાએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, દક્ષિણ આફ્રીકાની લડાઈમાં હિન્દીઓ અંગ્રેજોને પડખે ઉભા રહીને લડ્યા તેનો બદલો એ આપવામાં આવ્યો છે કે દેશમાંથી તેમનો બહિષ્કાર થયો છે અથવા નિર્ગૂન જગ્યાઓમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, અને તેમની પર એવાં બંધનો નાખવામાં આવ્યાં છે કે તેથી આપણું લોહી ઉકળી જાય છે. આ દેશમાં પણ સર્વત્ર અવિશ્વાસ જેવામાં આવે છે. રા. જહાંગીર બમનજી પીટીટે હજી વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, ઈંગ્લાંડમાં આપણે માટે દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે. એવી વાતો દરવામાં આવે છે તે હું માનતો નથી. એ તો મિથ્યા ભ્રમની વાતો છે. અને જો આ દેશના લોકો ચલ નહિ કરે અને સર્વ સનદથીર પ્રકારે ખતાવી નહિ આપે કે તેમણે હજી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કયો છે તો મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે, લડાઈ પહેલાં જેવો મામલો હતો તેવો ને તેવો લગભગ રહેશે. ઇંગ્લાંડે કાનડા અને ઑસ્ટ્રેલીઆને સ્વરાજ્ય આપી આપ્યું? ઈંગ્લાંડના ગણ કાલનાજ દુરમન દક્ષિણ આફ્રીકાને સ્વરાજ્ય આપ્યું? તે સંસ્થાને જે જોઈતું હતું તે ગળ્યું

ન હોત તો તેમણે શું ક્યું હોત ? તેમણે ઇચ્છાંતે પારાવાર સંતાપ્યું હોત અને તેમના દેશનું રાજ્યતંત્ર લગભગ અશક્ય બનાવી દીધું હોત. તમને જે વચનો આપવામાં આવ્યા છે તેથી દોરવાઈ ન જતા. તમારે તમારી છાપ પાઠવી જોઈએ. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે અંગ્રેજ પ્રજા ન્યાયપ્રિય હોવા છતાં જલ્દી અને ઉદ્ધત નોકરચાલી સમક્ષ જાળવી ન છે. એ નોકરચાલીની પદ્ધતિજ તમારી પ્રગતિના માર્ગમાં આડી આવે છે, અને ખ્રિષ્ટિય પ્રજા અને રાજા પાસેથી તમે ન્યાય મેળવવાની આશા રાખો તે પહેલાં તમારે તે દુશ્મન સાથેજ અંત મુધી લટવું પડશે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસ્થાનોની માફક તમે પણ આવી દિલસોજી વિહીન નોકરચાલીનું રાજ્યતંત્ર ત્યાં મુધી અશક્ય બનાવી નહિ દો. ત્યાં મુધી તમે માગો છો તે મળશે નહિ. (મહાત્મા ગાંધીજીના અસહકારનો સિદ્ધાંત ઉપલા શબ્દોમાં પ્રકટ થતો નથી ?) અલાર મુધી તમે ખ્રિષ્ટિય સિંહ સાથે ગેલ કર્યા છે; પણ તે તમારી તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો નથી. સંસ્થાનોની માફક તમારે તેની પાસે નીડરતાથી જવું જોઈએ, પૂંછડી આમળવી જોઈએ, અને તેને ઉઠાડીને તેની જવાબદારી સમજાવવી જોઈએ; તેમ કરશે એટલે તમે માગો છો તે મળશે અને 'સ્વરાજ્ય' આપવામાં એક પણ દિવસનો વિલંબ કરવામાં નહિ આવે. માન. પંડિત ગોદસેનાય મિત્ર, બાશુ ગિપિન ચંદ્ર પાત્ર, દિવાન બહાદુર એસ. એ. ગોવિંદરાવ એયર, લાલા હર કિસન લાલ, રા. પરમેશ્વર લાલ અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યા પછી 'હરાવ' સર્વોત્તમ રીતે પસાર કરવામાં આવ્યો.

કોંગ્રેસ અને મોરલેમ લીગની સુધારાની યોજના વિષે 'લોકોમાં પ્રચાર કરવા વિષે હરાવ તેરમો રા. સી. પી. રામસ્વામી એયરે રજુ કર્યો. રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, ધરમસીએ તેને અનુમોદન આપ્યું, રા. સી. એસ. રંગા આયરે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આપણી ચળવળમાં આપણને ગમે તેટલા ઇંછેડવામાં આવે તો પણ આપણે અત્યાચાર કરીશું નહિ. કોઈ પણ પ્રકારના જુલમ પ્રતિ આપણે જોડેલો તિરસ્કાર દર્શાવીએ છીએ; તેટલો તિરસ્કાર અત્યાચાર તરફ દર્શાવીએ છીએ; અને આપણી રાજકીય ચળવળમાં અત્યાચાર હોય અથવા માય તો તે

‘આપણી પર અંતાર્યામી કરનારાઓનોજ છે અથવા થશે. ’ (કેવા ‘સત્ય શબ્દો ! ’ એ શબ્દો બોલ્યા ત્યારે કોણે ‘ધાર્મિક’ હશે કે, ‘પાંચ ૭ વધતી મુક્તમાન’ એ ‘શબ્દો અક્ષરસઃ સાચા પડશે ?) હરાવ સર્વાનુમતે ‘પસાર’ કેરવામાં આવ્યો.

‘લંડાઈમાં’ હિન્દુ લશ્કરીગણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવામાં ન આવ્યું તે વિષે દિલ્લીની દર્શાવનારો ઠગવ આદમો ના. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલજી રજુ કર્યો, રા. ૭. એ. નેટસને તેને અનુમોદન આપ્યું, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

કેન્દ્રિય ચોથા દિવસ પર મૂલતી રહી.

૨૦ મી ડીસેમ્બરે કેન્દ્રિયની એક પાછી મળી. પટના યુનિવર્સિટીના ખરડો સંકુચિત પ્રકારનો હતો, તેને વધારે ઉદાર બનાવવા ‘વિષે’ હરાવ પંદરમો માન. પ્રિન્સિપાલ આર. પી. પરાંજપેએ રજુ કર્યો, દિવાન બહાદુર એચ. એ. ગોવિંદ રાધવ એધરે અનુમોદન આપ્યું, માન ડૉ. નીલકંઠ સરકાર અને બાણ એસ. સિંહાએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

દેશમાં હિન્દુ રક્ષક કાયદાનો જે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો હતો અને તે કાયદા હેઠળ જે સળંગો કરવામાં આવી હતી તેની સામે વિરોધ દર્શાવનારો હરાવ સોળમો બાણ આઈ. પી. એને રજુ કર્યો. વક્તાએ કહ્યું કે, બંગાળના ગવર્નર લૉર્ડ કાર્માઈકલે આપણને બંગાળમાં કહ્યું છે કે, કાયદાનો કડક અમલ થતો નથી, જો તે વાત સાચી હોય તો અસંખ્ય ધરોની નિષ્ફળ જડતી શા માટે લેવામાં આવે છે ? જો તે વાત સાચી હોય તો અનેક તરણિને પકડવામાં આવે છે, તેમને મહિના મહિના સુધી એકાન્ત કેદખાનામાં રાખવામાં આવે છે, ઘણી વાર તેમને લાંબા વખત સુધી ખાવા પીવાનું કાંઈ આપવામાં આવતું નથી, અને પછી તેમને છોડી મુકવામાં આવે છે તે શા માટે ? જો તે વાત સાચી હોય તો યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષા આપવા જતા યુવકોને પકડવાનું શું કારણ ? તેમની પરીક્ષાના ચાર દિવસ પછી તેમને પકડવામાં આવ્યા હોત તો શું જાત ? સરકાર એમ કહે કે આ કાયદાનો ઉપયોગ ન્યાયપુરઃસર થાય છે, તેટલું બસ નથી. પ્રજાને ખાતરી આપવી જોઈએ કે ન્યાય

આપવામાં આવે છે. રા. કે. એન. એવા એયરે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. બાબુ શિરિશચંદ્ર ચેટરજીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આપણા આગેવાનો બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બાબુ ભુપેન્દ્રનાથ બસુ, અને આ કોંગ્રેસના પ્રમુખ બાબુ અંબિકા ચરણ મનુમદાર રાજકીય શક્તિદારો ગણાતા હતા. આ કાયદો રાજકીય શક્તિદારોને માટે છે, અને તમને આશ્ચર્ય લાગશે કે જમીનદારો, વકીલો, વિદ્યાથીઓ, કૌલેજોના પ્રેફેસરો, કવિરાજઓ અને એક જલ્લા મુન્સફ એમને ઠંકનાવવામાં- ઇન્ટર્ન કરવામાં-આવ્યા છે. આ કાયદો કેવી રીતે અમલમાં મુકવામાં આવે છે તે વિષે વક્તાએ કહ્યું કે: એક સુદર પ્રભાતે સંગીનો, બંદુકો અને તમંચાવાળા પોલીસો એક ધરને ઘેરીને ઉભેલા દેખાશે. તેઓ ધરમાં દાખલ થાય છે અને તેની જડતી લે છે. ગુન્હો સાબીત કરે એવું કાંઈ મળતું નથી. શું મળે છે ? વિવેકાનંદ અને ચૈતન્ય અને મીસીસ બિસન્ટનાં કેટલાંક પુસ્તકો, ગીતા જેવાં પુસ્તકો, વિવેકાનંદ અને ચૈતન્યની છબીઓ, અને એ ચીજો લઈ જવામાં આવે છે. પોલીસ રીપોર્ટ કરે છે: ગુન્હો સાબીત કરનારી ધણી ચીજો મળી આવી છે. તેઓ કહે છે, 'ગીતા શા માટે વાંચો છો ? ચૈતન્ય અને વિવેકાનંદ રાષ્ટ્ર-વાદીઓ છે, માટે તેમની છબીઓ રાખવી નહિ.' પછી છોકરાને લઈ જવામાં આવે છે. ક્યાં. તે આપણે જાણતા નથી. પકડનારો અમલદાર પણ કહી શકતો નથી કે, ક્યાં ? તમને જાણીને અજાણ્યથી ધરે કે, લેખી આરોપ મુકવામાં આવતો નથી. પોતાની સામે શેનો આરોપ છે, તે પણ છોકરાને વાંચવા દેવામાં આવતો નથી. રા. નાનકચંદે વિશેષ અનુ-મોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

કેળવણીમાં સુધારા વધારા કરવા વિષે ઠરાવ સત્તરમો મી. જી. એસ. એરન્ડેલે રજુ કર્યો, માન. રા. એ. એસ. કૃષ્ણરાવે અનુમોદન આપ્યું, રા. કે. હનુમંતરાવ, રા. સુન્દર લાલ અને રા. એ. કે. બોઝે વિશેષ અનુ-મોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

પ્રમુખ સ્થાનેથી નીચેના ઠરાવો રજુ કરવામાં અને પસાર કરવામાં આવ્યા:—

શાહી પરિપદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિઓ વિષે ઠરાવ અઠારમો; સંયુક્ત પ્રાંતો ગવર્નરના અમલ હેઠળ મુકવાનો ઠરાવ ઓગણીસમો; પંજાબ અને બીજા પ્રાંતો માટે હાઇકોર્ટો સ્થાપવાનો ઠરાવ વીસમો; સ્વદેશી હીલચાલ વિષે ઠરાવ એકવીસમો; ઇંગ્લાંડ પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા વિષે ઠરાવ બાવીસમો; હિન્દીઓની તપાસ વેળા જ્યુરીમાં હિન્દીઓની સંખ્યા અર્ધોઅર્ધ રાખવા વિષે ઠરાવ ત્રેવીસમો; બ્રિટિશનમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ વિષે ઠરાવ ચોવીસમો; બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટી વિષે ઠરાવ પચીસમો; જનરલ સેક્રેટરીઓની નીમણૂકનો ઠરાવ છવીસમો; બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીને નાણાં કેટલાં આપવાં તે વિષે ઠરાવ સત્તાવીસમો.

૫ઠી માન. બાબુ જુએન્દ્રનાથ બસુએ સ્વાગત સભાનો ઉપકાર માન્યો. માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયે પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો, માન. મીરજા શામીઉલ્લા બેગે અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પ્રમુખે વળતો ઉપકાર માન્યો, અને કોંગ્રેસ સમાપ્ત થઈ.

ઠરાવો.

કોંગ્રેસનો શોક.

૧. નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત સ્વદેશાભિમાન અને દુર્લભ જુદિવિષયક પ્રાપ્તિઓથી પોતાના દેશજન્યુઓનાં પ્રશંસા અને વિશ્વાસ મેળવનાર પંડિત બિરાન નારાયણ ધારના અઠાળ મૃત્યુથી હિન્દને ગંચલી ભારે ખોટથી થયેલા ઉંડા શોકની સાવનાની આ કોંગ્રેસ નોખ લે છે.

૨. શ્રી જી. સુબ્રમન્ય આચરના મૃત્યુને માટે આ કોંગ્રેસ પોતાનો ઉંડો શોક દર્શાવે છે, તેમનાં નીડર સ્વતંત્રતા, ઉત્સાહપૂર્ણ સ્વદેશાભિમાન, અને અને સાર્વજનિક પ્રયત્નોના, ખાસ કરીને આર્થિક પ્રયત્નોના ઉંડા જ્ઞાનને લીધે તેમના દેશજન્યુઓ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમનું સ્મરણ કરશે.

૩. કોંગ્રેસ હીલચાલના એક ચુસ્ત અનુયાયી અને સંયુક્ત જનરલ સેક્રેટરી તરીકે કૌમવી સેવા કરનાર શ્રી દાદા બાણાજી ખરેના મૃત્યુને માટે આ કોંગ્રેસ પોતાનો ઉંડો શોક દર્શાવે છે.

૪. આદુ લક્ષ્મી મહારાજની અમૂલ્ય સેવા કરનાર મહાત્મ સીપાર્થ

દોડી કીચનરના આજ્ઞા અને સોદાનક મુત્યુથી મદારાજ્યને જે મોટી જાહેરાત છે તેને માટે આ કોંગ્રેસ પોતાનો ઉદ્દેશ દર્શાવે છે.

હિંદની વફાદારી.

૫. હિંદની પ્રજાની વતી તેમની હંકારી વફાદારી, બ્રિટિશ સંબંધ પ્રતિ તેમની અડગ ત્રેત્રી, અને સામ્રાજ્યને પડખે ઉભા રહેવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય આ કોંગ્રેસ ના રહેનસાહેબે માનપૂર્વક દર્શાવે છે. આ કોંગ્રેસ પ્રાર્થના કરે છે કે મિત્ર રાજ્યોનો જય થાઓ.

હથીયારબંધીનો કાયદો.

૬. આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, હિંદી હથીયારબંધીનો કાયદો રદ કરવો જોઈએ, અને ઇંગ્લાંડમાં જે રીતે હથીયારો રાખવા દેવામાં અને વાપરવા દેવામાં આવે છે તેવી રીતે હિંદીઓને હથીયારો રાખવા દેવાનો અને વાપરવા દેવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ, અને અમુક પ્રદેશમાં અથવા અમુક જાતોના માટે વખતોવખત યોગ્ય લાગે તેવા બંધનો નાબંધ કરવાની સત્તા સ્થાનિક સરકારોના હાથમાં રહેવા દેવી જોઈએ.

લશ્કર વિષયક.

લશ્કરમાં સ્વયંસેવકો અને કમીશનના ઓફિસરો.

૭. (ક) અવિરોધ પદ સ્થાપવી. હિંદી સરકારની લશ્કર વિષયક રાજ્યનીતિ અને આખા દેશના લડાયક જુરસા પર થતી ખરાબ અસર નેતા અને સંકરના સમયમાં પોતાના ધરણારનો અંત આવ કરવાની તાલીમ દેવા દેવાના હિંદીઓના કુદરતી હક્કો અને મદારાજ્યની લડાયક સેવા બળવવાળી તેમની તીવ્ર આકાંક્ષા ધ્યાનમાં લેતાં આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે ન્યાય અને સુસંસ્કૃત પદોની ખાતર હિંદીઓને સ્વયંસેવકો તરીકે લાભ, યવા, દેવા જોઈએ.

(ખ) ન્યાય અને નીતિકુશળતાની ખાતર અને સુરક્ષા, આરક્ષા અને એશિયાની રજૂમગિઓ પર હિંદીઓએ બતાવેલી લડાયક શક્તિ નેતાં આ કોંગ્રેસ સરકારને ગંભીર વિનંતિ કરે છે કે, લશ્કરમાં કમીશનના ઓફિસરો હિંદીઓને માટે પ્રવેશ મુદ્દા અને લશ્કરના અમલદારો તરીકે હિંદીઓને તાલીમ આપવાને હિંદમાં પૂરતી સગવડો આપવી.

હિંદુ લશ્કરી જાળ.

૧૪. (ક) જડા પ્રધાને હિંદના રાજ્યો અને પ્રજાજોગ સંદેશમાં દર્શાવેલી ભાવનાઓની આ કોંગ્રેસ સાભાર કદર કરે છે, અને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાના બ્રિટિશ પ્રજાના નિમિષમાં સંપૂર્ણ લાગ લે છે.

(ખ) આ કોમિસ યોજ દર્શાવે છે કે, હિન્દનાં લશ્કરી બળનો વધારો પહોળો વપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, અને આગ્રહ કરે છે કે તેને માટે હિન્દી કમીશનર અમલદારો હેઠળ બીન-લશ્કરી રેયતમાંથી હિન્દમાં તત્કાલ એક લશ્કર ભરું કરવું.

(ગ) ઉચિત સાધનદ્વારા તાર મારફતે વપલો કરાવ વડા પ્રધાનને પહોંચાડવાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રોનો કાયદો.

૮. આ કોમિસ પોતાની હક પ્રતીતિની નોંધ લે છે કે, ૧૯૧૦ નો વર્તમાનપત્રોનો કાયદો હિન્દી છાપાંની સ્વતંત્રતાને કાયદેસર નીવડયો છે અને સારા રાજ્યતંત્રને માટે અત્યંત આવશ્યક બહેર મતને બ્યાજથી રીતે પ્રકટ થવામાં તેણે વિખ્યાતનામ્ય છે, અને તે કાયદાની રૂપે કારોબારી સરકારને વિરાળ અને નિરંકુશ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તે ભેદાં તેને રહ કરવાનો આ કોમિસ સરકારને મજબૂત આગ્રહ કરે છે.

ગીરગીટીયા મંજુરી.

૯. (ક) આવતા વર્ષમાં ગીરગીટીયા મંજુરીની લશ્કરી અટકાવીને ગીરગીટ હેઠળ પરદેશ જતા મંજુરીની પદ્ધતિ બંધ કરવાનો આ કોમિસ મજબૂત આગ્રહ કરે છે.

(ખ) આ કોમિસનો અભિપ્રાય છે કે, આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાને લંડનમાં ખાતાખાતાંની પરિષદ કરવાની છે તેમાં ભાગ લેવાને હિન્દી સરકારે હિન્દી બહેર મત રજુ કરતાં મંડળો સાથે મસલત ચલાવીને એક હિન્દી પ્રતિનિધિ નીમવો એ અત્યંત હજ છે.

(ગ) આ કોમિસ ગંભીર ચિંતી કરે છે કે, મી. ગેરલેરી બેન્કસ અને માન. મી. યાગ્ની આરાકચર ખાતાખાતાંની કમીટીના રીપોર્ટો સંબંધી કાંઈપણ પગલું કરવામાં આવે તે પહેલાં પ્રબળી ભણુ અને ચર્ચાને માટે તે પ્રકટ થવા જોઈએ.

સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓ.

૧૦ મહારાજાના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં પ્રિય હિન્દીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતા વર્તન અને દરમ્યાન વિષે કોમિસની આગથી બેઠકોમાં પસાર થયેલા કસોડો નંબુર રાખીને, તે સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓ તરફના ચાહ ગેરવર્તનની નિશાદન વધતી જતી અસતોષની લાગણીની આ કોમિસ એકવાર ફરીથી નોંધ લે છે અને અત્યંત અગ્રણ્ય આશા દર્શાવે છે કે, ચાહ જગદ

આપક યુદ્ધને લીધે મહારાજ્યના નૃદા નૃદા ભાગોમાં એકીકરણની વધતી
તી ભાવનાને પરિણામે મહારાજ્યના સુસદીઓ અને પ્રજા તે ભાગોમાં
વસતા દિંદીઓના ફરજાનો વધારે દહાર અને સાદી ખ્યાલ ધરાવશે.

ખિદારની રૈયત.

૧૧. ઉત્તર ખિદારમાં દિંદી રૈયત અને યુરોપીઅન કોઠીવાળા વચ્ચે
થયલા વસવસાનાં અને ખેડૂતોનાં સંકટોનાં દારણોની તપાસ કરવાને અને
તેના ઉપાયો સૂચવવાને અમલદારો અને ખીન-અમલદારોની મિત્ર કમિટી
નીમવાની ઇચ્છનીયતા આ કોંગ્રેસ સરકારને માન અને આગ્રહપૂર્વક દર્શાવે છે.

દિંદ ભાટે સ્વરાજ્ય.

૧૨. (ક) દિંદની મોટી કોમોને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વારસામાં મળી છે,
અને રાજ્યદંત્ર ચલાવવાની તેમણે મહાન શક્તિ દર્શાવી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં
અને બ્રિટિશ રાજ્યના એક સેકામાં કેળવણી અને નહેરુ જુરસામાં તેમણે કરેલી
પ્રગતિ ધ્યાનમાં લેતાં અને વળી વર્તમાન રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રભાવ બ્યાનખી
અભિલાષો સંતોષાતા નથી અને તે વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને આવરણક્રાંતિને
મટિ અનુકૂળ નથી તે ધ્યાનમાં લેતાં આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, એવા
સમય આવી પહોંચ્યા છે કે નામદાર શહેનસાહે એડું નહેરનાથું બદાર પાડડું
નેધએ કે, બ્રિટિશ રાજ્યનીતિનાં નેમ અને ઇશરો દિંદને નહીં સ્વરાજ્ય
આપવાનાં છે.

(ખ) અખિલ-દિંદની મોસ્લેમ લીગે નીમેલી સુધારા કમિટી સાથે
મસક્ત કરીને અખિલ-દિંદની કોંગ્રેસ કમિટીએ તેવાર કરેલી યોજનામાં સમા-
વલા સુધારા આખીને સ્વરાજ્યની દિશામાં ચોક્કસ પગલું ભરડું નેધએ એવી
આ કોંગ્રેસ માગણી કરે છે.

(ગ) મહારાજ્યની યુનારચના થાય ત્યારે દિંદની આમિતની સ્થિતિ
દાખીને મહારાજ્યના સમાન ભાગીદાર તરીકે તેને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોના
ફરજા પર મુકડું નેધએ.

પ્રચારનું કાર્ય.

૧૩. કોંગ્રેસ કમિટિઓ, હોમરલ લીગો અને મહારાજ્યની અંદર
સ્વરાજ્ય મેળવવાનો જે મંડળોનો ઉદ્દેશ હોય તે મંડળોને આ કોંગ્રેસ આગ્રહ
કરે છે કે, દિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે રજુ કરેલા સુધારાની
તારકેણમાં કાયદેસર અને સનદશીર રીતોએ આખા વર્ષમાં (મુજબ) કેળવવાનું
પ્રચારનું કાર્ય કરે.

પટના યુનિવર્સિટી ખરડો.

૧૫. પટના યુનિવર્સિટીના ખરડાની અસંત સંકાયવૃત્તિ તરફ આ કોંગ્રેસ પોતાનો મજબુત વધો રજુ કરે છે, અને હૃદ આમદ કરે છે કે તે સંપૂર્ણ ઉદાર અને પ્રગતિમાન બને એવા સુચારા તેમાં કરવા જોઈએ.

હિન્દ રક્ષક કાયદો અને તેનાં લક્ષણો.

૧૬ (ક) હિન્દ રક્ષક કાયદાનો અને ૧૮૧૮ ના ત્રીજા બંગાલ રેગ્યુલેશનનો વિશાળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તરફ આ કોંગ્રેસ બધ દર્શાવે છે અને આમદ કરે છે કે, હિન્દ રક્ષક કાયદો (જે સંકટ સમય પૂરતો કાયદો છે) થાણુ પાડવામાં ઘેટમિટનમાં રાજ્યરક્ષક કાયદાનો જે સિદ્ધાંત છે તે પળાવે જોઈએ અને તે કાયદાની રૂપે કામ ચલાવવું હોય ત્યારે અમલ કરવાની રીત પણ રાજ્યરક્ષક કાયદાના જેવી જ હોવી જોઈએ, જે આરોપોસર ધરપકડ કરવામાં આવી હોય અથવા ઇન્ટર્ન કરવાનો હુકમ કાઢવાનો ધરાવે રખાયે હોય તે આરોપોનો લેખી પ્રતિષ્ઠા પકડાયલા માણસને આપવો જોઈએ; જે પકડાયલાની ઇચ્છા હોય તો તેના ખુલાસાની લેખી હકીકત લેવી જોઈએ, પરંતુ તેવી હકીકત શુદ્ધાની કબજાત રૂપે હોય તો ફોજદારી કામ ચલાવવાના કાયદાની રૂપે આરોપીઓને જે રક્ષણ આપવામાં આવે છે તેવા રક્ષણ વિના તે હકીકત લેવી નહિ; ધરપકડ પછી ઇન્ટર્નમેન્ટનો હુકમ કાઢતા પહેલાં તે મુકદમાનાં સધળાં હાજળીયાં અને હકીકતો વિચાર કરવાને માટે એક કમિટી સમક્ષ રજુ કરવી, તે કમિટી હાઇકોર્ટના એક વકીલ-ન્યાયાધીશ, બીન-અમલદારી વકીલાત કરતા એક વકીલ અને ઇન્ડિઅન સીવીસ સર્વિસના એક ન્યાયાધીશની બનશે; અને હિન્દ રક્ષક કાયદાની રૂપે પકડવામાં આવેલા માણસોને કાયદાની મદદ આપવાને યોગ્ય સંગવટો કરી આપવી જોઈએ.

(ખ) ૧૮૧૮ ના ત્રીજા બંગાલ રેગ્યુલેશન અને બીજા પ્રતિમાં એવા રેગ્યુલેશનોના સંબંધમાં બની શકે ત્યાં સુધી એકસરખી કામ ચલાવવાની રીત રાખવી જોઈએ.

(ગ) મુબાઇ અને મધ્ય પ્રતિા અને વરાડમાં મીસીસ ગિસ્ટને કાબજ નહિ થવા દેવાના તે તે પ્રતિાની સરકારોએ કાઢેલા અન્યાયી હુકમો સામે આ કોંગ્રેસ મજબૂત વિરોધ દર્શાવે છે અને તે હુકમો ત્રા કરવાની તે તે સરકારોને બલામણુ કરીને જાહેર લાગણીની ઉરેરણી ઝાળી કરવાનો હિન્દી સરકારને ગંભીરતાપૂર્વક આમદ કરે છે.

કેળવણી વિષયક.

૧૭. (ક) આ કોંગ્રેસ પોતાની હૃદ પ્રતીક્ષિની નોંધ કરે છે કે, હિન્દમાં

ઉચ્ચ કેળવણીના વિકાસને યોગ્યતાને માટે આવશ્યક છે કે, (૧) વહીવટ અને કેળવણી વિષયક સર્વીસમાં મુખ્યત્વે યોગ્ય દિન્દીઓને જ હાખલ કરવા અને દિન્દી અને પ્રાંતિક સર્વીસના વર્તમાન બેદો હાદી નાખવા, અને (૨) દલાલ અથવા દલે પછી સ્થપાવાની યુનિવર્સિટીઓની સેનેટોના સભ્યોની મોટી સંખ્યાની ચુંટણી યુનિવર્સિટીઓના એન્ક્યુએટર અને તેમની સાથે નેહાયલી સંસ્થાઓના પ્રીફેસરો અને સિદ્ધાંતોને દાથે વધી નેહાય અને એવી સેનેટોના યોતાની હારોબારી અને કેળવણી વિષયક નિતિ પર સંપૂર્ણ અંકુશ દોવો નેહાય.

(ખ) આ કેમિસનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીને માટે હાલ આપવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે રકમ સંરહારે આપવી નેહાય, અને એક વર્ગમાં વધારેમાં વધારે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હાખલ કરવા તે વિષે, ફી અને માન્ટ-ઇન્-એઇડ નિયેના નિયમોમાં ફેરફાર કરવો નેહાય અને માન્ટ-ઇન્-એઇડના સંબંધમાં યુરોપીયન અને દિન્દી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના હાલના તફાવતો હાદી નાખવા નેહાય અને કેમ, જ્ઞાતિ કે ધર્મના ભેદ ન ગણતાં સર્વ લાયક વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચતર કેળવણીના હાલ મળે એવી સગવડો કરી આપવી નેહાય.

(ગ) જનસમૂહોને કેળવવાના સર્વોપરી મદત્વને ધ્યાનમાં લેતાં અને ખીલ હેરોનો અનુભવ બતાવે છે કે વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક કેળવણી અને સામાન્ય પ્રગતિને માટે પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો આવશ્યક છે તે ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફેરજ્યાન બનાવવાની જરૂરીઆત તરફ આ કેમિસ દિન્દી સરહારનું ધ્યાન ખેંચે છે.

(ઘ) ખીલ હેરોનો અનુભવ નેતાં પૂરતી સંખ્યામાં ઔદ્યોગિક, ખેતીવાડી વિષયક અને બ્યાપારી શાળાઓ અને એવી નવની ચદતી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની તાકીદની આવશ્યકતા તરફ આ કેમિસ સરહારનું આગ્રહપૂર્વક ધ્યાન ખેંચે છે, તેથી ઉદ્યોગ અને બ્યાપારમાં બાજ લેવાનો અવકાશ મજરો, અને સામાન્ય શાળાઓ અને હાલેલોમાં મોટી સંખ્યાનું દળાણ યાય છે તે પણ આગ્રહ થરો.

(ચ) વળી આ કેમિસનો અભિપ્રાય છે કે, જરૂરી લાગે તો અને કેળવણીની પદ્ધતિપર અસરકારક રાષ્ટ્રીય અંકુશ મેળવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાળાઓ અને હાલેલો સ્થાપવાને અને તેમને વિસ્તૃત બનાવવાને માટે અને હેરની જરૂરીઆતોને અનુકૂળ સામાન્ય, પારિસાધિક અને બ્યાપારી શિક્ષણ આપવાને સરહારી અંકુશથી મુક્ત હોય એવી સંસ્થાઓ સ્થપાવી નેહાય.

(છ) આ કેમિસનો અભિપ્રાય છે કે, કોઈ પણ શાળા અપવા હાલેજને

નહેર તાલુાની મદદ મળતી હોય તેમા માળાપોની પ્રથમ સંમતિ લીધા વિના ફરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું. એ સરકારે સ્વીકારેલી ધાર્મિક તટસ્થતાની નીતિથી વિરુદ્ધ અને કોઈપણ સાળા કે ઝોનના અધિકારીઓને તેમના વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક માન્યતાની આડે આવતા અટકાવવાને કેળવણીના કાયદામા અંતઃકરણની કલમ નવરો દાખલ કરવાનો આગ્રહ કરે છે.

૨૪. ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દમા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓનું ખાતું છે તે ગ્રેટબ્રિટનમા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને કોંગ્રેસ સંતાપનાર છે, અને હિન્દી વેશો ભરનારને નકામા જોત રૂપ છે. જેની હયાતી તરફ આ કોંગ્રેસ સંપૂર્ણ નાપસ કંઈ બતાવે છે.

હિન્દ અને શાહી પરિપક્વ.

૧૮. લડાઇના પ્રશ્નો પર વિચાર ચલાવવાને અને જોડાઈ લડાઈ થાકી રાખવાને વોર કેબીનેટની ખાસ અને અખંડ બેઠકોમા આગામી ખાસ પરિષદમાં પોતાને મદદ કરવાને હિન્દીમાથી જે ખાસ સુઝાયલા પ્રતિનિધિઓને માટે હિન્દી પ્રધાને આમંત્રણ મોકલ્યું છે, તે સંબંધમા આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, વડી અને નૂરી નૂરી પ્રાતિક ધારાસભાઓના સુઝાયલા સભ્યો તરફથી સુઠવામાં આવેલા નગમા કમ જે હિન્દી પ્રતિનિધિઓને હિન્દી સીધું પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, અને ફક્ત હિન્દી પ્રધાનને મદદ કરવાને માટે નહિ.

સંયુક્ત પ્રાંતો માટે ગવર્નર.

૧૯. (૧) સંયુક્ત પ્રાંતોમા કારોબારી સભાની સ્થાપના માટે હિન્દી પ્રધાનને નવેસર ભલામણ કરવા માટે હિન્દી સરકારનો આધાર માનતા આ કોંગ્રેસ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, ઇંગ્લાંડના નહેર પ્રશ્નોમાથી પસંદ કરવામા આવેલો ગવર્નર તેનો પ્રમુખ હોવો જોઈએ અને તે સભાના અધી સભ્યો હિન્દી હોવા જોઈએ.

(ખ) આ કોંગ્રેસ આશા રાખે છે કે, સંયુક્ત પ્રાંતોના હાલના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરના ઓછાની સુદૃઢ પૂરી થાય તેથી વધારે વખત આ સુધારાને માટે વિલંબ કરવામા નહિ આવે.

કાયદા વિષયક

૨૦ લડાઈ પછી પંજાબમાં હાઈકોર્ટ સ્થાપવાના હિન્દી સરકારના નિર્ણયને માટે ઉપકાર માનતા આ કોંગ્રેસ પોતાનો ઠરાવ મંજૂર રાખે છે કે, કલકત્તાની ચીફ કોર્ટને અને અલ્મોડા તથા અમ્બ પ્રાંતોની જ્યુડીશિયલ કમીશનરની

ઉચ્ચ કેળવણીના વિકાસને પોષવાને માટે આવશ્યક છે કે, (૧) વહીવટ અને કેળવણી વિષયક સર્વસિમાં મુખ્યત્વે યોગ્ય હિન્દીઓને જ દાખલ કરવા અને હિન્દી અને પ્રાંતિક સર્વસિના વર્તમાન ભેદો કાઢી નાખવા, અને (૨) હયાત અથવા હવે પણ રચવાવાની યુનિવર્સિટીઓની સેનેટોના સભ્યોની મોટી સંખ્યાની ચુંટણી યુનિવર્સિટીઓના એન્થ્રોપોલોજી અને તેમની સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓના પ્રોફેસરો અને શિક્ષકોને હાથે પગે જોડાઈ અને એવી સેનેટોના પોતાની કારોબારી અને કેળવણી વિષયક નિતિ પર સંપૂર્ણ અંકુશ હોવો જોઈએ.

(ખ) આ કોંગ્રેસનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીને માટે હાલ આપવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે રકમ સરકારે આપવી જોઈએ, અને એક વર્ગમાં વધારેમાં વધારે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવા તે વિષે, ફી અને માન્ટ-ઇન્-એઇડ નિયેના નિયમોમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અને માન્ટ-ઇન્-એઇડના સંબંધમાં યુરોપીયન અને હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના હાલના તફાવતો કાઢી નાખવા જોઈએ અને કોમ, જ્ઞાતિ કે ધર્મના ભેદ ન બહુતાં સર્વ લાયક વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચતર કેળવણીના લાભ મળે એવી સગવડો કરી આપવી જોઈએ.

(ગ) જનસમૂહોને કેળવવાના સર્વોપરી મહત્વને ધ્યાનમાં લેતાં અને ખીલ દેશોનો અનુભવ ખતાવે છે કે વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક કેળવણી અને સામાન્ય પ્રગતિને માટે પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો આવશ્યક છે તે ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત બનાવવાની જરૂરીયાત તરફ આ કોંગ્રેસ હિન્દી સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે.

(ધ) ખીલ દેશોનો અનુભવ જોતાં પૂરતી સંખ્યામાં ઔદ્યોગિક, ખેતી-વાદી વિષયક અને વ્યાપારી શાળાઓ અને એવી જાતની ચઢતી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની તાકીદની આવશ્યકતા તરફ આ કોંગ્રેસ સરકારનું આગ્રહપૂર્વક ધ્યાન ખેંચે છે, તેથી ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં જાગ લેવાનો અવકાશ મળરો, અને સામાન્ય શાળાઓ અને હોલેલેમાં મોટી સંખ્યાનું દળાણ થાય છે તે પણ જોઈ શકે.

(ચ) વળી આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, જરૂરી લાગે તો અને કેળવણીની પદ્ધતિ પર અસરકારક રાષ્ટ્રીય અંકુશ મેળવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાળાઓ અને હોલેલે સ્થાપવાને અને તેમને વિસ્તૃત બનાવવાને માટે અને દેશની જરૂરીયાતોને અનુકૂળ સામાન્ય, પારિસાધિક અને વ્યાપારી શિક્ષણ આપવાને સરકારી અંકુશથી મુક્ત હોય એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી જોઈએ.

(છ) આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, કોઈ પણ શાળા અથવા હોલેજને

નહેર નાણાંની મદદ મળતી હોય તેમાં માળાપોની પ્રથમ સંમતિ લીધા વિના ફરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું. એ સરકારે સ્વીકારેલી ધાર્મિક તટસ્થતાની નીતિથી વિરુદ્ધ છે અને કોઈપણ શાળા કે કોલેજના અધિકારીઓને તેમના વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક માન્યતાની આડે આવતા અટકાવવાને ફજવણીના કાયદામાં અંતઃકરણની કલમ જાહેર દાખલ કરવાનો આગ્રહ કરે છે.

૨૪. ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓનું જાતું છે તે ગ્રેટબ્રિટનમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને હંમેશા સંતાપનારું છે, અને હિન્દી વેરો ભરનારને નકામા જોઈ શકે છે. જેની હયાતી તરફ આ કોંગ્રેસ સંપૂર્ણ નાપસંદગી બતાવે છે.

હિન્દ અને શાહી પરિષદ.

૧૮. લડાઇના પ્રશ્નો પર વિચાર ચલાવવાને અને જોશથી લડાઇ ચાલુ રાખવાને વૉર કેબીનેટની ખાસ અને અખંડ બેઠકોમાં આગામી ખાસ પરિષદમાં પોતાને મદદ કરવાને હિન્દમાંથી જે ખાસ સુઝાયલા પ્રતિનિધિઓને માટે હિન્દી પ્રધાને આમંત્રણ મોકલ્યું છે, તે સંબંધમાં આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, વડી અને જૂની જૂની પ્રાંતિક મારાસલાઓના સુઝાયલા સભ્યો તરફથી સુઝવામાં આવેલા કમમાં કમ જે હિન્દી પ્રતિનિધિઓને હિન્દનું સીધું પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, અને કદાચ હિન્દી પ્રધાનને મદદ કરવાને માટે નહિ.

સંયુક્ત પ્રતિષ્ઠા માટે ગવર્નર.

૧૯. (ક) સંયુક્ત પ્રતિષ્ઠામાં કારોબારી સભાની સ્થાપના માટે હિન્દી પ્રધાનને નવેસર બલામણુ કરવા માટે હિન્દી સરકારનો આશ્વાસ માનતાં આ કોંગ્રેસ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, ઇંગ્લેન્ડના નહેર પુરોગામી પસંદ કરવામાં આવેલા ગવર્નર તેનો પ્રમુખ હોવો જોઈએ અને તે સભાના અર્ધ સભ્યો હિન્દી હોવા જોઈએ.

(ખ) આ કોંગ્રેસ આશા રાખે છે કે, સંયુક્ત પ્રતિષ્ઠાના હાલના લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નરના સોદ્ધાની સુદ્ધ પૂરી થાય તેથી વધારે વખત આ સુધારાને માટે વિશ્વંન કરવામાં નહિ આવે.

કાયદા વિષયક.

૨૦ લડાઇ પછી પંજાબમાં હાઈકોર્ટ સ્થાપવાના હિન્દી સરકારના નિર્ણયને માટે હવે સરકાર માનતાં આ કોંગ્રેસ પોતાનો કરાવ મંજૂર રાખે છે કે, જસ-દેસની ચીફ ટાઈને અને અધોધ્યા તથા અધ્ય પ્રતિષ્ઠાની ન્યુટ્રીયલ કમીશનરની

કોર્ટોને ચાઈડે હાઇકોર્ટોનાં દરજ્જે અને સત્તાઓ આપવી ઇષ્ટ છે અને પ્રાર્થના કરે છે કે, આ તાકીદનો સુધારો હાજલ કરવા હિન્દી પ્રધાને જલ્દી પગલાં ભરવાં.

૨૩. જ્યુરી સમક્ષની સર્વ તપાસોમાં હિન્દીઓને એવા હક મળવો જોઈએ કે કમમાં કમ ગૃધાં જ્યુરીને હિન્દી હોવા જોઈએ.

સ્વદેશી હિલચાલ.

૨૧. આ કોંગ્રેસ સ્વદેશી હિલચાલને સંપૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપે છે અને સ્વદેશી ઉદ્યોગોના વિકાસને ઉત્તેજન આપવાને માટે ગંભીર અને સતત પ્રયાસો કરીને અને ભોગ આપીને પણ આયાત થયેલી ચીજોને બદલે જ્યાં જ્યાં વ્યાવહારિક લાગે ત્યાં ત્યાં હિન્દી પદાર્થો પસંદ કરીને તેની ફત્તેહને માટે પરિશ્રમ કરવાની હિન્દી પ્રજાને આજ્ઞા કરે છે.

ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાનું પ્રતિનિધિ મંડળ.

૨૨. અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને સત્તા આપવામાં આવે છે કે, બારમાં કરાવમાં દર્શાવેલા સુધારા તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાને બની શકે ત્યાં સુધી જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ લડાઈ પૂરી થયા પછી તરત ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવી, અને જરૂરી લાગે તો ઇંગ્લેન્ડમાં કોંગ્રેસમાં ખાસ બેઠક ભરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

સામાન્ય.

૨૫. સર વિલિયમ વેટરમન અને બ્રિટિશ કમિટીનાં અન્ય સભ્યોની સેવાઓની ઉચ્ચ કદરની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે અને કરાવ કરે છે કે બ્રિટિશ કમિટીની સંસ્થા અને “ઇડીઆ”ને નિભાવી રાખવાં જોઈએ.

૨૬. રા. એન. મુખ્યારાવને અને નવાબ સૈયદ મહમ્મદને ૧૯૧૭ ના વર્ષને માટે સંયુક્ત જનરલ સેક્રેટરીઓ તરીકે ફરીથી ચુંટી કાઢવામાં આવે છે.

૨૭. આ વર્ષની બેઠકના ખાસ સંયોગો લેતાં, આ કોંગ્રેસ અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને બહામણ કરે છે કે. બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીને પ્રતિનિધિઓના લવાજમમાંથી આપવાનાં નાણાં વિષે કોંગ્રેસના બંધારણની કલમ ૨૮ માં છુટાટ મુદ્દવી કે નહિ અને મુદ્દવી તો કેટલી મુદ્દવી તેનો વિચાર કરવો.

કોંગ્રેસ-લીગની સુધારાની યોજના.

૧. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ.

૧. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં જે સભ્યો ચુંટાયેલા અને જે સભ્યો નીમીં-યેલી રહેશે.

૨. મોટા પ્રાંતોમાં તેમની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ૧૨૫ અને નાના પ્રાંતોમાં ૫૦ થી ૭૫ જેટલી રહેશે.

૩. ધારાસભાઓના સભ્યો જની સકે તેટલા વિરાજ મતાધિકારથી લોકો તરફથી સીધા ચુંટાવા જોઈએ.

૪. મહત્વની નાની કોમોના ચુંટણીથી ચતા પ્રતિનિધિત્વ માટે પૂરતી સગવડ કરવી જોઈએ, અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં ખાસ ચુંટણીનાં મંડળો દ્વારા નીચેના પ્રમાણમાં મહોમેદનોને પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ.

પંક્તિ: અર્ધા ચુંટાયલા દિન્દી સભ્યો.

સંયુક્ત પ્રાંતો:	૩૦ ટકા	„	=
ખંડાળ:	૪૦ ટકા	„	„
બિહાર:	૨૫ ટકા	„	„
મધ્યપ્રાંતો:	૨૫ ટકા	„	„
મદ્રાસ	૧૫ ટકા	„	„
મુબાઈ:	૧૦	„	=

ખાસ દિને, રજૂ કરતાં ચુંટણીનાં મંડળો વિના વડી અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બીજી કોઈ પણ ચુંટણીઓમાં મહોમેદનો ભાગ લેશે નહિ.

અનુક ધારાસભામાં એક કે બીજી કોમને લાગુ પડતા કોઈ પણ ખરડા વિષે, અથવા તેની કોઈ કલમ વિષે અથવા બીન-અધિકારી સભ્ય તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલા ઠરાવ વિષે તે કોમના સભ્યોને નિર્ણય કરવાનો હોય તો તે ધારાસભાના (વડી કે પ્રાંતિક) તે કોમના જે સભ્યો તે ખરડાની, અથવા તેનો કલમની અથવા ઠરાવની સામે વિરોધ દર્શાવે તો તેમાં આગળ વધવું નહિ.

૫. પ્રાંતિક સરકારને વડો ધારાસભાનો પ્રમુખ બનવો જોઈએ નહિ, પરંતુ ધારાસભાને પોતાનો પ્રમુખ ચુંટી કાઢવાનો હક્ક મળવો જોઈએ.

૬. વધારાના પ્રશ્નો પૂછવાનો હક્ક મૂળ પ્રશ્ન પૂછનારને જ હોવો ન જોઈએ, પરંતુ બીજા કોઈપણ સભ્યને તે હક્ક હોવો જોઈએ.

૭. (૧) કરેક્ટર, ટપાલ, વાર, ખાલો, મીઠું, અક્ષી, આગગાડીઓ, ખુરજી અને ફરિયાદ લરકર અને દેસી રાજ્યોની ખંડણી વિના મહેસુલનાં બીજાં સર્વ સાધનો પ્રાંતિક હોવાં જોઈએ.

(ખ) મહેસુલનાં સાધનોનાં લાગવા પાડવા ન જોઈએ. દિન્દી સરકારને પ્રાંતિક સરકારો પાસેથી મુક્કર કરેલા ફાળા મળવા જોઈએ, અને જ્યારે અસાધારણ અને અજાણ્ય પ્રસંગો હતા ત્યારે તે મુક્કર કરેલા ફાળામાં જરૂરી ફેરફારો કરવા જોઈએ.

(ગ) પ્રાંતના આંતરિક સમ્બંધોને લગતી સર્વ બાબતોનો નીકાલ કરવાની પ્રાંતિક ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા મળવી જોઈએ, તેમાં લેવાને હાકવાની સત્તા, કરો નાખવા અને તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા અને અંદાજપત્રથી મત આપવાની સત્તાનો સમાવેશ થવો જોઈએ. ખર્ચની સર્વ રકમો, અને જરૂરી મહેસુલ મેળવવાના માર્ગો અને સાધનોને લગતી સર્વ દરખાસ્તો ખરડાઓમાં આવી જવી જોઈએ, અને તે પ્રાંતિક ધારાસભાની મંજૂરી માટે તેની સમક્ષ રજૂ થવી જોઈએ.

(ધ) ધારાસભાએ પહેલા નિયમો પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકારની મર્યાદામાં આવતી સર્વ બાબતો પરના હાલો પર ચર્ચા થવા દેવી જોઈએ.

(ચ) ગવર્નર-ઇન્-કાઉન્સિલ રફ ન કરે ત્યાં સુધી પ્રાંતિક ધારાસભાએ પસાર કરેલા હાલો હારોબારી સરકારને બંધનકારક થશે, પરંતુ કમમાં કમ એક વર્ષ પછી તે હાલો ધારાસભા એકવાર ફરીથી પસાર કરે તો તેનો અમલ થવો જ જોઈએ.

(હ) દાનર રહેલા સભ્યોની કામમાં કમ ટૂંક સંખ્યાની સંમતિથી તાકીદના જાહેર મહત્વની ચોક્કસ બાબતની ચર્ચાને માટે સભા મૂલતવી રાખવાની ફરજિયાત લાવી શકાયે.

૮. કમમાં કમ ટૂંક સંખ્યાના હદેલુથી પ્રાંતિક ધારાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવી શકાયે.

૯. નાણાંના ખરડા સિવાયનો ખરડો ધારાસભાએ પોતે બાંધેલા નિયમો પ્રમાણે ધારાસભામાં રજૂ કરી શકાયે, અને તેને માટે સરકારનો પરવાનગીની જરૂર નહિ પડે.

૧૦. પ્રાંતિક ધારાસભાઓએ પસાર કરેલા સર્વ ખરડાઓ કાયદા અને તે પહેલાં ગવર્નરની મંજૂરીની જરૂર પડશે, પરંતુ ગવર્નર-જનરલ તેમને જાદ કરી શકશે.

૧૧. સંખ્યાના ઓછાની મુદત પાંચ વર્ષ રહેશે.

૨. પ્રાંતિક સરકારો.

૧. પ્રત્યેક પ્રાંતિક સરકારનો વડો ગવર્નર રહેશે, જે સાધારણ રીતે ઇન્ડિઅન સીવીલ સર્વિસનો અથવા ઠાણ કાયમની સર્વિસીઓ નહિ હોય.

૨. દરેક પ્રાંતમાં એક હારોબારી સભા રહેશે, અને તે ગવર્નરની સાથે તે પ્રાંતની હારોબારી સરકાર ગણાયે.

૩. ઇન્ડિઅન સીવીલ સર્વિસના માણસોને સાધારણ રીતે કારોબારી તાબોમાં નીમવામાં આવશે નહિ.

૪. કારોબારી સંસ્થાના કમમાં કમ અર્ધ સભ્યો હિન્દીઓ રહેશે, જેમની ટુલ્લી પ્રાંતિક ધારાસભાના ચુંટાયલા સભ્યો તરફથી કરવામાં આવશે.

૫. સભ્યોના ઓફીસની મુદત પાંચ વર્ષની રહેશે.

૩. વડી ધારાસભા.

૧. વડી ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા ૧૫૦ રહેશે.

૨. ૪ સભ્યો ચુંટાયે.

૩. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે મહોમેદનો માટેનાં ચુંટણીનાં મંડળોની ટીએ વડી ધારાસભા માટેનો મતાધિકાર બને તેટલો વિસ્તાર કરવો જોઈએ, અને વડી ધારાસભામાં સભ્યો મોકલવાને માટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ચુંટાવા સભ્યોનું એક ચુંટણીનું મંડળ બનવું જોઈએ.

૪. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં અલગ ચુંટણીનાં મંડળો દ્વારા જે પ્રમાણમાં મહોમેદનોને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું હોય તે પ્રમાણમાં મહોમેદનોનાં જૂઠા જૂઠા પ્રાંતોમાં આવેલાં અલગ ચુંટણીનાં મંડળો દ્વારા હિન્દી ચુંટાયલા સભ્યોમાં મહોમેદનો ચુંટાવા જોઈએ.

વિભાગ ૧, કલમ ૪ ની સરતો જુલો.

૫. ધારાસભાનો પ્રમુખ ધારાસભા પોતે ચુંટી હાલશે.

૬. વધારાના પ્રશ્નો પૂછવાનો હક મૂળ પ્રશ્ન પૂછનારને જ હોવો ન જોઈએ પરંતુ બીજા કોઈપણ સભ્યને તે હોવો જોઈએ.

૭. કમમાં કમ $\frac{1}{2}$ સભ્યોના કહેણથી ધારાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવી હાલશે.

૮. નાણાંના ખરડા સિવાયનો ખરડો ધારાસભાએ પોતે બાંધેલા નિયમો પ્રમાણે ધારાસભામાં રજુ કરી ચલાશે, અને જેને માટે કારોબારી સરકારની પરવાનગીની જરૂર નહિ પડે.

૯. ધારાસભાએ પસાર કરેલા સર્વ ખરડાઓ બને તે પહેલાં અવર્નર જનરલની મંજૂરીની જરૂર પડશે.

૧૦. આવકનાં સર્વ સાધનો અને ખર્ચની રકમો વિષેની સર્વ નાણાં વિષયક દરખાસ્તોનો ખરડાઓમાં સમાવેશ થશે. એવો ફરેક ખરડો અને આખું અંદાજપત્ર વડી ધારાસભાના મતને માટે રજુ કરવામાં આવશે.

૧૧. સભ્યોના ઓફીસની મુદત પાંચ વર્ષ રહેશે.

૧૨. નીચે દર્શાવેલી બાબતોપર વડી ધારાસભાનો એકલો કાણુ રહેશે:-

(ક) આખા દિન્દને માટે જે બાબતો વિષે એક સરખો કાયદો ઇષ્ટ હોય તે.

(ખ) પ્રાંત-પ્રાંતનાં જહાતી સંબંધોપર અસર કરે એવા પ્રાંતિક કાયદા.

(ગ) દેશી રાજ્યોની ખંડણીઓ વિના શુદ્ધ સાદી મહેસુલ વિષેના પ્રશ્નો.

(ઘ) શુદ્ધ સાદી ખર્ચ વિષેના પ્રશ્નો. અપવાદ: દેશના રક્ષણ માટે લશ્કરી ખર્ચ વિષે વડી ધારાસભાનો કોઈપણ કસાવ ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલને બંધનકારક થશે નહિ.

(ચ) દિન્દી ટેરીફ અને કસ્ટમ્સ વેરાઓમાં ફેરફાર કરવાનો, કોઈપણ કર કે વેરો નાખવાનો, તેમાં ફેરફાર કરવાનો, અથવા તે કાઢી નાખવાનો, ચલણી નાણાં અને બેંકોગની ચાલુ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનો, અને અમુક અથવા સખળા ચોગ્ય દેશી ધંધાઓને મદદ આપવાનો હક.

(જ) આખા દેશના રાજ્યવહીવટને લગતી સર્વ બાબતો વિષેના કસાવો.

૧૩. ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલ રફ ન કરે ત્યાં મુખી ધારાસભાએ પસાર કરેલો કસાવ કારેબારી સરકારને બંધનકારક ગણાયો; પરંતુ કમમાં કમ એક વર્ષ પછી તે કસાવ ધારાસભા એકવાર ફરીથી પસાર કરે તો તેનો અમલ થવો જ જોઈએ.

૧૪. હાજર રહેલા સભ્યોની કમમાં કમ $\frac{2}{3}$ સંખ્યાની સંમતિથી તાકીદના મંદેર મંદેરની ચોક્કસ બાબતની ચર્ચાને માટે સભા મુક્તવી રાખવાની દરખાસ્ત લાવી શકાયો.

૧૫. પ્રાંતિક ધારાસભાએ અથવા વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલા ખરડા વિષે જે તાજ રફ કરવાની સત્તાનો અમલ કરવા ઇચ્છે તો તે પસાર કર્યાની તારીખથી બાર માસની અંદર તેનો અમલ થવો જોઈએ, અને લાગતી વળતરી ધારાસભાને જે દિવસે રફ થયાની બળર પડયો તે દિવસથી તે ખરડો રફ થયેલો ગણાયો.

૧૬. લશ્કરી બાબતો અને દિન્દના પરદેશી અને રાજકીય સંબંધો વિષે, લડાઈ-મંદેર કરવી, સુલેહ કરવી અને સંધિઓ કરવી એ વિષે-દિન્દી સરકારની હકુમતની આડે આવવાની સત્તા વડી ધારાસભાને મળશે નહિ.

૪. દિન્દી સરકાર.

૧. દિન્દનો ગવર્નર-જનરલ દિન્દી સરકારનો વડો ગણાયો.

૨. તેની એક કારોબારી સભા હશે, જેમાં અર્ધા દિન્દીઓ હશે.

૩. દિન્દી સભ્યો નહીં ધાનસભાના ચુંટાયલા સભ્યો તરફથી ચુંટાયો

૪. સાધારણ રીતે ગવર્નર-જનરલનો હિન્દી સભામાં દિન્દી સીનીલ સર્વોચ્ચતા માણસોને નીમવામાં નહિ આવે.

૫. વડી ધારાસ્થા કાયદા જાગે તેને અનુસરીને હયાત દિતો તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપીને સાદી સીનીલ સર્વોચ્ચતામાં સર્વ નીમણુંકો કરવાની સત્તા આ યોજનામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેની દિન્દી સરકારને મળશે

૬. સાધારણ રીતે દિન્દી સરકાર પ્રાંતની સ્થાનિક જાળતોમાં માફત મારશે નહિ. અને પ્રાંતિક સરકારને સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં નહિ અપાયવી સત્તા દિન્દી સરકારને મળેલી સત્તા ગણાયો. સાધારણ રીતે દિન્દી સરકારનો અધિકાર પ્રાંતિક સરકારો પર સામાન્ય હેમરેજ અને તપાસ રાખવાનો છે.

૭. કાયદાવિષયક અને રાજ્યવહીવટી જાળતોમાં આ યોજનામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેની દિન્દી સરકાર જનતા સુધી દિન્દી પ્રધાનથી સ્વતંત્ર રહેશે.

૮. દિન્દી સરકારના દિસાબની સ્વતંત્ર તપાસની પદ્ધતિ હાજલ થવી જોઈએ.

૫. દિન્દી પ્રધાન ઇન્ કોન્સીલ.

૧. દિન્દી પ્રધાનની કોન્સીલનો નાશ કરવો જોઈએ.

૨. દિન્દી પ્રધાનનો પગાર બ્રિટિશ અંદાજપત્ર પર મુકવો જોઈએ.

૩. સંસ્થાનોનો પ્રધાન સ્વરાજ્ય જોગવર્તા સંસ્થાનોની સરકારોના સંબંધમાં સ્થિતિમાં છે, તેવી સ્થિતિ જનતા સુધી દિન્દી પ્રધાનની દિન્દી સરકારના સંબંધમાં હોવી જોઈએ.

૪. દિન્દી પ્રધાનને મદદ આપનારા એ કાયમના ઉપ-પ્રધાનો હોવા જોઈએ. જેમનો એક દિન્દી હોવો જોઈએ.

૬. દિન્દી અને મદદરાજ્ય.

૧. સાદી જાળતોના નિષ્ક્રિય અથવા કાણુ માટે કોઈ પણ કોન્સીલ કે જીલ મંડળની સ્થાપના કરવામાં કે યોજાવવામાં આવે તો સંસ્થાનોની માફત દિન્દીને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ અને સમાન હક્કો મળવાં જોઈએ.

૨. યોજા અને નાગરિકતાના હક્કો સંબંધી આખા મદદરાજ્યમાં ના. સહેનસાદની અન્ય પ્રજાની સાથે દિન્દીઓને સમાનતા મળવી જોઈએ.

૭. હરકરી અને બીજી જાળતો.

હરકરમાં કમીશનના યોજા.

૧. ના. સહેનસાદના પુરજી અને દરિયાઈ હરકરમાં કમીશનના યોજા.

અને ખીન-કમીશનની ન્યાયાઓ દિન્દીઓ માટે ખુલ્લી કરવી જોઈએ, અને તેમની પસંદગી, તાલીમ અને શિક્ષણને માટે દિન્દમાં શોગ્ય સગવડ કરવી જોઈએ.

સ્વયંસેવકો.

૨. દિન્દીઓને સ્વયંસેવકો થવા દેવા જોઈએ.

ન્યાયી અને કારોબારી ફરજો.

૩. દિન્દમાં કારોબારી અમલદારોને ન્યાયની સત્તાઓ સોંપવી જોઈએ નહિ, અને દરેક પ્રાંતમાં ન્યાયાધીશી મંડળને તે પ્રાંતની વરિષ્ઠ અદાલતની હકુમત હેઠળ મુકવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૩ જી.

જાતીસભા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

જાતીસભા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની બેઠક ૧૯૨૭ ના ડીસેમ્બર માસની તા. ૨૬, ૨૮ અને ૨૯ મીએ કલકત્તામાં મળે હતી. કોંગ્રેસની લોકપ્રિયતામાં અસાધારણ વધારો થતો જાય છે, તે એકદમ વધતી જતી પ્રતિનિધિ-ઓની સંખ્યા પરથી માલુમ પડે છે. ગયા વર્ષ કરતાં જમણાથી વધારે પ્રતિનિધિઓ આ વર્ષે કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. તેમની પ્રાંતવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

બંગાલ:...	૧૪૩૮
મુબાઇ અને સીધી....	૮૩૮
સંયુક્ત પ્રાંતો....	૭૭૦
બિહાર અને ઓરીસ્સા....	૬૬૫
મદ્રાસ....	૬૫૫
મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ. ..	૩૦૯
પંજાબ....	૧૨૩
અલ્હદેશ અને આસામ....	૭૯

૪૯૬૭

પ્રારંભમાં ઝગવેદના મંત્રાચારણ પછી શ્વેતવસ્ત્રથી શોભતી સુંદ-રીઓ અને બાળકોએ વન્દેમાતરમનું ગીત આલાપ્યું. પછી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સ્વરગિત એક મંબીર અર્થસૂચક પ્રસંગોચિત કાવ્ય મુખ-ધુર કંઠે આલાપ્યું. લલિત સંગીતથી શ્રોતાવર્ગ મુગ્ધ બની ગયો.

સ્વાગત સભાના પ્રમુખ રાયબહાદુર બેકુંદનાથ સેને પ્રતિનિધિઓને

ઉમંગપૂર્ણ આવકાર આપ્યો. હિન્દના દાદા દાદાબાઈ નવરોજી, દાજી અબાજી ખરે, અને અબ્દુલ રજુલનાં મૃત્યુ માટે શોક દર્શાવ્યો. હજીયે યાત્રતી યુરોપીય લગાઈ વિશે બોલતાં તેમણે હિન્દના મનુષ્યજાતનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો ન હતો તે માટે શોક દર્શાવ્યો. હિન્દને જોખમદાર રાજ્ય આપવાનું જાહેરનામું હિન્દી પ્રધાન મી. મોંટેઝુએ ૧૯૧૭ ના ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે બહાર પાડ્યું હતું, તે તરફ સંતોષ બતાવનાં હજી કે, તે જાહેરનામું જોઈએ તેવું ઉદાર નથી, અને આપણી ક્ષયાદ દૂર કરવામાં આવી નથી. ગભ્યનીતિના નવા ફેરફારમાંનાં સંગીન પરિણામોની આશા રાખવામાં આવે તે પૂર્વે સરકારમાં કમીસનનાં ઓધાઓ આપવા વિશે હિન્દીઓને યુરોપીઓના જોટલા હકો મળવા જોઈએ. હિન્દની ક્ષયાદ ગણાવતાં અને દમનના કાયદાઓ ગણાવતાં તેમણે હજી કે, હમણાં હમણાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, બ્રિટિશ રાજ્ય ઉચ્ચતરી નાખવાને બંગાલ અને બીજા પ્રાંતોમાં એક મોટું કાવત્રું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જ્યારે રાજ્યતંત્રમાં સુધારા કરવાના વિચારો ચર્ચા રહ્યા છે, ત્યારે આવી વાત કરવામાં આવે છે, તેમાં કાંઈ ઉડો બેદ રહેલો છે. એ કાવત્રાની તપાસ કરવાને માટે એક કમિટી (રોલેટ કમિટી) નીમવામાં આવી હતી. એ કમિટી દમનના નવા કાયદા ધડવાની જાલામજી કરશે. તેની અસર એ થશે કે લોકો અને સરકાર વચ્ચે વધારે વસવાડો થશે. તેમણે પચગબરી વાણીમાં હજી: “ તેથી રાજકીય દેહીઓને સામાન્ય મારી મળતી અટકશે અને બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓના રચનાત્મક પ્રયત્નો કેટલેક અંશે નિષ્ફળ નિવડશે, પરંતુ સાથે સાથે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના સંકેત સહકારની સઘળી આશા નષ્ટ થશે, એવા સહકારની આ ધોડીએ મોટામાં મોટી જરૂર છે. ” એ શબ્દો અક્ષરશઃ સાચા પડ્યા છે. એ બોલાયા તે વખતે કોણ ધારણું હતું કે, એજ કલકત્તામાં કોંગ્રેસ અસહકારનો ઠરાવ કરશે, અને હુંક સમયમાં મહાત્મા ગાંધીજી આખા દેશમાં અસહકારનો ઝુંડો ફરકાવશે ? તેમણે ઉમેર્યું કે, હિન્દી પ્રધાન અને ના. વામસરોય રાજ્યતંત્રના સુધારાના પ્રયત્નો પર વિચાર કરવા માગે છે ત્યારે હિન્દની આશા સફળ થવાની અણી ઉપર છે. પરંતુ સુખી ભવિષ્યના વિચારથી આપણે દુલાઈ જવું ન જોઈએ. આપણે

બૂલવું ન જોઈએ કે, 'પ્રગતિના દુશ્મનો સર્પતં પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે. અતઃ આપણે' નિરાશ નહિ બનીએ એવી આશા તેમણે દર્શાવી.

મીસેસ બિસેટેને પ્રમુખ સ્થાન આપવાની દરખાસ્ત માન. બાણુ સુરેન્દ્રનાથ ખેનરજીએ રજુ કરી. દિવાન ગોવિંદ રાધવ આયરે તેને અનુમોદન આપ્યું, શ. એસ. આર. બર્મનેજી, લાલા હરદિસન લાલ, શ. હર્સને ધર્મામ, અને શ. શંભુચંદ્રા બેગે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને તાંત્રીઓની ગર્જના વચ્ચે મીસેસ બિસેટે પ્રમુખ સ્થાન લીધું.

ચાલુ લઠાઈમાં હિન્દે આપેલી સુદર મદદ અને તે પહેલાંની અનેક લઠાઈઓ અને ચઢાઈઓમાં હિન્દે આપેલા ફાળાનો સર્વિસ્તર ઇતિહાસ ટુંકામાં આંકડા આપીને તેમણે રજુ કર્યો હિન્દમાં નવો જુરસો જન્મ પામ્યો તેના કારણે તેમણે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યાં:-

(૧) એશીઆની જાગૃતિ.

(૨) પરદેશી રાજ્ય અને શાહી પુનઃ રચનાની અન્ય દેશોમાં થતી ચર્ચાઓ.

(૩) ગોરા લોકોના અઘીયાતાપણાની માન્યતાનો નાશ.

(૪) વ્યાપારીઓની જાગૃતિ.

(૫) પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિ મેળવવાનો દાવો કરતી સ્ત્રીઓની જાગૃતિ.

(૬) જનસમૂહોની જાગૃતિ.

એશીઆની જાગૃતિ એ આખી દુનીયાની હીલચાલનો એક ભાગ છે. એટલેથી જાણ કરતાં હિન્દ પર વિશેષ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ૧૯૧૫માં હિન્દમાં અંગ્રેજોની ચાપણુ ૩૬,૫૩,૯૯,૦૦૦ પાઉંડની હતી. તેના ૧૨૬૫ માટે અંગ્રેજોએ સર્વોપરીપણું હિન્દમાં રાખવું જોઈએ એ ખ્યાલ અંગ્રેજોએ છોડી દેવો જોઈએ. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં અંગ્રેજોની ચાપણુ ૬૮,૮૦,૭૮,૦૦૦ પાઉંડની છે. ત્યાં તેઓ સર્વોપરીપણું માગતા નથી. આર્જેન્ટાઈન પ્રજાસત્તાકમાં ૨,૯૮,૦૮,૦૦૦ પાઉંડની તેમની ચાપણુ છે ત્યાં તેઓ સર્વોપરીપણું માગતા નથી. ત્યારે પોતાની ચાપણુને સીધું હિન્દમાં તેમણે સર્વોપરીપણું આપાટે માગવું જોઈએ. લઠાઈ ચાલવા

લાગી તેમ તેમ. હિન્દને ધીમે ધીમે માતૃમ પડ્યું કે, માતૃ પશ્ચિમમાંજ આપખુદ સત્તાનો પ્રતિરસ્કાર કરવાનો છે, માતૃ ગોરા લોકોનેજ અધઃપાત અસહ્ય લાગે છે, હિન્દ વિના સર્વને સ્વતંત્રતાનાં ઉદાર વચનો આપવામાં આવ્યાં છે, સંસ્થાનોને નવી સત્તાઓ આપવાની છે, પરંતુ હિન્દને નહિ. આ સપાળાં કારણોને લીધે હિન્દને હંમેશની શુભામ-ગિરીનું પોતાનું ભવિષ્ય જોવાની ફરજ પડી. બ્રિટન ગ્રેટ બ્રિટનમાં રાજ્ય કરે છે, ફ્રેન્ચમેન ફ્રાન્સમાં, અમેરિકન અમેરિકામાં, પ્રત્યેક સંસ્થાન પોતાની હદમાં, પણ હિન્દી કોઈ જગ્યાએ નહિ; આખી દુનિયામાં ફક્ત તેનેજ પોતાનો દેશ સ્વદેશ તરીકે ન લાગે. “બ્રિટિશોને માટે બ્રિટન” એ ખરું અને કુદરતી ગણાય; “હિન્દીઓ માટે હિન્દ” એ ખોટું અને રાજ્યદ્રોહી પણ ગણાય. તેમણે ભવિષ્યવાણી બાપી કે, જો હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવામાં નહિ આવે તો હજી વધારે બળવાન બળવજ આસરો. હિન્દ “હોમરૂલ”-સ્વરાજ્ય શા માટે માગે છે તેનાં બે મુખ્ય કારણો તેમણે જણાવ્યાં: (૧) સ્વતંત્રતા એ દરેક પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. (૨) તેની સંમતિ વિના તેનાં અત્યંત મહત્વનાં હિતોને બ્રિટિશ મહા-રાજ્યનાં હિતો દરતાં ગૌણસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને તેની મોટામાં મોટી જરૂરીઆતોને માટે તેનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. “હોમરૂલ” ની માગણીનાં બીજાં ગૌણ કારણો પણ તેમણે ગણાવ્યાં. રાજ્યવહીવટી મુદ્દારા ત્રિણે બોલતાં કહ્યું કે, તેમના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો પડે છે: (૧) હિન્દી સરકારમાં મુદ્દારા; (૨) પ્રાંતિક સરકારોમાં મુદ્દારા; (૩) સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં મુદ્દારા. કોંગ્રેસ-લીગની મુદ્દારાની યોજના વિષે તેમણે કહ્યું કે, કોંગ્રેસે મુદ્દારાની ચોક્કસ યોજના માટે માગણી કરી છે; તેના અગત્યના સિદ્ધાંતોના સ્વીકાર વિના બીજા દશાથી તેમને સંતોષ મળી શકતો નહિ. આપણે વધારે માગીએ; આજની માગણી આપણે કરી ચક્રીએ નહિ. સ્વતંત્રતાના મુદ્દમાં પ્રજાઓ આગળ વધે છે, પાછળ પડતી નથી. જો ઈંગ્લાંડ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવે તો યોજનાના અગત્યના સિદ્ધાંતોને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાનું તમે કહેજો; વડી અને પ્રાંતિક મુદ્દારાઓમાં સંગીન બહુમતી અને નાણાં કાયદાની સત્તા. જો એ આપવામાં ન આવે તો, વિશેષ ચર્ચા કરવી વ્યર્થ છે; જો તે આપવામાં

આવે તો ગૌણ બાબતોની આપણે ચર્ચા કરી 'શકીશું'. આપણે આપણા વલણથી બતાવી આપવું જોઈએ કે, સ્વતંત્રતા જીતી લેવાનો આપણે નિશ્ચય કર્યો છે. લોકોને નવી સત્તાઓ આપવામાં આવશે તેને માટે તેમને તૈયાર કરવાને માટે આપણે કાર્યકરવું જોઈએ, અને તેને માટે દરેક પ્રાંતની પછી પછી આપણે કાર્ય કરવું જોઈએ. પછી સુધારાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કર્યા પછી ગ્રેટ બ્રિટનના મજૂર વર્ગ તરફથી મેનર ગ્રેડામપોલ નામનો પ્રતિનિધિ આવવાનો હતો, તે માટે સંતોષ દર્શાવ્યો. મજૂર વર્ગની વાર્ષિક પરિપક્વતામાં હોમરૂલ લીગ તરફથી મી. જેમ્સ્ટોન પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવનાર છે. મહામહાશય અને શોકતઅલીને છોડવામાં ન આવ્યા તેને માટે તેમણે ઉડા શોક દર્શાવ્યો. પછી તેમણે ઉમેર્યું:—

“સ્વતંત્ર દેશમાં સ્વતંત્ર બનવાના, બીજા સુધરેલાઓની સમાન બનવાના આનંદનો વિચાર કરો; છેવટે દમનના ઝેરી વાતાવરણથી મુક્ત થયેલા હિન્દમાં જીવન ગાળવાનો, ખુલ્લી તપાસ વિના જનમાલની સ્વતંત્રતાને સ્પર્શ થઈ શકશે નહિ એ જાણવાના આનંદનો વિચાર કરો; પોતાની જાણ બહાર કોઈ વ્યક્તિ અપરાધી બની શકશે નહિ, અને કારોબારી સરકારના તરફથી અંધકારમાં નાખી દેવામાં આવશે નહિ, કાયદાનો અમલ ચાલતો હોય અને નિરંકુશ કારોબારી હુકમો માથું ન મારતા હોય એવા દેશમાં સુધરેલા મનુષ્યની સ્વતંત્રતાના ઉપભોગનો ખ્યાલ કરો. તે સહીસહામતી આપણને માત્ર હોમરૂલ મળ્યે જ પ્રાપ્ત થશે.”

હિન્દના ઉજ્જવલ ભાવી માટે અનેરી આશાઓ દર્શાવી તેમણે પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું. ૨૮ મી ડીસેમ્બર સુધી કોંગ્રેસ ચાલતી રહી.

૨૮ મીએ કોંગ્રેસ પાછી મળી. દાદાભાઈ નવરોજી અને અખંડુલ રસુલનાં મૃત્યુ માટે શોક દર્શાવતા પહેલાં બે ઠરાવો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને સભાએ હલા રહીને શાંતિથી પસાર કર્યા. ત્રીજા ઠરાવમાં હિન્દની વફાદારી દર્શાવવામાં આવી હતી. ચોથા ઠરાવમાં હિન્દી પ્રધાન મી. મોંટેગ્યુને આવકાર આપવામાં આવ્યો. એ બન્ને ઠરાવો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને પસાર કરવામાં આવ્યા.

મહામહાશય અને શોકતઅલીને છુટા કરવાનો ઠરાવ પાંચમો લોક-

માન્ય બાલ ગંગાધર' તિલકે રજુ કર્યો. મહામદઅલીને ૧૯૧૪ માં હિંદ રક્ષક કાયદાની રૂએ "ઇન્ટર્ન" કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું દેખીતું કારણ 'કોમરેડમાં લખેલા કેટલાક લેખો હતા, પણ ખરે કારણ એ હતું કે તેમણે મોટા અધિકારીઓને નાખુશ કર્યા હતા, અને તેમને સાલરપ નીવડ્યા હતા. લોકમાન્યે પછી તેમની સામેના આરોપોની હકીકત દર્શાવી અને અલી બિરાદરોનાં મત તે સમયે કોંગ્રેસમાં હાજર હતાં તેમને દિલાસો આપ્યો. રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે ઠરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, મોરારજીના ગિરાદરો ગણાવાના હકક આપણને ત્યારે જ મળે કે જ્યારે આપણે તેમને માટે આપણી જાતનો ભોગ આપીએ. હિન્દુ-મોસ્લેમ એકતા કાનૂનિક નથી, પરંતુ સત્ય છે. આપણું આત્મ-ભોગથી આપણે ખરેખરે લાભ મેળવીશું, અને જે દસોડીનો સમય મળ્યો છે તેમાંથી ફતેહમંદીથી પસાર થઈશું. રા. એસ. સલભૂતિએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે આ ઠરાવમાં આગળ વધીને સરકારને એમ ૨૫૯૮ કહેવાયું જોઈતું હતું કે, તેઓ મહામદ અલી અને શેઠકત અલીને છુટા નહિ કરે તો આપણે સરકાર સાથે સહકાર કરીશું નહિ. (અસહકારને માટે જમીન કેવી રીતે ખેડાતી જાય છે તે વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.) રા. અબ્દુલ મજીદ, પંડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્ર, અને બાબુ એ. સી. બેનરજીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દીઓને 'લરકરી' તાલીમ આપવા વિષે ઠરાવ છૂટો બાબુ ને. એન. રૉયે રજુ કર્યો. 'દેશમાં જોખમદાર રાજ્યની' ચાલી રહેલી વાતોને હિંદીઓને તેમણે કહ્યું. 'મારી' માન્યતા એ છે કે, જે આપણને લરકરી તાલીમ આપવામાં ન આવે તો આ દેશમાં જોખમદાર રાજ્યથી આપણું કાંઈ વળવાનું નથી. જે જોખમદાર રાજ્ય અને લરકરી તાલીમ વચ્ચે મારે પસંદગી કરવાની હોય તો વિમા વિજ્ઞાન હું લરકરી તાલીમ પસંદ કરું. આંતરિક તેમજ વિદેશીય ધસારા સામે દેશનું રક્ષણ કરવાનાં સાધનો અને સત્તા મારી પાસે ન હોય તો પૂરું કે અધૂરું જોખમદાર રાજ્ય શા કામનું? વળી જે આરાદેશની સરકારનું, મારા ધરનું, મારી સ્ત્રીનું કે બાળકનું હું રક્ષણ

ન કરી શકું' તો પૂરા કે અધુરા જોખમદાર રાજ્યનો શો લાભ? તેમણે કાયદા-
ઓની હારમાળાથી હિન્દની લડાયક તેમજ બીન-લડાયક જાતિઓને બાયલી
બનાવી દીધી છે. રા. બરકત અલીએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. પ્રોફેસર
રામ મૂર્તિએ હિન્દીમાં વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રાય બહાદુર જહુનાથ મજુમ-
દારે વિશેષ અનુમોદન આપનાં જંગાળના લશ્કરી જુસ્સાનો અને પરાક્રમનો
ઇતિહાસ આપ્યો. બંગાળના રાષ્ટ્રીય વીર પ્રતાપાદિત્યે મોગલ લશ્કર સામે
૫૬ લડાઇઓ કરી હતી, અને દેવટે મહારાજા માનસિંહની ફગલબાજીથી
તે હાર્યો હતો. સૂરેવંશી રઘુના સમયમાં બંગાલીઓ નૌકા યુદ્ધ સારી
રીતે જાણતા હતા. મહાભારત કહે છે કે, બંગાલીઓ એ કુશક્તિના
યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો ઇ. સ. પૂર્વ ૮૦૦ ના અરસામાં બંગાળી રાજ-
ઓએ આખા ઉત્તર હિંદ પર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેને પંચ-ગૌર કહેવામાં
આવતો. ઇશ્વરમાં આગસ્ટસ અને એન્ટની વચ્ચેના યુદ્ધમાં બંગાલીઓએ
ભાગ લીધો હતો. એક બંગાળી રાજા વિજયસિંહ નામના પુત્રે આશરે
ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં સીલોન હતી લીધું હતું. મહાબોધીના ધર્મપાત્ર
અને તેમના જાતબાઇઓ બંગાલી હતા. 'રાજતરંગિણી' ના કતા
કલ્પણે કાશ્મીરમાં બંગાલીઓએ કરેલાં પરાક્રમે વર્ણવ્યાં છે. મહીપાત્ર,
વિગ્રહપાત્ર અને વલ્લભસેન નામના બંગાળી ગાનઓએ હિમાલયમાં રાજ્યો
સ્થાપ્યાં હતાં અને કેટલાક હિમાલયના રાજાઓ બંગાળી વંશના છે. મોગ-
લોના સમયમાં બંગાળીઓ નોટા લશ્કરોના સેનાધિપતિઓ હતા, અને
પંચ-હજારીઓ, અને દશ-હજારીઓ તરીકે ઓળખાતા હતા. બ્રિટિશ
રાજ્યના પ્રારંભના દિવસોમાં બંગાલીઓ બહાદુર અને ચંચળ સિપાઇઓ
હતા, અને કલાઇવને તેમણે એક મોટી જીત અપાવી, જેથી હિન્દમાં
બ્રિટિશ સરકારનો પાયો નખાયો. આવા અસંખ્ય દાખલા મળે છે. રા.
પાયેપેકર, બાજુ માધોસિંહ અને ડૉ. રાજને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું
અને ઠરાવ પસાર કરામાં આવ્યો.

૧૯૧૦ નો છાપાનો કાયદો ૨૬ કરવા વિશે ઠરાવ સાનમે મી. બી.
જી. હોર્નમિને રજુ કર્યો. ગ્રેસ-એમોસીએશનનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ
મી. હોર્નમિનની આજેવાની હેઠળ ચાલુ વર્ષના માર્ચ માસમાં એ કાયદો

૨૬ કરાવવા માટે વાયસરોય સમક્ષ ગયું હતું. વાયસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે એ કાયદાનો બચાવ કર્યો હતો. વક્તાએ કહ્યું કે તેથી આ કોંગ્રેસમાં આપણે એ કાયદો રદ કરવાનો કરાવ પસાર કરવો જોઈએ. પાંચમી માર્ચ ૧૯૧૭ સુધીમાં ફક્ત છાપખાનાં પાસેથી કુલ રૂ. ૩,૨૫,૪૦૦ ની જામીન-ગીરીઓ લેવામાં આવી છે; ફક્ત છાપાં પાસેથી કુલ રૂ. ૧,૨૧,૦૦૦ ની જામીનગીરીઓ લેવામાં આવી છે. અને ત્યારપછી એ રકમોમાં મોટો વધારો થયેલો છે. માન. રા. ફઝલુલ હકે કરાવને અનુમોદન આપતાં છાપાના કાયદાનો કેવો વહીવટ ચાલે છે તેનો એક અગત્યનો દાખલો આપ્યો. કેટલાંક વર્ષો ઉપર પંજાબમાં “અલ હદીસ” નામનું પત્ર હતું. અમુક મીશનરી પત્રે અમારા પયગંબરના જીવન સામે કેટલાક આક્ષેપો કર્યા. “અલ હદીસ”ના અધિપતિએ તેમનો જવાબ વાળ્યો. સરકારે શું પગલું ભર્યું તે તમે જાણો છો? તેમણે મીશનરી પત્રને જીવંત રહેવા દીધું; પરંતુ મોસ્લેમ પત્રને દાખી દીધું. વક્તાએ ઉમેર્યું. “આ દમનનો કાયદો રદ કરવો જોઈએ એમ દરવર્ષે વારંવાર કહ્યા કરવામાં કશો લાભ નથી. હું ધારું છું કે, દોષ આપણો છે. કરાવો પસાર કરવામાં લાભ નથી. હું માનતો નથી કે, જો આપણે ખરેખાર ગંભીર હોઈએ તો આ કાયદો ધારાપોથી પર રહી શકે. હું માનતો નથી કે, સમુક્ત હિન્દના અવાજ સામે કોઈપણ દુન્યવી સત્તા ટકી શકે. હું માનતો નથી કે, જો તમારી ઇચ્છા હોય તો, તમે આ કાયદો રદ કરાવી ન શકો. આ સંબંધમાં મારી પહેલાંના એક વક્તાએ આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપેલી એક ચેતવણી આપી હું મારું બાપણ ખતમ કરીશઃ જુદામની સામે ફફડાટ કરવો એ જન સ્વભાવ છે, આપણી લાગણીઓ છુટથી દર્શાવવી એ જનસ્વભાવ છે, દમનની સામે બળગાટ કરવો એ જનસ્વભાવ છે; અને જો આપણા રાજ્યકર્તાઓ બ્યાજખી ટીકા, અને ન્યાયના દરવાજા બંધ કરશે તો તે દરવાજો બળપૂર્વક ખોલી નાખવો એ પણ જનસ્વભાવ છે. હું આશા રાખું છું અને મને વિશ્વાસ છે કે, આપણા રાજ્યકર્તાઓ વખતસર ચેતરી અને હવે ધારાપોથી પર આ દમનના કાયદાને રહેવા નહિ દે. રા. નરેન્દ્ર કુમાર ખોઝા, રા. સંપ્રદીન કુચલા, બાબુ ડી. સી.

ધોસ, બાબુ દેવી પ્રસાદ ખેતાન, અને રા. ટી. એમ. કૃષ્ણસ્વામી આમરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

કોંગ્રેસના બંધારણમાં કેટલાક સુધારા કરવાનો હરાવ આઠમો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

નવમા હરાવમાં રાલેટ કમિટીની નીમણુંક સામે, હિન્દ રક્ષક કાયદાના અમલ સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો, અને ડીટેન્યુ (કેદીઓ) એની સ્થિતિ તપાસવાને એક કમિટી નીમવાની બહામણ કરવામાં આવી. શામ્સુ જ. ચૌધરીએ હરાવ રજુ કર્યો. તેમણે હિન્દ રક્ષક કાયદાની ઇંગ્લાંડના રાજ્ય રક્ષક કાયદા સાથે સરખામણી કરી, અને ઇંગ્લાંડના કાયદાનો મોજ્ય મર્મદાન માં અમલ થાય છે તે બતાવી આપ્યું. વળી હિન્દ રક્ષક કાયદાના અમલમાં સામાન્ય કાયદાની કલમો અને ન્યાયની કચેરીઓ પર ત્રાપ મારવામાં આવે છે. માત્ર શકપરથીજ છુપી પોલીસ ધરપકડ કરે છે, અને મજેલી હકીકત પરથી તેને કાં તો કેદખાનામાં કે કાં તો કેદ અતડી જગ્યાઓમાં "ઇન્ટર્ન" કરવામાં આવે છે, અને તે હકીકત તેને અથવા તેના સગાં સંબંધીઓને અથવા જાહેર પ્રજાને જણાવવામાં આવતી નથી. જો આ હિન્દ રક્ષક કાયદો અને ૧૮૧૮ નો ત્રીજો રેગ્યુલેશન ધારાપોથી પર રહે, અને કારાખારી સરકાર અથવા પ્રાંતિક સરકાર તેની રૂએ કામ લેવાને સ્વતંત્ર રહે તો આ દેશમાં બ્રિટિશ નાગરિકોની અંગત સ્વતંત્રતા હજુાં જ નય છે. "ઇન્ટર્ન" કરેલા યુવકોની કચેરીમાં તપાસ થાય અને તેમની સામેની ફર્ગો સાચી છે કે ખોટી તે જાહેર પ્રજા જાણી શકે તેને માટે જાહેર પ્રજાએ જે કમીશન નીમવાની માગણી કરી હતી તેને જાહેર ખીજે માર્ગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એક ખાસ કમિટી નિમવામાં આવી છે, તે ડીટેન્યુઓને રાહત આપવાના ઉદ્દેશથી નહિ પરંતુ નવા કાયદા ઘડવાના ઉદ્દેશથી ખાનગી ખેડકો ભરશે. તમે જોખમદાર રાજ્યની માગણી કરો છો, તમે રાજકીય સ્વતંત્રતા માગો છો. જો આ કમિટી રીપોર્ટ કરે અને તેનીપર હિન્દ રક્ષક કાયદો અને ૧૮૧૮ ના ત્રીજા રેગ્યુલેશન ઉપરાંત હિન્દમાં બ્રિટિશ નાગરિકોની અંગત સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાને દમનના નવા કાયદા ઘડવામાં આવે તો તમારી રાજકીય સ્વતંત્રતાની અને તમારા સ્વરાજ્યની શી

જમાં મોટાં કામ કર્યાં છે, પરંતુ હજી અધિક કામો કરવાનાં છે. જોખ-
મદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે તે કેંગ્રેસના અખંડ પરિશ-
મને જ આભારી છે. ગયે વર્ષે આપણે સુધારાની યોજના ઘડી કાઢી
હતી, અને બ્રિટિશ હિન્દની રાજ્યનીતિની તેમ સ્વરાજ્ય આપવાની છે
એવું જાહેરનામું પ્રકટ કરવાની આપણે પ્રાર્થના કરી હતી. ૨૦ મી ઑગ-
સ્ટે હિન્દી પ્રધાને એવું જાહેરનામું દિવાન-મ-આમમાં પ્રકટ કર્યું છે.
એ જાહેરનામું એ કેંગ્રેસનો અપૂર્વ વિજય છે પરંતુ સોનાની યાંત્રીમાં
લોહાની મેખ છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે. કે, કેટલું સ્વરાજ્ય આપવું
અને ક્યારે આપવું તે હિન્દી સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા નક્કી કરશે.
આ બાબતમાં સર્વથી વધારે આપણને લાગતું વળગતું છે. તેમાં આપણે
અવાજ રજુ કરવાનો હક્ક આપણે માગીએ છીએ. હિન્દના શત્રુઓ શાંત
બેઠા નથી. તે સરકારને કહે છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યથી શરૂઆત કરો.
આપણને જોખમદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે, સ્થાનિક સ્વ-
રાજ્યનું નહિ, જોખમદાર રાજ્યથી નોકરશાહીનો મૃત્યુ ઘંટ વાગશે. આપ-
ણને જોખમદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હું એક
ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. આપણે પોલ પોલ જોઈતું નથી, વિરાટ કરનારી
મંડળાઓ જોઈતી નથી. હવે આપણે સર્ગીન, સત્ય વસ્તુ જોઈએ છે.
વસ્તુસ્થિતિનું સમાધાન ત્યારે જ થશે. તે સમાધાનીમાં જોડો વિલંબ
થશે, તેટલો મામલો વધારે ગંભીર બનશે. આધારીય પ્રતિહાસની બુલેટનું
પુનરાવર્તન હિન્દમાં થવું ન જોઈએ. પરંતુ એ સુંદર સ્થિતિએ પહોંચાય
તે પહેલા કેંગ્રેસના જુંડા નીચે આપણે આપણું કાર્ય ચાલુ રાખવું
જોઈએ. “પ્રજાઓ પોતાની મેળે બને છે” એ હિતેન્ડક શબ્દો કેંગ્રેસના
જુંડા પર સોનેરી અક્ષરોએ લખાયલા છે. માન. શ. જીન્ડાએ અનુમોદન
આપતા કહ્યું કે, રાજકીય સુધારાની યોજના લગભગ મે માસમાં પ્રકટ
થશે મારો અભિપ્રાય એ છે કે એ યોજના બહાર પડે ત્યાર પછી
જલદી કેંગ્રેસ અને અખિલ હિન્દની મોસ્લેમ લીગની ખાસ બેઠક ભરવી,
અને એકઠા બેસીને તે યોજના પર વિચાર કરવો અને આપણી માગણી
કેવી હોવી જોઈએ તેના ચોક્કસ નિર્ણય કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી પાછા
‘હકુ’ નહિ, અને તે માગણીને આપણી સર્વ શક્તિઓનું બળ આપવું.

કીમત ? કેવા સત્ય શબ્દો ? બાણ પંચકરી. બેનરજીએ, હરાવને અનુમોદન આપ્યું. પંડિત ગોદર્ષનાથ મિત્ર, રા. વી. સી. રોશ. ચેરી, રા. એમ. ખવાળ, બાણ હોતેન્દ્ર લાલ બેનરજી, રા. ખડે, રા. અરિશ્વર સિંહ, અને બાણ શ્રીશયન્દ્ર ચેટરજીએ હરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

રગસીયો હરાવ દસમો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો. તે પસાર કરવામાં આવ્યો અને તે દિવસની બેઠક સમાપ્ત થઈ.

૨૯ મી ડીસેમ્બરે ઈંગ્રેસ મળી કે તરત પંડિત અર્જુનલાલ શેઠી, વિશેષ અગ્રીઆરમો હરાવ પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો. પંડિત અર્જુનલાલ શેઠીને બ્રિટિશ સરકારે પકડ્યા. હતા, અને, પછી, જયપુરના રાજાને સોંપી દીધા હતા. તેમને કેદમાં નાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેમને છાંટેદેવીની મૂર્તિ અને પૂજનાં સાધનો પૂરાં ખાડવામાં આવ્યાં હતાં. તેમને એકદમ મદ્રાસ ઇલાકાના વેલોરના કેદખાનામાં ફેરવવામાં આવ્યા હતા પરંતુ ત્યાં છાંટેદેવીની મૂર્તિ કે પૂજનાં સાધનો આપવામાં આવ્યાં ન હતાં. પોતાના ધર્મ પ્રમાણે તે છાંટેદેવી પૂજન કર્યા વિના અન્ન-લપ શકતા નહિ, અને તેથી તેમને ૩૫ દિવસના ક્ષાણ પડ્યા હતા. મદ્રાસના હોમ-મેજિસ્ટ્રેટ, અરજીઓ કરવામાં આવી હતી, તેમણે જયપુર લખવા કહ્યું. જયપુર દરબારે મદ્રાસ લખવા કહ્યું તેથી નિગરા થઈને તેમના મિત્રો ઈંગ્રેસની સહાય માગવા આવ્યા હતા. હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વરાજ્ય વિશે હરાવ આરમો માન. બાણ સુરેન્દ્રનાથ, બેનરજીએ રજુ કર્યો. તેમાં ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામા મારે સંતોષ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, સ્વરાજ્ય આપવાની મુદત કાયદામાં બાંધવાની, અને પ્રથમ પગલા તરીકે ઈંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં દર્શાવેલા સુધારા આપવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. વક્તાએ કહ્યું : મ્હા વરોમાં આપણે મળતા હતા. તે કરતાં તદ્દન બદલાયલા સંસાગોમાં આજે આપણે મળ્યા છીએ. વસ્તુ સ્થિતિમાં મહાભારત ફેરફાર થયો છે. આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવીએ નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી આપણી બેઠકો બંધ કરી શકીએ નહિ, ઈંગ્રેસે જૂતકા-

ળમાં મોટાં કામ કર્યા છે, પરંતુ હજી અધિક કામો કરવાનાં છે. જોખ-
મદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે તે કોંગ્રેસના અખંડ પરિશ્ર-
મને જ આભારી છે. ગયે વર્ષે આપણે સુધારાની યોજના ઘડી કાઢી
હતી, અને બ્રિટિશ હિન્દની રાજ્યનીતિની નેમ સ્વરાજ્ય આપવાની છે
એવું જાહેરનામું પ્રકટ કરવાની આપણે પ્રાર્થના કરી હતી. ૨૦ મી ઑગ-
સ્ટે હિન્દી 'પ્રધાને' એવું જાહેરનામું દિવાન-પ્રધાનના પ્રકટ કર્યું છે.
એ જાહેરનામું એ કોંગ્રેસનો અપૂર્વ વિજય છે પરંતુ સેનાની યાગીમાં
લોહાની મેખ છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે. કે, કેટલું સ્વરાજ્ય આપવું
અને ક્યારે આપવું તે હિન્દી સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રજા નક્કી કરશે.
આ બાબતમાં સર્વથી વધારે આપણને લાગતું વળગતું છે. તેમાં આપણે
અવાજ રજુ કરવાનો હક્ક આપણે માગીએ છીએ. હિન્દના શત્રુઓ શાત
બેઠા નથી. તે સરકારને કહે છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યથી શરૂઆત કરો.
આપણને જોખમદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે, સ્થાનિક સ્વ-
રાજ્યનું નહિ, જોખમદાર રાજ્યથી નોકરશાહીનો મૃત્યુ ઘંટ વાગશે. આપ-
ણને જોખમદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હું એક
ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. આપણે પોલપોલ જોઈતું નથી, વિરાદ કરનારી
મંડળાઓ જોઈતી નથી. હવે આપણે સગીન, સત્ય વસ્તુ જોઈએ છે.
વસ્તુસ્થિતિનું સમાધાન ત્યારે જ થશે. તે સમાધાનમાં જોડો વિલંબ
થશે, તેડો મામલો વધારે ગંભીર બનશે. આધરીય ઇતિહાસની બુલોનું
પુનરાવર્તન હિન્દમાં થવું ન જોઈએ. પરંતુ એ 'સુદર' સ્થિતિએ પહોંચાય
તે પહેલા કોંગ્રેસના ઝુંડા નીચે આપણે આપણું કાર્ય ચાલુ રાખવું
જોઈએ. " પ્રજાઓ પોતાની મેજે બને છે " એ ઉત્તેજક શબ્દો કોંગ્રેસના
ઝુંડા પર સેનિરી અક્ષરોએ લખાયવા છે. માન. રા. જીન્દાએ અનુમોદન
આપતા કહ્યું કે, રાજકીય સુધારાની યોજના લગભગ મે માસમાં પ્રકટ
થશે. મારો અભિપ્રાય એ છે કે એ યોજના બહાર પડે ત્યાર પછી
જલદી કોંગ્રેસ અને અખિન હિન્દની મોરચેમ લીમની ખાસ બેઠક બરતી,
અને એકઠા બેસીને તે યોજના પર વિચાર કરવો અને આપણી માગણી
કેવી હોવી જોઈએ તેના ચોક્કસ નિર્ણય કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી પાછા
'હંડુ' નહિ, અને તે માગણીને આપણી સર્વ શક્તિઓનું બળ આપવું.

બાબુ બિપિન ચંદ્ર પાલે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. લોકમાન્ય પાલ ગંગાધર તિલકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જોખમદાર રાજ્ય એટલે જે રાજ્યમાં કારોબારી સરકાર ધારાસભાને જોખમદાર હોય, અને ધારાસભાના સર્વ સભ્યો ચુંટાવા જોઈએ. એજ જોખમદાર રાજ્ય. કારોબારી સરકાર ધારાસભાના અંકુશ હેઠળ હોય. એટલે હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે, ગવર્નરે અને લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરે પણ ચુંટાવા જોઈએ. પરંતુ એ પગલું ઉપરે બરાશે. હાલના સંયોગોમાં આપણે જે પ્રથમ પગલું ચાલીએ છીએ તે તરત આપવામાં આવશે તો આપણે સંતુષ્ટ થઈશું. અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જલ્દી મળવું જોઈએ એનો અર્થ એ થાય છે કે, બહુમાં બહુ ૧૦. કે ૧૫ વર્ષમાં. પચાસ વર્ષ એ જલ્દી કહેવાય નહિ. સ્વરાજ્યનાં પગથીયાં આપણે નક્કી કરવાં જોઈએ. કારોબારી સરકારની મરજી પ્રમાણે નહિ. જે કાયદો પસાર કરવામાં આવે તેમાં ચોક્કસ સુદત બતાવવી જોઈએ. હાલમાં આપણા અભિલાષો સંતોષવાને અને હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાની ઠીક શરૂઆત કરવાને ક્રમમાં ક્રમ આપણી યોજના પ્રમાણે આપણને મળવું જોઈએ. જે આપણા હાથમાં રાજ્યતંત્ર સોંપવામાં આવે તો આવતી કાલથી આપણે હિન્દનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવા સમર્થ છીએ. વડી સરકારને સ્પર્શ કરતાં પહેલાં પ્રાંતિક સરકારને સુધારવાની આપણા વિરોધીઓ વાતો કરે છે. પરંતુ એ અર્થહીન વાતો છે. આપણને પ્રથમ વડી સરકારની સત્તામાં સારો ફાળો મળવો જોઈએ. પછી લોકમાન્યે કોંગ્રેસ લીગની યોજનાના મુજબ વર્ણવ્યા હતા. રા. સી. ખી. રામસ્વામી આયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. બાબુ ચિત્ત રંજન દાસે ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાની માગણી કરી. તેમણે કહ્યું: “ હું માઈ પોતાનું બંધારણ બાંધવા માગું છું. આ દેશને અનુકૂળ થાય એ પ્રકારે હું માઈ પોતાનું બંધારણ બાંધવા માગું છું જેને હવે પછી મહાન હિન્દી બંધારણ તરીકે ઓળખવામાં આવશે. આપણે તે માગીએ છીએ, તે આપણને મળવું જોઈએ. દરમ્યાન અનંત ચર્ચામાં પડશે નહિ. તમારું સમજું બળ એકઠું કરો, અને આખા દેશમાં એક અવાજે કહો કે, સરકારની સત્તાઓ લોકના હાથમાં સોંપાશે નહિ ત્યાં સુધી આપણને સંતોષ નહિ થાય. તે આપણો કુદરતી હક્ક છે. જીવવાનો અને વધવાનો

દરેક વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ હક છે. પોતાની પ્રકૃતિ-પ્રમાણે જીવવાનો અને વધવાનો દરેક પ્રજાનો કુદરતી હક્ક છે. આપણે તે હક્ક માગીએ છીએ, તે હક્કથી આપણને અન્વાયપૂર્વક વિમુખ રાખવામાં આવ્યા છે. આપણે ઉંધતા હતા, પરંતુ ઇશ્વરકૃપાએ આપણે જાગૃત થયા છીએ, અને આપણે આપણો કુદરતી હક્ક માગીએ છીએ. રા. એમ. આર. જયકરે વિશેષ અનુમોદન આપતાં એક અંગ્રેજી નોંઠ જાણતા સાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, ઇંગ્લાંડે પોતાની ખાતર હિન્દમાંથી આપણુદીનો નાશ કરવો જોઈએ. રા. બી. પી. વાડીયાએ અને રા. અંસારીએ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રા. એસ. આર. બમનજીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, બાપારીવર્ગ સ્વરાજ્યની અળવળમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ લે છે. શ્રીમતી સરોજિની નાયકુએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આજે આપણી રાજકીય ક્ષમ્બોધનું મૂળ શું છે? આપણે શું આ કે પેલી જગ્યા માગીએ છીએ? બીજાકુલ નહિ. આપણી સર્વ ક્ષમ્બોધનું મૂળ એ છે કે, આપણા સ્વમાનને મીટીમાં કચડી નાખવામાં આવ્યું છે, આપણા જન-જનને શીઠ-કારવામાં આવ્યું છે, પોતાના માનનો ખચાવ કરવાનો, પોતાની ઊંચોનો ખચાવ કરવાનો, પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાનો પુરૂષનો પ્રાથમિક હક્ક તેનાં હથીયારો છીનવી લઈને લઈ લેવામાં આવ્યો છે. તે ધાતકીમાં ધાતકી અપમાન છે, તેણે શરવીર હિન્દના જુસ્સાને નિર્જળ બતાવી દીધો છે, તેમાં કંઠવાલ ભરી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની લગભગ કલ્પ કરી છે, એટલે તેને પુનર્જીવન મળે નહિ. તે ભારેમાં ભારે જોડ છે, તમે રાજકીય સત્તા અને સર્વોપરીપણું ગુમાવ્યાં છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારા જન્મ-સિદ્ધ હક્ક રૂપ, તમારા પવિત્ર ભંડારરૂપ તમારો જુસ્સો ગુમાવ્યો છે. આપણે સત્તાના ભાગલા પાડવા નથી. આપણે સંપૂર્ણ અને જોખમદાર સત્તા માગીએ છીએ. આગળ ચાલતાં હિન્દની ઊંચો તરફથી તેમણે કહ્યું: જ્યારે ધડી આવી પહોંચે, સ્વતંત્રતાની ધડી આવી પહોંચે, જ્યારે અધિકારમાં તમને માર્ગ-દર્શન કરાવવાને મચાલગીઓની જરૂર લાગે, જ્યારે તમારો ઝુડો પકડી રાખવાને સ્વતંત્રતાનો ઝુડો ધારણ કરનારની જરૂર પડે, જ્યારે તમને 'બળ ખુટતું' લાગે, જ્યારે ધીરજ ખુટતાં તમે ઠોકર ખાવ, જ્યારે તમે શ્રદ્ધાને. અમારે મૃત્યુને કાંઠે આવી લાગ્યા હશે ત્યારે તમને દીવાસો

આપવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. પછી બાણી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ બેગાઇ હાલદર નામના નામચ્છત્રેના એક પ્રતિનિધિની કોંગ્રેસને આળખાણ કરાવી. તેણે યોજનાના અનુમોદનમાં બંગાળીમાં ભાષણ આપ્યું. હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ વિષે હરાવ, તેરમો મહાત્મા મોહન દાસ-કરમચંદ ગાંધીએ રજુ કર્યો. તેમણે હિન્દીમાં ભાષણ કર્યું. રા. પદ્મજીવાળાએ હરાવને અનુમોદન આપ્યું, બ્રિટિશ પૂર્વ, આફ્રિકામાં હિન્દીઓને વેઠવી પડતી હાડમારીઓનું વર્ણન કર્યું. શેખ હજીમીએ અને સાધુ ગણપત પંતજીએ તેને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ગીરમીટીયા મજુરી રદ કરવાનો હરાવ આદમો બાણી સસાંક જીવન રાધે રજુ કર્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછાત વર્ગોના ઉદ્ધાર વિષે હરાવ પંદરમો રા. જી. એ. નેટસને રજુ કર્યો. રા. બી. જી. દેસાઈએ તેને અનુમોદન આપ્યું, રા. રામ આપર, અને મી. અસફ અલીએ તેને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

દમનીય કાયદાનો અમલ કેવો કરવામાં આવે છે તેની તપાસ કરવાને પાર્લામેન્ટનું કમીશન નીમવા વિષે હરાવ સોળમો અને હિન્દી બોય સ્કાઉન્સ મંડળોની સ્થાપના વિષે હરાવ સત્તરમો પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

છગલાંડ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવા વિષે હરાવ અઠારમો બાન. રા. કે. વી. રંગસ્વામી આયંગરે રજુ કર્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

મેસર્સ બેંપ્ટીસ્ટા અને એચ. એસ. એલ. પોલકે છગલાંડમાં મજુર વર્ગની પરિપક્ષમાં હાજરી આપવા વિષેનો હરાવ આગળીસમો પ્રમુખે રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

નવા કોંગ્રેસ ગોળાની સ્થાપના વિષે હરાવ વીસમો, કોંગ્રેસ બંધારણમાં કરવાના સુધારા વિષે હરાવ એકવીસમો, બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીની

સેવાઓની કદર કરવા વિશે દરાવ બાવીસમો અને સામાન્ય સેક્રેટરીઓની નીમણુંક વિશે દરાવ ત્રેવીસમો પ્રમુખે રજુ કર્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

બાવીસમા દરાવમાં કોંગ્રેસને દિલ્હીમાં આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

પછી પ્રમુખનો, પ્રતિનિધિઓનો, સ્વયંસેવકોનો અને કાર્ય કરનારાઓનો આભાર માનવામાં આવ્યો. પ્રમુખે વળતો જવાબ આપ્યો, અને બાવીસમી કોંગ્રેસની ખેડક સમાપ્ત થઇ.

કરોવો.

કોંગ્રેસનો ચોક્.

૧. દાદાભાઈ નવરોજીના મૃત્યુને માટે પોતાની હંડા ચોક્ની લાગણીની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે. માતૃભૂમિની તેમની મદદના સેવાઓને લીધે તેમના દેશબંધુઓ સદૈવ તેમનું સાહાર સ્મરણ કરશે, અને તેમનું સાધુજીવન, તેમના ખાનગી સદ્ગુણો અને જાહેર સદ્ગુણો કોંગ્રેસને માટે દિલ્હીની પ્રજાને જાગૃત્તી અને ઉત્સાહ આપનાર નીવડશે.

૨. અપ્પુલ રમુલના અચાનક અને અઘણ મૃત્યુને માટે આ કોંગ્રેસ પોતાનો હંડો ચોક્ દર્શાવે છે, તેમનું આરિત્ર શ્રેષ્ઠ હતું, જમણ કર્તવ્યપરાયણતા અને અત્યંત વિશુદ્ધ અને નિષ્કલંક દેશપ્રેમ તેમનામાં હતાં, કામ, ભાષા અને ધર્મના બેદો બૂલી જઈને પોતાના દેશની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવાને આ દેશના દિલ્હીઓ અને મુસલમાનોને એકત્ર કરવાનો તેમણે અઘાત પ્રયત્ન કર્યો હતો.

દિલ્હીની વફાદારી.

૩. દિલ્હીની સંયુક્ત પ્રજાની વતી તેમની હંડી વફાદારી, તાજ પ્રતિ હંડો પ્રેમ, બ્રિટિશ સંબંધ પ્રતિ તેમની અડમ મેત્રી અને સર્વ ભોગ આપીને સામાન્યને પડખે ઉભા રહેવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય આ કોંગ્રેસ ના. સહેન-શાહને માનપૂર્વક દર્શાવે છે.

ગી. મોટિયુને આવકાર.

૪. રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ ઇ. એસ. મોટિયુની દિલ્હીની મુલાકાતને અવસરે આ કોંગ્રેસ તેમને અત્યંત અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપે છે. કોંગ્રેસ આચાર

રાખે છે કે, તેમની મુલાકાત સફળ થશે, અને આ દેશમાં જોખમદાર રાજ્ય સ્થાપવાની બારે આવશ્યકતાની તેમને ખાતરી થશે.

મદુરમદઅલી અને સૌકતઅલી.

૫. હિન્દ અને અન્ય દેશોના સઘળા ઇસ્લામીઓની માફક તેઓ જે ધાર્મિક વિચારો ધરાવે છે, અને જે ના. શહેનશાહ તરફની વફાદારીને પ્રતિક્ષા નથી, તે વિચારોને માટે એસર્સ મદુરમદઅલી અને સૌકતઅલી ૧૯૧૪ ના ઓક્ટોબરથી સન્ત ભોગવે છે, અને દગલમાં તેમને “ હન્ડન ” કરી રાખવામાં આવેલા છે, તેમને તરકીબ છોડી દેવાનો આ કોંગ્રેસ સરકારને આગ્રહ કરે છે.

લશ્કરવિપયક.

૬. (ક) આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે હિન્દ રક્ષક સેનાના હાયદાની રૂથે ના. શહેનશાહની હિંદી પ્રજામાંની જે લશ્કરી તાલીમ લેવા બદલ પડે તેમની મોટી સંખ્યાને તેથી તાલીમ આપવાની પૂરતી સગવડ કરવી અને ખાસ કરીને કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, ૧૬ થી ૧૮ વર્ષના વરજોના કોર્પ્સ ફરેક પ્રાંતમાં લક્ષી કરવી.

(ખ) હિન્દીઓને લશ્કરમાં કમીશનના ઓફિસો આપવા વિરુદ્ધનો કોમી પ્રતિબંધ દૂર કરવા માટે અને નવ હિન્દીઓને એવા ઓફિસ આપવા માટે આ કોંગ્રેસ સતોષ દર્શાવે છે, અને આશા દર્શાવે છે કે બવિષ્યમાં નિમ-જુકેને માટે બાંધવામાં આવનાર નિયમોમાં હિન્દીઓને મોટા પ્રમાણમાં કમી-શનના ઓફિસ આપવાની, અમલદારોને આ દેશમાં તાલીમ આપવાને અને તેમની પરીક્ષા લેવાને કોલેજો ઓલવાની જગ્યાએ રાખવામાં આવશે. કોંગ્રેસ વિશેષ આશા રાખે છે કે તે નિયમો પસાર કરવામાં આવે તે પહેલાં પ્રાંતની નજીને માટે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

(ગ) આ કોંગ્રેસ મજબૂત આગ્રહ કરે છે કે, હિન્દી સીપાઇઓ અને બીન-કમીશન અમલદારોના પગારમાં, વધારામાં અને સામગ્રીમાં સુધારો કરવો જોઈએ.

વર્તમાનપત્રોનો હાયદો.

૭. આ કોંગ્રેસ પોતાની દૈનિક પ્રતીતિની મોંઘ તે ૬ ક, ૧૯૧૦ ના છાપાના હાયદાથી દારોગારી સરકારને ગળેથી વિરાળ અને નિરંકુશ સત્તાને લીધે, અને તેનો જે પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે તેને લીધે તે હાયદો હિન્દી ઇ.પાને ધાર્મિક રૂપ યજ પડ્યો છે અને તેથી જલ્દર જીવનનો અધઃપાત થયો છે; અને તેને રદ કરવાનો મજબૂત આગ્રહ કોંગ્રેસ સરકારને કરે છે.

દમન.

૯. (ક) ગયા ડિસેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખે જે કમિટીની નીમણુંક નહેરુ કરવામાં આવી છે, તેને આ કોંગ્રેસ વખોડી દાંડે છે, કેમકે તે નીમણુંકનો હેતુ રાષ્ટ્ર આપવાનો નથી પરંતુ બંધાણમાં દહેવાતા બળવાખોર કાયદાને પહોંચી વળવાને કારણે સરકારને વિશેષ સત્તા આપવાના નવા કાયદા દાખલ કરવાનો છે.

(ખ) દિન્દે રક્ષક કાયદાનો અને ૧૮૧૮ ના ગ્રીન રેગ્યુલેશનનો (બંધાણ) વિશાળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તરફ આ કોંગ્રેસ બહુ દર્શાવે છે અને આમલ કરે છે કે, દિન્દે રક્ષક કાયદાના ઉપયોગમાં અતુલસરવામાં આવતો સિદ્ધાંત અને સ્વીકારવામાં આવતી કામ ચલાવવાની રીત ઇંગ્લેન્ડના રાજ્ય રક્ષક કાયદાના જેવીજ હોવી જોઈએ.

(ગ) દિન્દે રક્ષક કાયદાના કડક અને નિરંકુશ ઉપયોગથી ગંદીર અને બહોળા પ્રમાણમાં બસંતોષ ઉત્પન્ન થયો છે તે જોતાં આ કોંગ્રેસ આમલ કરે છે કે, તપાસ ક્યાં વિના લોકોને સજા કરવાની પ્રિયોને ન શોભે એવી નીતિ સરકારે એકદમ છાંડી દેવી જોઈએ અને દિન્દેના સનદરીર બંધારણના વિદાસને માટે અને મહારાજ્ય જે લઘાઈમાં ઉતરે છે, તે લઘાઈ ફોલોવ કરી આમલ ચલાવવાને માટે આવશ્યક રાષ્ટ્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને સધળા રાજાઈય ફોલોવોને સામાન્ય સમા આપવી.

(ધ) કોંગ્રેસ આમલ કરે છે કે, જે જે પ્રાંતોમાં " ટીટન્યુઓ " રાખવામાં આવતા હોય તે તે પ્રાંતોની ધારાસભાના ખીનઅધિકારી સભ્યોએ એક કમિટી શુદ્ધી કાઢવી, જે કમિટી પોતાના પ્રાંતમાં સર્વ " ટીટન્યુઓ " ની મુલાકાત લેશે અને માંડગીના અને કડક અથવા અન્યાયી વર્તણૂંકના સર્વ બનાવોની સરકારને ખબર આપશે.

૧૧. લાલુ અર્જુનલાલ શેઠી નામના એક જૈન કેદી હમણાં વેલોર બંદીખાનામાં છે. તે પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને લીધે ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામવાના ભયમાં છે એવી તાલીફની ખબર પ્રમુખ તરફથી મળતાં આ કોંગ્રેસ દિન્દે સરકારને વિનંતિ કરે છે કે, તેમણે એકદમ વચ્ચે પડવું અને તેમની છંદગી બચાવવી.

૧૫. ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સીલ અને વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક સરકારોએ જોડવાના, લખવાના, મંડળીઓ અને સભાઓ બરવાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અંકુશ મુકનાર ખાસ દમનીય કાયદા ધડકા છે તેમનો અમલ કેવી રીતે

કરવામાં આવે છે, અને એવાંજ કામોને માટે હિન્દી રક્ષક કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને નુદા નુદા પ્રતિમા અનિશ્ચિતતા અને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે બિન્ન બિન્ન પ્રકારે તેમનો અમલ કરવામાં આવે છે તેની તપાસ કરવાને પાર્લામેન્ટરી કમિશન નીમવાની વિનંતિ હિન્દી પ્રધાનદ્વારા પાર્લામેન્ટને કરવી.

ઉપલો કરાવ ના. વાયસરોય દ્વારા પ્રમુખે હિન્દી પ્રધાનને મોકલવો.

સ્વરાજ્ય.

૧૨. ચાહી સરકારની વતી ના. સહેનચાહના હિન્દી પ્રધાને જહેર ક્યું છે કે, તેની નેમ હિન્દમાં જોખમદાર રાજ્ય સ્થાપવાની છે, તે તરફ આ કોંગ્રેસ પોતાનો સામાર સંતોષ દર્શાવે છે.

હિન્દમાં જોખમદાર રાજ્ય સ્થાપવાનો પાર્લામેન્ટરી કાયદો તત્કાળ ધડવાની જરૂર વિધે આ કોંગ્રેસ મજબૂત આગ્રહ કરે છે, અને સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્ય જહી આપવાની અમુક મુદત તે કાયદામાંજ કરાવવી.

આ કોંગ્રેસનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, એ કાર્યવાહીમાં પહેલા પગલા તરીકે કોંગ્રેસ-લીગની સુધારાની યોજના તે કાયદાએ તત્કાળ દાખલ કરવી નેમધે.

સંદેશાનોમાં હિન્દીઓ

૧૩. આ કોંગ્રેસ એકવાર ફરીથી પોતાનો ચોક્ક દર્શાવે છે કે, ફક્તિ આફ્રિકા અને પૂર્વ આફ્રિકાના ટ્રિટિશ હિન્દીઓના હકો હજી ધીનથી લેવામાં આવે છે, જેથી તેમના બ્યાપારપર ખંભીર અસર થાય અને તેમને રહેવાની મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે, અને મહારાજ્યના એ લાગોમાં જવાની અને ફરવાની છુટ પર અન્યાયયુક્ત અને અયોગ્ય અંકુશ મુકાય છે, અને આસા રાખે કે, જે હિન્દીઓએ હકકની હણપો છતાં કોર્પ્સ ઉભી કરીને અને ખીજી રીતે લડાઇમાં સંપૂર્ણ ભાગ લીધો છે, તેમની તરફની પોતાની જોખમદારીઓનો વિચાર સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ કરશે, અને કરવામાં આપેલી ક્યાંદો સત્તાવાળાઓ દૂર કરશે, અને તે તે સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને આ કરાવનો સાર તારથી મોકલી આપવાની પ્રમુખને સત્તા આપે છે

ગિરમીટીયા મજુરી

૧૪. આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, ગિરમીટીયા મજુરીના સવાલ પર વિચાર કરવાને ખાતાં ખાતાંની કમિટી ઘોડા સમય પર લંડનમાં બેઠી હતી તેના રીપોર્ટથી ગિરમીટીયા મજુરીનાં હુકમો દૂર થશે નહિ. વળી આ કોંગ્રેસનો

અભિમાય છે કે, લાગતા વળગતા સઘળાઓએ હથુલ્લ હથું છે તે પ્રમાણે તે અનિષ્ટાએ મનુરોને પારાવાર તુડસાન હથું છે તેમને અસરકારક રીતે નષ્ટ કરવાને ગિરમીટીયા મનુરી તફન બંધ દરવી જોઈએ, અને મી. સી. એફ. એન્ટ્યુજ તબીયતને પુષ્કળ જોખમમાં નાખીને ક્રીછ ટાપુઓમાં ગયા છે અને તે ટાપુઓમાં રહેતા હિન્દીઓના બલા માટે હજી પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે, તેમણે કરેલી સેવાઓની આ કોંગ્રેસ સાચાર કદર કરે છે.

પછાત વર્ગો.

૧૫. પછાત વર્ગોને રૂઢીને પરિણામે જે હાડમારીઓ વેઠવી પડે છે, અને જે અસંત સંતાપક અને દુઃખદ છે અને તેથી તે વર્ગોને બહુ દુઃખ અને અગવડ વેઠવાં પડે છે તે દૂર કરવાની જરૂર, ન્યાય અને ખામિયાતો તરફ આ કોંગ્રેસ હિન્દની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચે છે.

બૉય સ્કાઉટ હીસચાલ.

૧૭. દરેક પ્રાંતમાં હિન્દી હાથુ હેઠળ હિન્દી બૉય સ્કાઉટ્સ મંડળીઓ સ્થાપવાની આ કોંગ્રેસ સલામતુ કરે છે.

પ્રતિનિધિમંડળ.

૧૮. જરૂર લાગે તો ઇંગ્લાંડ એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાની અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને સત્તા આપવામાં આવે છે.

કોંગ્રેસ અને મનુરવર્ગ.

૧૯. મી. જોસેફ બેંપીસ્ટા અને મી. એચ. એસ. એલ. પોસ્ટલ બંને હમણાં ઇંગ્લાંડમાં છે તેમને આ કોંગ્રેસ વિનતિ કરે છે કે, હિન્દને જોખમદાર રાજ્ય આપવાનો હાયદો પાર્લામેન્ટમાં ખસાર દરાવી આપવામાં મદદ આપવાનું મનુરવર્ગે વચન આપ્યું છે, તેને અંતઃકરણપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવે છે એવો સંદેશ મનુરવર્ગની વાર્ષિક પરિષદમાં તેમણે પહોંચાડવો. આ કોંગ્રેસ પ્રમુખને સત્તા આપે છે કે, મનુરવર્ગના પ્રતિનિધિઓના આમંત્રણને માન આપીને આગામી મનુર પરિષદમાં હાજરી આપવાની મેયર્સ બેંપીસ્ટા અને પોસ્ટલને વિનતિ કરે છે એવી મતવબનો તાર હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીના પ્રમુખ સર વિલિયમ વેડરબર્ન બેંકોનેટને મોકલવો.

નવા કોંગ્રેસ ગોળો.

૨૦ મદ્રાસ ઇલાકામાં તેલુગુ છલ્લાઓ, ગુજરાત ઇલાકામાં સીંધ, અને દિલ્હી તેમજ અજમેર-મેરવાર અને બ્રિટિશ રજપુતાનાને અલગ કોંગ્રેસ ગોળો ગણવા.

રૂઝગીઢો કસાવ.

૧૦. (ક) આ કોંગ્રેસ હિન્દી હથીયારગંધાનો કાયદો રદ કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને માગણી કરે છે કે હથીયારો રાખવા તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની સરતોમાં ના. સહેનસાહની હિન્દી તથા સુરોષીય પ્રભ વચ્ચે કરો તફાવત રાખવો નહિ.

(ખ) આ કોંગ્રેસનો મજબૂત અસિપ્રાય છે કે, તાજનાં સંસ્થાનોમાં અને સ્વરાજ્ય લોગવર્તા સંસ્થાનોમાંના હિન્દીઓને ના. સહેનસાહની અન્ય પ્રભની સાથે સંપૂર્ણ સમાનતાના દરમ્યાન પર મુકવા જોઈએ.

(ગ) ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૬ ની કોંગ્રેસોએ પસાર કરેલા કેળવણી વિષેના કસાવો મંજૂર કરતાં આ કોંગ્રેસનો મજબૂત અસિપ્રાય છે કે, હિન્દી છાત્રાઓ અને કન્યાઓની કેળવણી હિન્દી કાશુ હેઠળ મુકવાનો તેમજ તેમાં હિન્દી જુરસો પ્રેરવાનો સમય ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે, અને એ સરતો પાળનાર સર્વ જોખમદાર હાલચાલોને સક્રિય અનુમોદન આપવાનો હિન્દી પ્રભને આગ્રહ કરે છે.

(ઘ) દર વર્ષે મલેરીઆ, ષ્વેચ અને ખીબ હડતા અને ચેપીરોગોથી જે ત્રાસ વર્તે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, સુખાકારીના સવાલો તરફ હમણાં જટલ ધ્યાન આપવામાં આવે છે તે કરતાં ઘણું વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ અને દેશના સુખકારી સુધારા માટે પૂરતાં પગલાં લેવામાં જોઈએ.

(ચ) સ્વદેશી ઉદ્યોગોના વિકાસને ઉત્તેજન આપવાને માટે ગંભીર અને સતત પ્રયાસો કરીને અને લોગ આપીને પણ હિન્દી પદાર્થો પસંદ કરીને સ્વદેશી હાલચાલની રીતેદને માટે પરિશ્રમ કરવાની આ કોંગ્રેસ હિન્દી પ્રભને આજ્ઞા કરે છે.

(જ) જ્યુરી સમક્ષ કામ ચલાવવાની પદ્ધતિનો વધારે જહોળા ઉપયોગનો આ કોંગ્રેસ પક્ષ કરે છે, અને આગ્રહ કરે છે કે જ્યુરી સમક્ષની સર્વ તપાસોમાં હિન્દીઓને એવો હક્ક મળવો જોઈએ કે કમમાં કમ અર્ધા જ્યુરો તેમના પોતાનાજ દેશજંધુઓ હોવા જોઈએ.

(ઝ) હિન્દમાં કારોળારી અમલદારોને ન્યાયની સત્તા સોંપવી નહિ અને દરેક પ્રાંતમાં ન્યાયપીઠો મંડળને તે પ્રાંતની પરિષ્ક કચેરીની હુકમત હેઠળ મુકવું.

બંધારણમાં સુધારા.

૮. (ક) કોંગ્રેસ બંધારણની ૨૬ મી કલમમાં “ સામાન્ય સેક્રેટરીઓ ”

એ શબ્દોની પહેલાં “જે” શબ્દ છે તે કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ “તથા” શબ્દ મુકવો.

(ખ) ૨૭ મી કલમમાં “લવાજમની રકમ છ.” ની પહેલાં “અર્થા” શબ્દ મુકવો.

(ગ) ૩૦ મી કલમ પછી નીચે પ્રમાણે ઉમેરો કરવો.

“હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના જાહેરાતને અનુકૂળ આવે એ પ્રકારે પોતાનું કામ કરવાના નિયમો ધરી કાઢવાની સત્તા અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને મળશે.”

૨૧. (ક) જાહેરાતની ૬ ફી કલમ અને બીજી કલમોમાં “પ્રાંત” શબ્દમાં કોંગ્રેસ ગોળ રથવામાં આવ્યો હોય તેનો સમાવેશ થાય છે.

(ખ) ૬ ફી કલમમાંથી ‘નવ’ શબ્દ કાઢી નાખવો.

(ગ) ‘મદ્રાસ’ શબ્દ પછી ‘૨. આંધ્ર’ ઉમેરો, ‘૨’ ને ફેરવીને ‘૩’ કરો, ‘બુંબાઈ’ શબ્દ પછી ‘૪. સીંધ’ ઉમેરો, ‘૩’ ને ફેરવીને ‘૫’ કરો, અને ‘૪’ ને ‘૬’ કરો અને ‘સંયુક્ત પ્રાંતો’ એ શબ્દો પછી, ‘૭. અજમેર-મારવાડ સાહ્યત્ર દિલ્હી અને બ્રિટિશ રજપૂતાનાનો સમૂહ’ ઉમેરો અને ‘૫’ ને ફેરવીને ‘૮’ કરો, ‘૬’ ને ‘૯’ કરો, ‘૩’ ને ‘૧૦’ કરો ‘૮’ ને ‘૧૧’ કરો, અને ‘૬’ ને ‘૧૨’ કરો.

(ધ) ૧૩ મી કલમમાં ‘૧૫ પ્રતિનિધિઓ...અક્ષરેશ’ ના એ શબ્દોને બદલે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો:—

૧૪ પ્રતિનિધિઓ મદ્રાસના.

૧૧   ”   આંધ્રના.

૨૦   ”   બુંબાઈના.

૫   ”   સીંધના.

૨૫   ”   જામનગરના.

૨૫   ”   સંયુક્ત પ્રાંતોના.

૫   ”   દિલ્હી, અજમેર-મારવાડ અને બ્રિટિશ રજપૂતાનાના.

૨૦   ”   પંજાબ અને વાયવ્ય પ્રાંતોના.

૧૨   ”   મધ્ય પ્રાંતોના.

૨૦   ”   બિહાર અને ઓરિસ્સાના.

૬   ”   વરાહના.

૫   ”   અક્ષરેશના.

(ચ) ૨૪ મી કલમમાં ‘૧૫ થી વધારે નહિ...અક્ષરેશ’ એ શબ્દોમાં ૬૫૨ જણાંથી પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

(૭) બંધારણની ૧૪, ૧૫ અને ૧૭ કલમો હતાં પણ નવા રચવામાં આવેલા કોંગ્રેસ ગોળો અને બીજા ગોળોના વધારાના સભ્યોનાં નામો સામાન્ય સેક્રેટરીઓને જણાવવામાં આવે કે તરતજ ૧૯૧૮ માં અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીમાં તેમણે ધોવાનો જગ્યાએ લેવી અને ૧૪ કલમની રૂયે ૧૯૧૮ ને માટે કરવામાં આવેલી ચુંટણીઓને આવી કચો બાધ આવશે નહિ.

સામાન્ય.

૨૨. સર વિલિયમ વેડરબર્ન અને બ્રિટિશ કમિટીના અન્ય સભ્યોની સેવાઓની કદરની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે અને ઠરાવ કરે કે, બ્રિટિશ કમિટીની સંસ્થા અને “ ઇંગ્લીશ ” ને નિભાવી રાખવાં જોઈએ.

૨૩. (૬) આવતા વર્ષને માટે રા. સી. પી. રામસ્વામી આયર, માન. રા. બુરખી અને દિવાન બહાદુર કેરાવ પીલ્લાઈને સામાન્ય સેક્રેટરીઓ તરીકે નીમવામાં આવે છે.

(૫) આ કોંગ્રેસ રા. સુભા રાવ અને સેયદ મહમ્મદનો અંતઃકરણ પૂર્વક આશાર માને છે અને આશા રાખે છે કે, તેઓ કોંગ્રેસને હજી મદદ અને સહાઈ આપશે.

૨૪. આવતી કોંગ્રેસ દિલ્હીમાં ભરવામાં આવશે,

પ્રકરણ ૪ થું.

મુંબાઈની ખાસ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

આગાખા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી પ્રધાન મી. મોટોગ્યુ અને વામસરાય લૉર્ડ એમ્સફોર્ડ તૈયાર કરેલી રાજકીય મુદ્દાગાની યોજના ૧૯૧૮ માં બહાર પાડવામાં આવી. તે યોજના વિષે સમગ્ર દેશનો એકત્ર અવાજ રજુ કરવાને માટે મુંબાઈમાં ખાસ કોંગ્રેસ ભરવાનું કામ ઉપાડી લેવામાં આવ્યું. ૧૯૧૮ ની ૨૯ મી, ૩૦ મી, ૩૧ મી ઓગસ્ટ અને ૧ લી સપ્ટેમ્બરે ખાસ કોંગ્રેસની બેઠક ભરવામાં આવી. ખાસ કોંગ્રેસની બેઠક પ્રથમ ૨૮ મી ઓગસ્ટે ભરવાનો દરમિયાન કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી યોજનાથી દેશમાં તીવ્ર અત્યંત જનમ પાડ્યો હતો અને કોંગ્રેસમાં બે પક્ષ પડી જવાનો ભય હતો, તેમની વચ્ચે સમાધાની કરવાના ઉદ્દેશથી કોંગ્રેસની બેઠક એક દિવસ મોડી ભરવામાં આવી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન થયું નહિ. આ પ્રમાણે એક વાર ફરીથી કોંગ્રેસમાં તડ પડી, પરંતુ હવે કોંગ્રેસ એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, સમગ્ર હિન્દી પ્રજાનો મોટો ભાગ કોંગ્રેસના જુદા હેઠળ ઝુકી રહ્યો છે.

કોંગ્રેસનો ભવ્ય અને વિશાળ મંડપ મરીન લાઈન્સ મેદાન પર બાંધવામાં આવ્યો હતો. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૪,૯૬૮ હતી, જેમાં ૫૦ થી વધારે પ્રતિનિધિઓ પછાત વર્ગોના હતા. પ્રેક્ષકોથી ગંભીર મંડપ ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પ્રાંતવાર નીચે પ્રમાણે હતી.

મુંબાઈ....	૩,૭૩૬
વરાહ	૩૫૧
મદ્રાસ	૨૦૨
મધ્ય પ્રાંતો	૧૮૦

ખંગાલ...	૧૫૭
સીધ...	૧૪૯
સંયુક્ત પ્રાંતો...	૮૫
પંજાબ...	૪૩
દિલ્હી અને અજમેર-મારવાડ...	૨૬
બિહાર અને ઓરિસા...	૧૯
બ્રહ્મદેશ...	૧૦
આંધ્ર...	૯
દક્ષિણ આફ્રિકા...	૧

૪,૯૬૮

પ્રારંભમાં મહિલાઓએ વન્દે માતરમ્ આદિ સંગીત આલાપ્યું.

સ્વાગત સમાના પ્રમુખ માન. રા. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે આવકાર આપનારા પોતાના ભાષણમાં પ્રતિનિધિઓને સહાય આવકાર આપ્યો. કોંગ્રેસની સ્થિતિનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે બતાવીને વક્તાએ કહ્યું કે, સુધારાની યોજના આદરવામાં આવી છે, તે કોંગ્રેસનેજ આભારી છે. પછી મતભેદને લીધે જે મોડરેટો કોંગ્રેસથી વિખુટા પડી ગયા હતા, તેમને માટે તેમણે ખેદ દર્શાવ્યો. તેમણે કહ્યું: જો કોંગ્રેસ સુધારાની યોજનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે તોજ તેઓ કોંગ્રેસથી અલગ થઈ શકે. પોતાના હાથપણની ઉચ્ચ કક્ષામાં તેઓ તેમ કરવાને થોભ્યા નથી. તેમણે કોંગ્રેસને ઉતાવળાઓ ન્યાય આપ્યો છે; તે શું કરે જ તે જોવાને થોભ્યા શિવાય તેમણે તેનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના હાથમાંથી તરછોડી છે, અને આ કોંગ્રેસની બેઠકો સમાપ્ત થાય સાર પછી તેમણે એક પરિપક્વ બરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જો અણુધારી વાત બને અને સુધારાની યોજનાનો એકદમ ત્યાગ કરવાની કોંગ્રેસ ના પાડે તો જેમણે નિશ્ચયાત્મક વલણથી વાડપર બેસવાનું પસંદ કર્યું છે તેમની કેવી સ્થિતિ થશે?.....કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક માટે સર્વ પક્ષો એકમત હતા અને કોઈને સ્વરૂપ પણ થંકા ન હતી કે એ રીપોર્ટિંગ ઝબકાનું કારણ થઈ પડશે. વળી આ ઝબકો

વધારે અસાધારણ લાગે છે કેમકે તેનું કારણ પણ સુંદર નથી અને જે કે કેટલાકોએ સાવધાનતાથી અને સંજ્ઞાજન્યપૂર્વક તે સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં તેને આખોને આખો સ્વીકારવાનો કોઈએ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ મારી જાણમાં નથી, અને દરેક જણ એને જલ્દે ખીજી રીપોર્ટની માગણી કરે છે. એ રીપોર્ટમાં કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો અસ્વીકાર થયો છે અને માત્ર મહત્ત્વનાં નહિ એવાં તત્ત્વો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. રીપોર્ટનાં કેટલાંક અંગોની ચર્ચા કરતાં તેમજે હિમેયુઃ આ રીપોર્ટ હિન્દી પ્રજા તરફના અવિશ્વાસથી ભરપૂર છે. તેના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આ દેશની પ્રજાની બ્યાજખી અભિવ્યક્તિઓની સામે થનારાઓની જાણીતી ભમણાઓ એકઠી કરવામાં આવી છે. એ સ્વધર્માની સામટી અસર હિન્દને જોખમદાર રાજ્ય આપવા વિરુદ્ધ મુકદ્દમા ધડી દાઢવાની છે. હિન્દી પ્રજાનાં નિર્ધનતા, અજ્ઞાન અને નિરાધારપણા પર ઝાઝો ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. ધાર્મિક, કેમીક અને જાતીય ભેદો તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. વળી તે કહે છે કે, પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ જોખમદાર રાજ્ય માગતો નથી અને તેને માટે હજી તે લાયક નથી. તેથી જોખમદાર રાજ્યની દિશામાં જરૂર વધારે પ્રથમ પગલું મજબૂત અને હિંમતભર્યું હોવાને જલ્દે નજાળું રાખવામાં આવ્યું છે, અને પ્રગતિના આખા માર્ગમાં ટાળી ન શકાય તેવાં મુશ્કેલી-ભર્યાં ખાડાખાત્રોચીમાં જોવામાં આવે છે. પછી રીપોર્ટમાં તેમજે કેટલાક ફેરફારોની સૂચના કરી.

માન. સેપદ હસન હમામને પ્રમુખપદ આપવાની દરખાસ્ત મિસિસ બિસ્ટે રજુ કરી, મહમદાબાદના માન. રાજ સાહેબે અનુમોદન આપ્યું, પંડિત મદન મોહન માળવીય, માન. રા. જીન્દા, લો. મા. તિલક અને માન. રા. ખાપડેએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને માન. સેપદ હસન હમામે તાજીઓની ગર્જના વચ્ચે પ્રમુખસ્થાન લીધું. તેમજે ચોતાના આપણમાં દ્યુઃ કોંગ્રેસની આ એક અસાધારણ મહત્ત્વની છે, અને તેથી અસાધારણ કલિંતાની છે. આપણું કાર્ય બોજાવાળું છે, કેમકે હિન્દી પ્રધાન અને વાયસરોયે આદરેલા સચિત સનદશીર સુધારા વિષે આ વિવે ન

વાનું છે. ના. સહેનશાહની સરકારની નીતિ જાહેર કરતું ૨૦ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ નું જાહેરનામું આપણી માગણીની શુદ્ધતાનું પ્રમાણપત્ર છે. રીપોર્ટના સ્વીકાર કે પરિત્યાગ વિષે દેશમાં જોહો વત્તો મતભેદ પડ્યો છે. રાજકીય વિચારકોની નાની ટાળી તેના પરિત્યાગની તકેણમાં છે. હું તેમના અભિપ્રાયોને માન આપું છું. પરિત્યાગના તેમના સિદ્ધાંતને અંતર્પટે સ્વતંત્રતાને માટે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની ધ્વજા છે, અને દરેક જણ કબુલ કરે કે તેમ વગર સખ્ત યુદ્ધ તેમ પ્રજાનો જીવસો અધિક. રાજકીય વિચારકોનો બીજો પક્ષ એવી શરતે તેના સ્વીકારની હીમાયત કરે છે કે, આપણે વધારાને માટે માગણી ચાલુ રાખવી જોઈએ. દેશ એકમત છે કે, સંસ્થાની સૂચનાઓ જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપમાં તો તેમાં બેશક આપણી સંસ્થાની મુખ્ય મુદ્દાઓનો સમાવેશ થતો નથી, અને આપણી વ્યાજબી અભિલાષાઓ તેથી તૂટ નહિ થાય. જેઓ પરિત્યાગનો પક્ષ કરે છે, અને જેઓ સ્વીકારની સલાહ આપે છે તેમની વચ્ચે મને સંગીન તફાવત દેખાતો નથી કેમકે બંનેનું સામાન્ય લક્ષ્ય આપણા હકકો જતાપ નહિ ત્યાંમુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનું છે. એ સૂચનાઓએ આપણને અત્યંત નિરાશ બનાવી દીધા છે, કેમકે સિદ્ધાંત તરીકે આપણી માગણીના મુખ્ય મુદ્દા સ્વીકારવામાં આવ્યા જતાં વસ્તુતઃ તે આપણને આપવામાં આવ્યા નથી આપણી માગણી સંયુક્ત હિન્દની માગણી છે, અને જ્યાં મુધી આપણને આપણા હકકોનો નકાર કરવામાં આવશે ત્યાં મુધી આપણે લડત ચાલુ રાખીશું. પછી પ્રમુખે મુદ્દાજની યોજનાની વિગતવાર ચર્ચા કરી કેટલીક સૂચનાઓ કરી. આપણી માગણી એ છે કે પ્રાતિક તેમજ વડી સરકારને પ્રજાની મજૂને આધીન બનાવવી, પરંતુ તેને જદ્દે આપણને પહેલાના કરતાં વધારે આપણુદ વડી સરકાર આપવામાં આવે છે. રીપોર્ટનું નવમું પ્રકરણ વાચતાં વાંચનારના મન પર એવી છાપ પડે છે કે, જૂનકાળમાં લોકોએ વડી સરકાર પર બહુ જીવમ મુજબ્યો છે, તેને બહુ સંતાપ આપ્યો છે, અને તે સમયના રક્ષણ કરવાને માટે ખાસ પદલા લેવાની જરૂર હતી.

વાતો નથી, અને જો સૂચવાયલા સુધારાઓથી આપણે જે ગુમાવ્યું છે તે આપણને પાછું મળવાનું હોય તો હિન્દી સરકારનો સુધારો સૂચવવામાં આવેલા પ્રકારે થવો જોઈએ નહિ, પરંતુ એવે પ્રકારે થવો જોઈએ કે કમમાં કમ દેશના રાજ્યવહીવટમાં લોકોને અસરકારક અવાજ મળે. આપણે આગ્રહ કરીએ છીએ કે, કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાની અગત્યની બાબતોનો સમાવેશ હવે પછી ઉવટની યોજનામાં થવો જોઈએ. મેંકોલેએ કહ્યું છે કે, “હું માનું છું કે, સર્વ પ્રકારના જુલોમાં એક પ્રજાનો ખીજ પ્રજાપરનો જુલમ ખરાબમાં ખરાબ છે,” અને “ભારેમાં ભારે ધુસરી પરદેશીની હોય છે.” એ વાત મેંકોલેના સમયમાં જેટલી સત્ય હતી તેટલીજ આજે પણ સત્ય છે, અને તેનું કથન ખીજ દેશોને જેટલું લાગુ પડે છે તેટલુંજ હિન્દને લાગુ પડે છે. હિન્દને પરદેશીની ધુસરી ભારે લાગે છે એ વાતની ના ખાડવી એ માલિક વાતો તરફ દુર્લક્ષ કરવા જેવું છે. હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યના ખાંધીયા કહે છે કે, આ દેશમાં બ્રિટિશોની હાજરી દયાના ઉદ્દેશોને આભારી છે; બ્રિટિશોનો હેતુ લોકોનું તેમની પોતાની સામે રક્ષણ કરવાનો, તેમનું નીતિનું ધોરણ ઉચ્ચ બનાવવાનો, તેમની આર્થિક આબાદી કરવાનો, તેમની પર સુધારાની અસર કરવાનો ઇત્યાદિ છે. ધણાખરા ખાંધીયાઓ એવીજ આડંબરી વાતો દર્શાવે છે. સત્ય હકીકત એ છે કે, ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો જન્મ હિન્દના લાભને માટે નહોતો થયો, પરંતુ બ્રિટનના લાભને માટે તેની દાક્ષત હરી જવાને થયો હતો. તેને ધનનો સોલ હતો તેમજ જમીનનો લોભ પણ હતો, અને કંપનીની સત્તા તાજને મળી ત્યારે ધનના સોભમાં અને જમીનના સોભમાં સ્થિતિમાત્ર ઘટાડો થયો નહિ, ફર એટલોજ પડ્યો કે જુલમ વ્યવસ્થિત બન્યો અને લૂંટ શાસ્ત્રીય બની. લોકો તે જાણે છે. તેમને તે સાહે છે, અને જૂતકાળના બનાવોના બદલાની તે માગણી કરે છે. હિન્દ મહારાજ્યનાં રહે તે માટે તેને જે બેડીઓમાં રાખવામાં આવ્યું છે તેમાંથી મુક્ત કરવું જોઈએ, અને મહારાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતા બાગોની સાથે તેને માનપ્રદ સ્થાન આપવામાં નહિ આવે તો હમણાં જે લાભનું સાધન છે તે ખરેખર લયોત્પાદક થઇ પડશે. આ લડાઇએ એકતાનું મહત્ત્વ દર્શાવી આપ્યું છે, અને તે એકતાથી હિન્દનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો જે મહારાજ્યમાં તેનું સ્થાન હલકું અને અપમાનકારક

છે તેને માટે તેણે કામ કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એકતાની ભાવના અને સમાન લાભોનું જ્ઞાન સર્વ વર્ગોમાં વ્યાપી રહ્યાં છે તે હવે અટકાવી શકાશે નહિ અને હિંદી પ્રગતિનો પ્રતિરોધ કરી શકાશે નહિ. મારા દેશ બંધુઓને હું કહું છું: “ તમારી મામણીઓ બગર્લૂક અને આગ્રહર્લૂક રજુ કરે, અને હમણાં તમારો પોકાર નહિ સંભળાય તોયે તમારા પક્ષમાં ધર્મ છે તેથી તમે અતિ વિજયી નિવડશો ” અને મહાન્ બ્રિટિશ પ્રજાનું ધ્યાન તેમના મહાન્ ઉદાર મુત્સદી લૉર્ડ મોર્લીએ આપેલી ચેતવણી તરફ ખેંચું છું: “ જો શાહી વાદ એટલે તમારો પોતાનો અધઃપાત એવો અર્થ થતો હોય, જો તેનો અર્થ એવો થતો હોય કે સંસ્કૃતિ અને દયાનું તમારું ધોરણ નીચે ઉતારવું, તો તમને જે જે કીમતી લાગતું હોય તે સર્વની ખાતર તમે તેનાથી ચેતતા રહો. ”

પછી તે દિવસની બેઠક સમાપ્ત થઇ.

વિપયનિર્ણાયક સભામાં મુસ્લીમ લીગના સભાસદોની સાથે મસલત થઇ હતી, અને તે પછી ઠરાવો ઘડી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

૩૦ મી ઑગસ્ટે કોંગ્રેસની બેઠક ફરીથી મળી અને પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રથમ વક્તાદારીનો ઠરાવ રજુ કરવામાં અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

ખીજો ઠરાવ સ્વરાજ્ય વિષે હતો. તેમાં સ્વરાજ્ય વિષે લખનારી અને કલકત્તાની કોંગ્રેસોમાં પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવો મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા. એ ઠરાવ પણ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને પસાર કરવામાં આવ્યો.

જોખમદાર રાજ્ય વિષે ઠરાવ ત્રીજો મીસીસ બિસપ્ટે રજુ કર્યો. તેમણે હિન્દની પ્રજાની સ્વરાજ્યની યોગ્યતા બતાવી આપી, અને કહ્યું: ઇંગ્લાંડ, ઐરલેન્ડ, અમેરિકા, મિત્ર રાજ્યોમાંનું કોઇ રાજ્ય, જર્મની કે ઑસ્ટ્રીયા કે કોઇપણ પ્રજાને ખીજી પ્રજાને એમ કહેવાનો હક નથી: “તમને સ્વતંત્રતા નહિ મળે. તમે સ્વતંત્ર બનવાને લાયક નથી. તમારે પરત્ર પ્રજા રહેવું જોઇએ. તે પ્રજાનો નિર્ણય કાન્સની રજુમિપર કરવાનો નથી, પરંતુ હિન્દમાં, તમારી કોંગ્રેસોમાં અને તમારી પરિષદોમાં અને તમે જ્યાં જ્યાં એકઠા મળો ત્યાં ત્યાં તેનો નિર્ણય કરવાનો છે.

કોઈપણ પ્રજાને બીજી પ્રજા સ્વતંત્ર બનાવતી નથી. તે પોતાની સ્વતંત્રતા છૂતી લે છે, અને તે છૂતી લઈને સ્વતંત્ર બનવાની પોતાની યોગ્યતા દર્શાવે છે. રાય બહાદુર જાદુનાથ સરકારે અનુમોદન આપતાં સ્વરાજ્ય માટેની આપણી અયોગ્યતાની સરખાત ક્યારે થઈ ? જોવો પ્રશ્ન ક્યો. સમાયણ અથવા મહાભારતના સમયમાં આપણી અયોગ્યતાની સરખાત થઈ ? અશોક અથવા ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં સ્વરાજ્ય માટેની આપણી અયોગ્યતાની સરખાત થઈ ? અકબરના સમયમાં સ્વરાજ્ય માટેની આપણી અયોગ્યતાની સરખાત થઈ ? શિવાજીના સમયમાં તેની સરખાત થઈ તેની સરખાત ક્યારે થઈ ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હોડા દલાઈવે પાણીપતના યુદ્ધમાં છૂત મેળવી ત્યારે ૧૭૫૭ માં તેની સરખાત થઈ ? ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્યને માટે યોગ્ય હતા, પરંતુ એકદમ આ બનાવથી આપણો પોતાનો કાર્યભાર ચલાવવાની આપણી અયોગ્યતા સાબીત થઈ. તે જાદુજ દંડથી આપણે અયોગ્ય બની ગયા. પ્રજાઓને બીજી પ્રજાઓ પ્રતિ ન્યાય અને હિદાયત બતાવવાં બહુ કઠિન લાગે છે. વ્યક્તિઓ દેશપ્રેમી બને, તેઓ બીજી વ્યક્તિઓ પ્રતિ ન્યાયી અને હિદાયત બને; પરંતુ રાષ્ટ્રીય લાભોની વાત આવે છે ત્યારે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રમાં કુબી જાય છે અને ઈંગ્લાંડ અને હિન્દ વચ્ચે સ્વાયંત્રતા સંગ્રામ થાય છે. પરંતુ આ દાખલામાં અંગ્રેજ પ્રજા પોતાના લાભોનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરશે તો તેમને માણસ પડશે કે તેમણે બચવિના હિન્દની પ્રજાને એકદમ જોખમદાર રાજ્ય આપવું જોઈએ; કેમકે તે સાધનદ્વારાજ તેઓ આ વિચાર, આખાદ અને પ્રાચીન દેશ સાથે પોતાનો સંબંધ ટકાવી રાકશે અને જે પણ તેઓ બહાર કરશે કે હિન્દને માટે જોખમદાર રાજ્ય અશક્ય છે તેજ પણ તેમના પગ નીચેની જમીન અદૃશ્ય થઈ જશે અને અને તેથી મહારાજ્ય પર સંકટ આવી પડશે. નવાજ સરકારખાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રા. જરફત અલીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં 'પ્રેસિડેન્ટ લોવેલના કચન તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું' કે, અર્વાચીન દુનિયામાં જે આપણું સત્તાધારીઓ છે, એક રીતીયાનો ઝાર અને બીજો હિન્દનો વામસરાય. પછી તેમણે હિન્દી સરકારને જોખમદાર બનાવવાની હિમાયત કરી. રા. સૈયદ હુસેને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને

હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે બીજા દિવસની બેઠક સમાપ્ત થઈ.

૩૧મી ઑગસ્ટે ક્રોનિકલ પાઠી મળતાં હિન્દીઓના હક્કોના જાહેર નામાનો હરાવ ચોથો માન. પડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્રે રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: આપણે આ હરાવમાં લાર દબને કહીએ છીએ કે, આપણા જે જન્મસિદ્ધ હક્કો છે, આપણા જે કુદરતી હક્કો છે, અને બ્રિટિશ નાગરિકો તરીકેના આપણા જે હક્કો છે તેનો પાર્લામેન્ટ તરફથી પસાર થવાના કાયદામાં સમાવેશ થવો જોઈએ. આપણને ઘણાં જાહેરનામાં મળ્યાં છે, આપણને ઘણાં વચનો મળ્યાં છે, પણ તેમનું પાલન કરવામાં આવ્યું નથી, અને હિન્દનો ઇતિહાસ એ નહિ પાળવામાં આવેલાં વચનોનો ઇતિહાસ છે. તેથી આ હરાવમાં આપણે કહીએ છીએ કે પાર્લામેન્ટ તરફથી પસાર થવાના કાયદામાં આ હક્કોનો સમાવેશ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણને સંતોષ મળશે નહિ. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ હરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આજે બીસમી સદી છે, જે સમયે મનુષ્યની સંસ્કૃતિના આદર્શો શિરોમુકુટ પહોંચેલાં ધારવામાં આવે છે તે સમયે હિન્દીઓની ખુદશી ક્રોનિકલમાં આવો હરાવ રજુ કરવાની જરૂર પડી છે તેથી મને ચરમ અને દુર્ભાગ્યની બેવડી લાગણી થાય છે. જો કે દુર્ભાગ્ય આપણું છે, પણ તે ચરમ આપણી નથી. દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિની જેઓ મોટી ડંકસો હાંકે છે તેમને ચરમ છે. ન્યારે જીલમ કરવામાં આવે ત્યારે સ્વમાનીએ જવા થઈને કહેવું જોઈએ, કે, 'એ આજે બંધ થવો જોઈએ, કેમકે ન્યાય એ મારો હક્ક છે.' છાપાની સ્વતંત્રતા, સમાજો ભરવાની સ્વતંત્રતા, ખુલ્લા હૃદયથી બોલવાની સ્વતંત્રતા, હથીમારો રાખવાની સ્વતંત્રતા તે પુરુષત્વના અમર હક્કો છે. જે પુરુષત્વ ધરમાન ધરાવે છે અને ખેતાના ધરનો અને પોતાની સ્ત્રીઓનો અને પોતાની સરહદનો જવાબ કંઈ છે. જો તેઓ ચરમમાંથી અને શોકમાંથી અમારો જવાબ ન કરી શકે તો રજૂતો અને મુસલમાનોનાં સ્મરણોનો શો ઉપયોગ ? મુખાવેલા અધિકારો અને દુર્જાતિમાં આવેલા હક્કોનું સ્મરણ દેશના પુત્રોને કંઈ મારે છે. આજે આપણે સ્વતંત્રતા

વિને બોલીએ છીએ અને આપણા પુત્રોને તે સ્વતંત્રતા નહિ મળે ? સરહદ અને સમુદ્રો જોળંગીને દુશ્મનો આવશે અને પરાક્રમ અને સૌમ્ય માટે પ્રખ્યાત થયેલાં આપણે દેશનાં બાળકો ગ્યાવહીન રહીશું, અને જાપાનીઓ અથવા જર્મનોની દયાપર ટીંગાઈ રહીશું ? એશિયાઈ અથવા યુરોપીય લુહ્મને તાબે થઈશું ? ના. આપણે કહીએ છીએ, ‘ તેમ નહિ બને, ’ આ ઠરાવ કહે છે કે, આપણને બોલવાની સ્વતંત્રતા, સભાઓ ભરવાની સ્વતંત્રતા, બહાદુર બનવાની સ્વતંત્રતા, સારા દેશપ્રેમી બનવાની સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. પંડિત રામભજન દત્ત ચૌધરી, રા. ટી. વી. વેક-ટરામ ચૈયર, બાબુ શ્રીશચંદ્ર ચૈટરજી, રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, રા. વ્યાસ, રા. ચેલ્લાપટ્ટી રાવ, અને રા. કેશરીપ્રસાદ સેન રાવે વિશેષ અનુ-મોદન આપ્યું, અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

જકાતી સ્વતંત્રતા વિષે ઠરાવ. પાંચમો રા. સી. પી. રામસ્વામી આયરે રજુ કર્યો. જકાતી સ્વતંત્રતાને અભાવે દેશના વ્યાપારને કેટલું બારે નુકસાન થયું છે, તેનું વર્ણન વક્તાએ આપ્યું. અઢારમી સદી સુધી આપણા વ્યાપારકુલોગ દુનીયાના બીજા ભાગોને અભિમાન લેવા ચોગ્ય અને દાખલા રૂપ હતા-આપણા હિન્દી વ્યાપારથી યુરોપીય બજારોમાં માલ ઉભરાઈ જતો, તેનો પશ્ચિમની શક્તિઓ ખીલવવાને માટે નાશ કરવામાં આવ્યો. તમે ઇંગ્લાંડની ધારાપેટી પર નજર ફેરવશે તો હિન્દી માલની આયાત અટકાવવાના કાયદા તમને દેખાશે. જે અંગ્રેજ મુલ્સદીઓ વારંવાર અનિર્બંધ વ્યાપારના સિદ્ધાંતની વાત કરે છે તેઓ ભૂલી જાય છે કે, એકસો વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં હિન્દી માલની આયાત અટકાવ્યા શિવાય અને પોતે મુખ્ય સ્થાન લેવાના પ્રયત્નો કર્યા શિવાય ઇંગ્લાંડે બીજું કંઈ કર્યું નથી. આ લડાઈ પછી શું થશે ? તેનો વિચાર કરો. પશુબળની લડાઈ પૂરી થશે, પરંતુ આપણને ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે આ લડાઈ પછી આર્થિક લડાઈ થશે તે વધારે મોટી, વધારે સખ્ત અને વધારે તીવ્ર બનશે. જ્યાં સુધી આપણું નશીગ ઘડવાની સત્તા આપણા હાથમાં નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણી સ્થિતિ કેવી થશે ? આપણે નવી મુરઠેલીઓ સામે થવું પડશે, આપણે નવી વસ્તુસ્થિતિની

સામે થયું પડશે, જેમાં એકને બદલે પાંચ પ્રજાઓ આપણી ઉપર માલીકી ભોગવશે-દરેક જગ્યાએ ક્ષુલ્લ રાખવામાં આવ્યું છે કે દરેક સંસ્થાનને શાહી પ્રધાનમંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળશે. પાંચ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો બ્રિટિશ મહારાજ્યપર અમલ કરશે એવી વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. જો આપણને સ્વતંત્રતા નહિ મળે, હરીફ જ્વાપારીઓના હુમલા સામે હિન્દી ધારાસભા આપણો બચાવ નહિ કરી શકે તો આપણને હંમેશાંને માટે કચડી નાખવામાં આવશે. આપણું ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ભવિષ્ય ધડવાનું આપણા પોતાના હાથમાં નહિ હોય તો આગામી આર્થિક લઘુત્તમો આપણું નામનિશાન પથ નહિ રહે એ વાત આપણે આ ઠરાવમાં દર્શાવીએ છીએ. માન. રા. અબ્દુલ હાસીમે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું રા. મનુ સુબેદારે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, રા. સી. એસ. રંગા એવરે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: જગતી સ્વતંત્રતાની સાથે આપણી માતૃભૂમિના કંઈકો લોકો ભવિષ્ય સંકળાયેલું છે. હિન્દ ગરીબ દેશ છે, દુનીયામાં ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે, અને વર્ષોના બ્રિટિશ અમલ પછી તે હજી વધારે ગરીબ દેશ બન્યો છે. એવો સમય હતો કે દુષ્કાળને કોઈ જાણતું ન હતું, એવો સમય હતો કે, હિન્દી સાજોની ઉત્તમોત્તમ બનાવટને આખી દુનિયામાં આવકાર મળતો હતો; એવો સમય હતો કે પોતાના જીવનને માટે બહુ અગત્યની ચીજો બનાવવાની કળા આપણી પાસેથી શિખવાને વિદેશીય પ્રજાઓ આ દેશમાં આવતી, પરંતુ હવે તે સમય વહી ગયો છે. બ્રિટિશો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી અને અનિર્જીવ વ્યાપારનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી સેધા અને દેખાવડો પરદેશી માલ હિન્દનાં બજારોમાં ફરાવા લાગ્યો; ગામડાંના ઉદ્યોગો, ઝુંપડાંના ઉદ્યોગો નષ્ટ કરવામાં આવ્યા, રા. માવજી ગોવિંદજી શેઠ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસની કોંગ્રેસનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

૧ લી સપ્ટેમ્બરે કોંગ્રેસની ચોથા દિવસની બેઠક મળી. મુંબારાની સરકાર તરફથી બહાર પડેલી યોજનામાં ફેરફાર કરવાની સૂચનાઓના ઠરાવ છઠ્ઠો માન. પંડિત મદન મોહન માળવીયે રજુ કર્યો.

કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય એ છે કે, સુધારાની યોજના નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે. ગયા ઑગસ્ટમાં બહાર પડેલા જાહેરનામાના શબ્દો પ્રમાણે તેમણે પૂરતો અમલ કર્યો નથી. તમે સ્વરાજ્ય દાખલ કરવાની માગણી કરી હતી. હિન્દના કોઈ ખુલ્લા કે ભાંગેલાં રાજ્યાત કરવાની માગણી તમે કરી ન હતી. આખા હિન્દમાં જોખમદાર રાજ્ય દાખલ કરવાની દરખાસ્ત આમની સભાએ મંજૂર કરી છે. મ્હારે સંપેદ થહેલું પડે છે કે, આપણને આપવામાં આવેલું એ વચન પાળવામાં આવ્યું નથી. વળી આપણને વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે, એ જાહેરનામાને અમલમાં મુકવાને માટે જોગ બને તેગ જલ્દી સંજીન પગલાં ભરવામાં આવશે. તે સંજીન પગલાં ભરવામાં આવ્યાં નથી. હિન્દી-સરકારને ઉદાર બનાવવાની આપણી સૂચનાઓનો ના. સહેનશાહની સરકાર અસ્વીકાર કરશે તો હું એટલું જ કહી શકીશ કે, તરી યોજનાથી દેશને સંતોષ નહિ મળે. ચળવળ ચાલુ રહેશે, આપણે જે અત્યંત જરૂરી ફેરફારો ગણીએ છીએ તે મળશે ત્યારે જ ચળવળ બંધ પડશે. સર દિનશા પિટીટ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આપણને જોખમદાર રાજ્યનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ રીપોર્ટ અને સુધારાની દરખાસ્તો વાંચ્યા પછી તેમણે આપણને રતિમાત્ર પણ જોખમદારી આપી હોય એમ લાગતું નથી. ૧૯૦૪ માં રશિયાના ઝરે રશિયાની પ્રજા જોગો એક ટંકેરો બહાર પાડ્યો. તેમાં ફક્ત બે ફકરા હતા. પહેલા ફકરામાં ઝારની સરકારે ધારાસભાની સ્થાપવાની મંજૂરી આપી, જેની સંમતિ વિના તરીન કાયદો પસાર થાય નહિ. બીજા ફકરામાં નાગરિકતાના સંપૂર્ણ હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા, અંગત સ્વતંત્રતા, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા, છાપાંની સ્વતંત્રતા, જાહેરસભાઓ ભરવાની અને મંડળીઓ સ્થાપવાની સ્વતંત્રતા. એ બે કલમોમાં સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ એક અપવાદ રાખવામાં આવ્યો હતો. સર્વ વિષયોપર ઝારની અમર્યાદિત આપખુદ સત્તા રાખવામાં આવી હતી, સંધ્યું ઝારની અમર્યાદિત સત્તાને આધીન હતું. હવે વાત એમ બની કે આખા રશિયામાં જ્યારે આ ટંકેરને વધાવી લેવામાં આવ્યો ત્યારે લોકોએ આસા રાખી હતી કે તેનું કોઈ પરિણામ આવશે. પરંતુ પરિણામ એટલું જ આવ્યું કે,

ખીજા બે વર્ષોમાં રશિયાનાં સઘળાં કેદખાનાં રાજકીય કેદીઓથી ભરાઈ ગયાં. કેદખાનાંમાં વધારે કેદીઓને માટે જગ્યા ન રહી. જ્યારે 'આરને વિનિતિ કરવામાં આવી ત્યારે તેણે, કહો કે તેની સરકારે, જવાબ આપે કે, સહેનશાહે કાંઈ લાઈ નથી, તેણે પોતાની મેળે પોતાની આપ ખુદ સત્તા છોડી દેવાનું કહ્યું ન હતું, અને જે કહ્યું નથી તેનોજ ફક્ત અમલ કરવામાં આવતો નથી. તમે જોઈ શકશો કે, દુનીયાની સઘળી સ્વતંત્રતા તમને આપવામાં આવે અને ખીજાઓના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવે તેમાં કાંઈ લાભ નથી. તે સત્તા હિન્દી સરકાર રાખશે. પ્રાંતિક સરકારોમાં અર્ધ-જોખમદારીની પદ્ધતિ આપવામાં આવી છે, પરંતુ આપણે કહીએ છીએ તે પ્રમાણે હિન્દી સરકારની સત્તા મર્યાદિત કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી આપણને કાંઈ આપવામાં આવ્યું નથી. દિવાન ખ્દાદુર એસ. એ. ગોવિંદરાધવ આયર, માન. રા. ફઝલુલ હક, બાબુ બી. ચક્રવર્તી, રા. એસ. આર. જમનજી, રા. વી. પી. માધવરાવ, અને રા. લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. લો. ' મા. બાળ ગંગાધર તિલકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આપણે આઠ આના સ્વરાજ્યની માગણી કરી હતી. આ રીપોર્ટ આપણને એક આનો જોખમદાર રાજ્ય આપે છે અને કહે છે કે, આઠ આના સ્વરાજ્ય કરતાં તે વધારે છે. એ રીપોર્ટમાં આપણને એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે, જોખમદાર રાજ્યનો એક કેળીઓ સ્વરાજ્યની આપણી ભૂખ શાંત કરવાને પૂરતો છે. આપણે કહીએ છીએ કે ૧૧ વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ. આપણા ટીકાકારો કહે છે કે, એ સમય ધણો દુકાં છે. હું આપણા ટીકાકારોને યાદ દેવાવના છ'યું છું કે, હિન્દને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોના જેવો દરજ્જો આપવામાં નહિ આવે તો મહારાજ્યનું બળ ઘટશે અને તે ભયમાં આવી પડશે. આપણે આપણી જાતને માટેજ નહિ પરંતુ મહારાજ્યને માટે પણ સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ. ૨૦૦ કે ૩૦૦ વર્ષમાં હિન્દનો વિકાસ કરવામાં શો લાભ? હિન્દનો દરજ્જો આવતાં દશ કે પંદર વર્ષમાં વધારવો જોઈએ. ત્યારેજ તે મહારાજ્યને મદદ કરી શકશે. ગ. અગ્રવાસ તેયજી, બાબુ બિપિન ચંદ્ર પાત્ર, રા. એમ. આર. જયકર અને મિસીસ બિસ્ટે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

શાહી ખજાનામાં પ્રાંતિક ક્ષણાઓનો પ્રશ્ન ડીસેમ્બર માસમાં બરનારી કોંગ્રેસ સુધી મૂલતવી રાખવાનો ઠરાવ દશમો પ્રમુખરચાનેથી રજૂ કરવામાં આવ્યો, અને પસાર કરવામાં આવ્યો,

ધારાસભાઓમાં મહોમ્દનેનું પ્રમાણ કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ટકાવી રાખવાનો ઠરાવ સાતમો પ્રમુખ રંધાનેથી રજૂ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાનો ઠરાવ આઠમો સ્ત્રીમતી સરોજિની નાયડુએ રજૂ કર્યો. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં તેમણે કહ્યું: આપણે હિન્દીઓ આપણા દેશની દેવીઓના અનુયાયીઓ હોવાનો દાવો કરીએ છીએ. આપણાં શાસ્ત્રોએ પિતૃપૂજા પહેલાં માતૃપૂજા દર્શાવી છે. તે ઉપદેશનો અર્થ શો? સ્ત્રી પ્રજા બનાવે છે, તેની ચોખ્ખતા કે અચોખ્ખતા ઉપર, નખખાઈ કે ખજ ઉપર, અજ્ઞાન કે જ્ઞાન ઉપર, તેની બીજતા કે હિંમત ઉપર તેના પુત્રોના ભાવિનો આધાર રહેલો છે. હિન્દી સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાથી તેઓ હિન્દી પુરુષોની સત્તા છીનવી લેશે એવો જાણ રાખવાનું કારણ નથી. કદાપિ નહિ, કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે, પુરુષો અને સ્ત્રીઓની નેમો ભિન્ન છે, ભાવિ ભિન્ન છે, અને જન્મ પુરુષ સ્ત્રીની જોખમદારી કે ભાવિ પરિપૂર્ણ કરી શકે નહિ તેમ સ્ત્રી પુરુષની જોખમદારી પરિપૂર્ણ કરી શકે નહિ. પોતાની દૃષ્ટિમર્યાદાની જોખમદારી તે પરિપૂર્ણ ન કરે અને બહાદુર ન બને તો રાષ્ટ્રીય જીવન સંપૂર્ણ બની શકે નહિ. તમારી અમલદારી ફરજોમાં, તમારી નાગરિક તરીકેની ફરજોમાં, તમારા જાહેર મોબા અને સત્તામાં માથું મારવા ખાતર નહિ, પરંતુ અમારા જોખામાં રમતાં બાળકોના આત્મામાં રાષ્ટ્રીય ચારિત્રનો પાયો નાખવાને, અને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય જીવનનાં આદર્શો પ્રેરવાને મોટે અમે મતાધિકાર માગીએ છીએ. જ્ઞેન અનસુયા સારાબાઈએ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આપણે રાષ્ટ્રીય લડત ચલાવવાની છે, અને આપણા સર્વ પ્રયત્નો તે દિશામાં વાળવાના છે. તમે મહોમ્દને ખીરાદરેને તમારી સાથે રાખવા માગો છો. મોહરેદને સાથે રાખવા માગો છો. ત્યારે આ દેશની સ્ત્રીઓને-તમારી માતાઓને, તમારી જ્ઞેનોને, તમારી જીવન

‘સખીઓને તમે દૂર રાખી ચક્રશે ? રાષ્ટ્રીય જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં આપણે આગળ વધવું છે. ધણી મહત્વની યોજનાઓ આપણે પાર ઉતારવી છે. તે કામમાં સ્ત્રીઓની સહાયની જરૂર પડશે. તમારી ધારાસભાઓ અને યુનિસિપાલિટીઓમાં સ્ત્રીઓની જરૂર છે. જે તેઓ ત્યાં હશે, જે તેઓ ‘નહેર જીવનમાં ભાગ લેશે તો આખું દષ્ટિબિંદુ બદલાશે. સારે રાજ્યતંત્ર ઉપર બિન અસર થશે, અને જીવનની પરિસ્થિતિ બદલાશે. અનાથ બાળકો અને સ્ત્રીઓ, ગામડીઓ અને મનુ-રોના રક્ષણને માટે કાયદા ઘડવામાં સ્ત્રીઓ મદદ કરશે, અમે જે હક્કોની માગણી કરીએ છીએ તેને માટે અમે લાયક નથી એમ તમે નહિ કહો. ચાંદબીબી, નૂરજહાં, લક્ષ્મીબાઇ, અને અહલ્યાબાઇ જેવી આદેશની મહાન ડાહી અને બહાદુર સ્ત્રીઓનાં જીવન અને કાર્યથી તમે પરિચિત છો. આપણા પોતાના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકીય હિલચાલોમાં ભાગ લીધો છે, અને પોતાની યોગ્યતા સાબીત કરી આપી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે સ્ત્રીઓએ કેદખાનાંનાં દુઃખ વેઠ્યાં છે. શ્રીજી ટાપુઓમાં ગિરમીટીયા મજૂરીની ચળવળમાં તેમણે સક્રિય ભાગ લીધો હતો. અને થોડા સમય ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ ખેડાની સત્યાગ્રહની લડતમાં તેઓ જોડાઈ હતી. તદુપરાંત રવરાજ્યની આ મોટી હિલચાલમાં સ્ત્રીઓએ દરેક મદદ આપી છે. હિન્દી પ્રધાનને આપવાની મોટી અરજમાં હજારો સ્ત્રીઓએ સહીઓ કરી છે અને તેમનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પણ હિન્દી પ્રધાનની મુલાકાતે ગયું હતું. અને આ કોંગ્રેસમાં પણ મોટી સંખ્યામાં તેમણે હાજરી આપી છે, અને જે દેશી ભાષાઓમાં કામકાજ ચલાવવામાં આવ્યું હોત તો મને ખાતરી છે કે આથી દશગણી સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હોત. શ્રીમતી રમીબાઇ મોરારજી કામદાર, અને રા. નૃસિંહદાસ બ. વિભાકરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયે હરાવની સામે વિરોધ દર્શાવ્યો, કેમકે મહોમદન સ્ત્રીઓ પરદેશીન રહેતી હોવાથી હરાવનો અમલ થઈ ચક્રશે નહિ. માન. પંડિત મોતીલાલ નેહેરુએ માન. પંડિત માળવીયની દરખાસ્તનો વિરોધ કર્યો અને મૂળ હસકને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. મોટી બહુમતીથી હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

અનમેર-મારવાડ અને દિલ્હીને મોટા પ્રાંત તરીકે ગણવાનો હરાવ અગીઆરમો પ્રમુખે રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દી સીવીલ સર્વિસને માટે સેંકડે ૫૦ ટકા નીમલુકો આ દેશ-માંથી કરવાનો હરાવ બારમો પણ પ્રમુખે રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દીઓને લશ્કરમાં કમમાં કમ ૨૫ ટકા કમીશનના ઓફિસ તત્કાળ આપવાનો હરાવ તેરમો પંડિત રામભાઈ દત્ત ચૌધરીએ રજુ કર્યો, દિવાન બહાદુર પી. કેશવ પીલ્લાઈએ અનુમોદન આપ્યું, પંડિત નેહીરામે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

રોલેટ કમિટીના રીપોર્ટને અને તેની ભલામણોને વખોડી કાઢતો હરાવ સોળમો બાણુ ચિત્ત રંજન દાસે રજુ કર્યો. તેમણે ઠણું: જ્યારે આખા દેશમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલી રહી છે, આત્મ-નિર્ણયના હક્કોની ચળવળ ચાલી રહી છે, ત્યારે લોકોને હમવાનાં નવાં હથીયારો ધડવાનો વિચાર કરવાનું સરકારે શા માટે પસંદ કર્યું હશે તે સમજવું કઠિન છે. સરકારના કહેવા પ્રમાણે આ દેશમાં એક બળવાખોર પક્ષ છે. હું પોતે તે વાતની ના પાડતો નથી. અને કમિટીની ભલામણો તે પક્ષનો નાશ કરવા માટે છે. પરંતુ કુનીયાના ઇતિહાસ પરથી માલૂમ પડે છે કે, હમનનાં પગલાંથી કોઈપણ સ્થળે બળવાખોર હીલચાલ બંધ પડી નથી. આપણી ફર્યાદ એ છે કે, આ દેશની સરકારે આ પ્રશ્ન તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું નથી. આ બળવાખોર હીલચાલના અસ્તિત્વનાં કારણો આ દેશની સરકારે તપાસ્યાં નથી. તે નષ્ટ કરવાની જરૂર છે, પરંતુ તેનો આ રસ્તો નથી. તેમને હક્કો આપો. સ્વરાજ્યને તેનો ઉપાય છે. આ કમિટી એવા નિર્ણય પર આવી છે કે, આ બળવાખોર હીલચાલ આપણા અમુક રાજ્યદારીઓની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને આભારી છે. આ રીપોર્ટમાં લોકમાન્ય તિલક અને બિપિનચંદ્ર પાલનાં નામો આવેલાં છે. પણ તમે એક પગલું આગળ કેમ વધના નથી ? તમે નિંદો છો તેવાં બાળણો તે વક્તાઓએ શા માટે કર્યાં હતાં ? છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષથી તમે આ દેશના લોકોને હમતા નથી ? તમે કોઈ સુધારાનો

કદાપિ વિચાર કર્યો હતો ? જ્યારે જ્યારે સુધારાનો પ્રશ્ન આણુવામાં આવ્યો હતો ત્યારે ત્યારે આ દેશની નોકરશાહીએ મજબૂત વિરોધ નથી કર્યો ? લોકોના હક્કો તરફ તમે કદાપિ ધ્યાન આપ્યું હતું ? હિન્દ રક્ષક કાયદાના પીછોડા હેઠળ સેંકડો લોકોને તપાસ કર્યા વિના તમે કેદખાનામાં નથી ખોસી દીધા ? હવે આ કમિટી હજીયે વધારે દમનીય પગલાંની બલામણુ કરે છે. રા. આલેકઝેરે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, માન. રા. ખી. વી. નરસિંહ આયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

મતાધિકાર અને ધારાસભાઓની રચના નક્કી કરવા વિષેનો ઠરાવ ચાંદમો ખાણુ ચિત્ત રંજન દાસે રજુ કર્યો, દિવાન બહાદુર ખી. કેશવ પીલ્લાઈએ અનુમોદન આપ્યું, ખાણુ ખી. ચક્રવર્તીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયે ઠરાવના પહેલા ભાગ સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. ખાણુ ચિત્ત રંજન દાસે તેનો જવાબ આપ્યો. માન. પંડિત માલવીયનો વિરોધ બહુમતીથી રદ થયો, અને મૂળ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

અનામત અને સોંપાયેલાં ખાતાં વિષેનો ઠરાવ પંદરમો પ્રમુખ-સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઈંગ્લાંડ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનો ઠરાવ સત્તરમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી પ્રમુખનો આભાર માનવામાં આવ્યો. સ્વાગત સભાનો આભાર માનવામાં આવ્યો. પ્રમુખે વળતો જવાબ આપ્યો અને ખાસ કોંગ્રેસની બેઠક સમાપ્ત થઈ.

ઠરાવો.

હિન્દની વફાદારી.

૧. આ કોંગ્રેસ ના. ચહેનસાઈ તરફ પોતાની સહૃદય વફાદારી બતાવે છે, અને દમજાં ચાલતા શુદ્ધમા મિત્ર રાજ્યોની વાળ ફત્તેહોના સમાચાર સાંભળીને

તેને બારે સંતોષ લેખન્યો છે, અને તેમના શીઘ્ર અને નિર્હુયાત્મક વિનય માટે અને સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને આત્મ-નિર્હુચના સિધ્ધિતાના અંતિમ પ્રતિ-પાદન માટે સહૃદય પ્રાર્થના કરે છે.

સ્વરાજ્ય.

૨. ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બરમાં લખનોમાં અને ૧૯૧૭ ના ડીસેમ્બરમાં દલ-કતામાં બરવામાં આવેલી હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગની બેઠકોમાં સ્વરાજ્ય વિષેના કસોવોમાં સમાયલા મુધારાના સિધ્ધાંતો આ કોંગ્રેસ ફરીથી મંજૂર રાખે છે, અને જાહેર કરે છે કે, મહારાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના ખીલ કસોથી હિન્દી પ્રજાને સંતોષ મળી શકશે નહિ અને બ્રિટિશ પ્રભુસમૂહમાં સ્વતંત્ર અને સ્વરાજ્ય ભાગવતી પ્રજા તરીકે તેણું હકકાર સ્થાન લેવામાં તેને મદદ આપવાથી એટ બ્રિટલ અને હિન્દ વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત બનશે.

જોખમદાર રાજ્ય માટે હિન્દની યોગ્યતા.

૩. (ક) આ કોંગ્રેસ જાહેર કરે છે કે, હિન્દના લોકો જોખમદાર રાજ્ય માટે લાયક છે, અને હિન્દી સનદશીર મુધારાના રીપોર્ટમાં તેની વિશ્લેષણ અત્યુમાન છે તેનો નકાર કરે છે.

(ખ) જોખમદાર રાજ્યની કમચાલ સિદ્ધિ માટે પ્રથમ પગલાં પ્રતિમાં બરાબાં જોઈએ અને પ્રતિમાં કરવામાં આવનાર મુધારાઓની અસરનો અનુભવ મળતાં સુધી અગત્યની બાબતોમાં હિન્દી સરકારની સત્તા સંપૂર્ણ રહેવી જોઈએ, એવા મજબૂર રીપોર્ટમાં આવેલા સૂત્રથી આ કોંગ્રેસ તદ્દન જાહેર કરે છે, અને આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, પ્રતિમાં તેમજ હિન્દી સરકારમાં એક સાથે પ્રગતિ કરવી અનિવાર્ય છે.

હિન્દી હકકોનું જાહેરનામું.

૪. દેશનાં મુલેહ, સાંતિ અને ખચાવ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી બાબતોમાં નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને હિન્દી સરકારને કુલ રાજ્ય વહીવટી સત્તા રહેશે:—

પાર્લામેન્ટ તરફથી પસાર થવાના કાયદામાં બ્રિટિશ નાગરિકો તરીકે હિન્દની પ્રજાના હકકોના જાહેરનામાનો સમાવેશ થવો જોઈએ:—

(ક) નામદાર રહેઠાણની સર્વ હિન્દી પ્રજા અને હિન્દમાં વસવાટ કરતી કે હિન્દને પોતાનો દેશ ગણી રહેતી પ્રજા કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાન છે, અને સંસ્થાનોમાં લેણલેણ ધરાવનાર ફેાજદારી કે હીવાની કાયદો અમલમાં રહેશે નહિ.

(ખ) ન્યાયની સામાન્ય કચેરીએ કરેલી સભા વિના અને કાયદેસર અને ખુલ્લી વખાસ કર્યા વિના ના. રાહેનશાહની કોઈપણ હિન્દી પ્રજાનાં સ્વતંત્રતા, જન, માણ, અથવા સમાજ સરવાની સ્વતંત્રતા, જોલવાની કે લખવાની સ્વતંત્રતા પર ત્રાપ મારવામાં નહિ આવે.

(ગ) એટ જિલ્લામાં પરવાનો ખરીદવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક હિન્દીને હયાયારો રાખવાનો હક્ક મળશે, અને ન્યાયની સામાન્ય કચેરીના હુકમ વિના તે હક્ક લઈ લેવામાં આવશે નહિ.

(ધ) છાપખાનાં સ્વતંત્ર બનશે, અને કોઈ છાપખાનાનું અથવા છાપાનું નામ નોંધતી વેળા કોઈ જાતનો પરવાનો કે જામીનગિરી મામલામાં આવશે નહિ.

(ચ) ખીજી સંધળી બ્રિટિશ પ્રજાએ લાગુ ન પડે એવે પ્રકારે ના. રાહેનશાહની કોઈપણ હિન્દી પ્રજાને સારીરિક સભા કરવામાં નહિ આવે.

જરૂરની સ્વતંત્રતા.

૫. આ કોંગ્રેસનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, હિન્દી પ્રજાની આખાઈ માટે આવશ્યક છે કે, મહારાજ્યનાં સ્વરાજ્ય યોગ્યતા સંસ્થાને નેટલી જરૂરની સ્વતંત્રતા છે તેટલી હિન્દી ધારાસભાને મળવી જોઈએ.

સુધારાની યોજના.

૬. હિન્દમાં જોખમદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવાના સમય જોન. હિન્દી પ્રધાન અને ના. વાયસરોયના ગંભીર પ્રયત્નની આ કોંગ્રેસ કદર કરે છે, અને કેટલીક ફરજાસ્તો કેટલીક હિસાબોમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિને આગળ વધારે છે, એ કબુલ કરવા છતાં તેનો અભિપ્રાય છે કે ફરજાસ્તો નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે, અને સૂચવે છે કે, જોખમદાર રાજ્યની હિસામાં સંજીન પગલું સરવાને માટે નીચેના ફરજાસ્તો તદ્દન જરૂરી છે:—

હિન્દી સરકાર.

(૧) પ્રતિમાં અનામત અને સોંપાયેલા વિષયોની પદ્ધતિ સૂચવવામાં આવી છે તેવી પદ્ધતિનો વડી સરકારમાં સ્વીકાર કરવો.

(૨) પરદેશો ગાથેના સંબંધો (વસાયતો અને સંસ્થાનો સાથેના સંબંધો શિવાય) લશ્કર, નૌકાસૈન્ય, અને હિન્દી દેશી રાજ્યો સાથેના સંબંધો એટલા અનામત વિષયો ગણવા; ખાણીના સર્વ વિષયો સોંપાયેલા ગણવા.

(૩) મુખારેલી ધારાસભાની પહેલી મુદત પછી, સોંપાયેલા વિષયોના

સંબંધમાં વાંચસરોય' અને ધારાસભાની સ્થિતિ સ્વરાજ્ય લોગવતાં સ્થાનોમાં નેવી છ'તેવી' બનશે.

(૪) અનામત વિધેયને માટેનો ખર્ચ રહેસુલમાંથી પ્રથમ આપવામાં આવશે.

(૫) અંદાજપત્રની મંજૂરીને માટે પ્રતિ માટે દર્શાવવામાં આવેલી રીત સ્વીકારવામાં આવશે.

(૬) ધારાસભામાં ખરડા રજૂ કરીને સર્વ કાયદા ધડવામાં આવશે, પરંતુ અનામત વિધેયના સંબંધમાં સરકારને જરૂરી લાગે તેવા કાયદા ધારાસભા પસાર નહિ કરે તો, તેને બદલે ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સીલ કાનુનો ધડશે. એવા કાનુનો એક વર્ષ સુધી અમલમાં રહેશે, પરંતુ ધારાસભાના સભ્યોમાંથી ૪૦ ટકા સભ્યો ઢાંજર ન રહે અને તેની તરફેણમાં મત ન આપે તો તે કાનુનો નવેસર અમલમાં આણી શકશે નહિ.

(૭) કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ રાખવામાં નહિ આવે, પરંતુ જે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ રચવી હોય તો તેના સભ્યોની કુલ સંખ્યામાંથી કમમાં કમ અર્ધા સંખ્યા ચુંટાયલા સભ્યોની બનશે. સર્વિફિકેટ આપવાની રીતનો ઉપયોગ મોત્ર અનામત વિધેયને માટેજ કરવામાં આવશે.

(૮) અનામત વિધેય જેમને સોંપાયલા હોય એવા કારોબારી સભ્યોની (એક કરતાં વધારે હોય તો) સંખ્યામાં કમમાં કમ અર્ધા ટિન્ડીઓ હોવા જોઈએ.

(૯) વડી ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા વધારીને ૧૫૦ કરવી જોઈએ અને ચુંટાયલા સભ્યોનું પ્રમાણ ૪૫ હોવું જોઈએ.

(૧૦) ધારાસભાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ધારાસભા તરફથી ચુંટણી થવી જોઈએ.

(૧૧) કમ ચલાવવાના નિયમો બાંધવાની અથવા તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા ધારાસભાને હોવી જોઈએ, અને તેને માટે ગવર્નર-જનરલની મંજૂરીની જરૂર નહિ પડે.

(૧૨) મુકરર મુદ્દોએ અથવા સભ્યોની અમુક સંખ્યાના કહેણથી કાઉન્સીલ (ઓફ સ્ટેટ) અને ધારાસભાની એકઠા બેઠાવવાની ફરજ પડશે.

(૧૩) વધારેમાં વધારે ૧૫ વર્ષની મુદ્દતમાં આખા બ્રિટિશ ટિન્ડમાં સંપૂર્ણ જેખમદાર રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં આવશે એવી ખાત્રી કાયદા મારફતે આપવી જોઈએ.

પ્રતિ.

કારોબારી સરકાર.

૧. દફતર વિનાના કારોબારી સભાના વધારાના સભ્યો હોવા ન લેખે
૨. સુધારેની ધારાસભાની પ્રથમ મુદત પછી, સોપાયલા વિષયોના સંબંધમાં ગવર્નર અને પ્રધાનોનો સંબંધ સ્વસભ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં છે તેનો થશે

૩ કારોબારી સભાના સભ્યો અને પ્રધાનોનો ફરજી અને પગાર એક સરખા રહેશે.

૪. અનામત વિષયો આપવામાં આવ્યા હોય એવા કારોબારી સભાના સભ્યોની (ને તે એકથી વધારે હોય તો) સખ્યામાં કમમાં કમ અર્ધા દિન્દીઓ હોવા લેખે

૫ દિન્દી સરકારને આપવાના ફાળા વિના અને સુધારેની ધારાસભાઓની છંદગી દરમ્યાન અનામત વિષયોને માટે અધિક મુકરર રકમ કાઢી આપવામાં આવે તે વિના અંદાજમત્ર ધારાસભાના અધિક હેઠળ રહેશે, અને ને નવા કરો નાખવાની જરૂર પડે તો આખી પ્રાતિક સરકારે સોપાયલા તેમજ અનામત વિષયોને માટે નાખવા લેખે

ધારાસભા.

૧. સંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વતંત્રતાને માટે પ્રજા લાયક છે એવા અભિપ્રાય ધરાવવા છતાં, સુધારાઓનો પસાર થવાનો માર્ગ સરળ કરી આપવાના આશયથી ૭ વર્ષની મુદત મુધી કાયદો, પોલીસ અને ન્યાય (કેદખાના સિવાય) ના ખાતા કારોબારી સરકારના હાથમાં રહેવા દેવાને કોમેસ તૈયાર છે કારોબારી અને ન્યાયના ખાતા એકઠમ બંધ પાડવા લેખે

૨ પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની સુઠલી ધારાસભા કરશે.

૩ વરિષ્ઠ કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત પડતી મુકવામાં આવશે કાયદો, ન્યાય અને પોલીસ સહિત પ્રાતિક સરકારની હકુમતમાં આવી જતી તમામ બાબતો વિષે પ્રાતિક ધારાસભા કાયદા થશે, પરંતુ કાયદો, ન્યાય અને પોલીસને લગતી બાબતોમાં ધારાસભાના નિર્ણયથી સરકારને સંતોષ નહિ થાય તો સરકાર તે બાબત દિન્દી સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી શકશે દિન્દી સરકાર તે બાબત દિન્દી ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરશે, અને સામાન્ય કાર્યવાહી પ્રમાણે કામ ચાલશે પરંતુ ને વરિષ્ઠ કમિટીઓ નીમવામાં આવશે તો

આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, તેના સભ્યોની કમમાં કમ અર્ધી સંખ્યાની ચુંટણી વડી ધારાસભા તરફથી કરવામાં આવશે.

૪. ધારાસભામાં ચુંટાયલા સભ્યોનું પ્રમાણ ૫૦ રહેશે.

ચુંટણીઓ.

૫. જ્યારે જ્યારે વડી ધારાસભા, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અથવા ધારાસભાનું વિસર્જન થાય ત્યારે ત્યારે અનુક્રમે ગવર્નર-જનરલ અથવા ગવર્નરને જરૂરી ચુંટણીઓ માટે કુલ આપવાની અને વિસર્જન થયેલી સભાને વિસર્જન થયાની તારીખથી ત્રણ માસની અંદર ફરી બેલાવવાની ફરજ પડશે.

૬. કાર્યવાહીના નિયમો બાંધવાની અથવા તેમાં ફેરફાર કરવાની ધારાસભાને સત્તા હોવી જોઈએ, અને તેમને માટે ગવર્નરની મંજૂરી મેળવવી નહિ પડે.

૭. અનુક્રમ સુધાર સુધોતોએ અથવા ધારાસભાના અનુક્રમ પ્રમાણના સભ્યોના કહેણથી ધારાસભાની બેઠકો ભરવાની ફરજ પડશે.

પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી પ્રધાનની ઑફીસ.

(૬) મતદાર મંડળો તરફની હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારોની જોખમદારીમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય તેમ તેમ પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી પ્રધાનના કાલુમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી હિન્દી સરકાર મતદારમંડળોને જોખમદાર થાય નહિ ત્યાં સુધી રાજ્યવહીવટની પરેડની બાબતો ચિવાય બીજા બાબતોમાં પ્રાંતિક સરકારો ઉપર પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી પ્રધાન ને સત્તા રાખે છે તે હિન્દી સરકારને આપી દેવી ન જોઈએ.

(૭) હિન્દી પ્રધાનની સભા કાદી નાખવી જોઈએ, અને હિન્દી પ્રધાનને મદદ કરવાને બે ઉપ-પ્રધાનો રાખવામાં આવશે, જેમાંનો એક હિન્દી હોવો જોઈએ.

(૮) હિન્દી પ્રધાનની ઑફીસના સંબંધમાં જે ખર્ચો થતા હોય તે બ્રિટિશ અંદાજપત્ર પર ચઢાવવા જોઈએ.

(૯) અનામત વિધેયના સંબંધમાં પ્રાંતિક સરકારો મતદાર-મંડળોને જોખમદાર ન બને ત્યાં સુધી તે વિધેયો પરત્વે નાણાંવિષયક અને રાજ્યવહીવટની સત્તાઓ પ્રાંતિક સરકારોને આપવી જોઈએ નહિ અને ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી પ્રધાનનો કાલુ ચાલુ રહેવો જોઈએ.

(૧૦) હિન્દી પ્રધાનની સભાની વર્તમાન રચના તપાસવાને અને તેની

પર રીપોર્ટ કરવાને નીમવામાં આવનાર કમિટીમાં પૂરતું હિન્દી તત્વ હોવું જોઈએ.

(૭) મતદાર મંડળને અધીશ્વર કરવા સિવાય અન્ય પ્રકારે ધારાસભાનું વિસ્તરણ કરવામાં નહિ આવે અને તેનું લેખી કારણ દર્શાવવું પડશે અને તેની સામે પ્રધાનોની સહીઓ થશે.

મહોમ્દન પ્રતિનિધિત્વ.

૭. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ અને વડી ધારાસભામાં કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે મહોમ્દનોનું પ્રમાણ રાખવું જોઈએ.

સ્ત્રીઓને હક્ક.

૮. યોજનાના કોઈ પણ ભાગમાં પુરુષો માટે જે લાયકાતો દર્શાવવામાં આવી હોય તેવી લાયકાતો ધરાવનાર સ્ત્રીઓને તેમની સીમલિના કારણને કીધે નાલાયક ગણવામાં આવશે નહિ.

જઠારી સ્વતંત્રતા.

૯. આ કોંગ્રેસ આમદ કરે છે કે, સાહી હિતોને અનુકૂળ રહીને આ દેશની સરકારને સર્વ જઠારી બાબતોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

પ્રાંતિક ક્ષણો.

૧૦. સાહી ખબરમાં પ્રાંતો તરફના કાળાનો પ્રશ્ન અભિપ્રાયો માટે પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટીઓ સમક્ષ મુકવે અને આગામી દિલ્હી કોંગ્રેસમાં તે અભિપ્રાયો રજૂ કરવા,

અજમેર-મારવાડ અને દિલ્હી.

૧૧. આ કોંગ્રેસનો મજબુત અભિપ્રાય છે કે, અજમેર-મારવાડ અને દિલ્હીનો ફરજી રેગ્યુલેટડ પ્રાંતના જેવો હોવો જોઈએ, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બાબતમાં લોકોને અસરકારક કાણ આપવો જોઈએ.

હિન્દી સીવીલ સર્વિસ.

૧૨. આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, હિન્દી સીવીલ સર્વિસની હિન્દમાં વાર્ષિક નીમણૂકો કરવાનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રપ્રાંતમાં ૫૦ ટકા હોવું જોઈએ, એવી નીમણૂકો હિન્દમાં ખુદશી હરીફાઈથી અને પ્રાંતિક સીવીલ સર્વિસમાં કરી દીધેલી નીમણૂકોમાંથી પસંદગીથી કરવી જોઈએ,

તરકરમાં કમીસનના ઓર્ડર.

૧૩. હિન્દીઓને તરકરમાં કમીસનના ઓર્ડર આપવાની માગણીનો સરકારે તદ્દન અધુરો જવાબ વાળ્યો છે તેથી આ કોંગ્રેસ પોતાની ઈંગ્લીશ નિરાશાની નોંધ લે છે અને તેનો અભિપ્રાય છે કે, તરકર એવાં પગલાં ભરવાં જોઈએ

પ્રકરણ ૫ મું.

તેત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બર માસની ૨૬ મી, ૨૮ મી, ૨૯ મી, ૩૦ મી અને ૩૧ મી તારીખોએ તેત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની એક હિન્દના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પાટનગર દિલ્હીમાં ભરાઇ. ખાસ કોંગ્રેસની એક મુખ્યમાં મળ્યાને હજી ત્રણ માસજ વીત્યા હતા, પરંતુ પ્રજાનો હિસાબ જરાયે મોળો પડ્યો ન હતો. કોંગ્રેસ સપ્તાહમાં હિન્દુ એ પાટનગર રાષ્ટ્રવાદી પ્રેક્ષકવર્ગ અને પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યાથી ઉભરાઇ જતું હતું. આ વર્ષે ખાસ નોંધ લેવા યોગ્ય વાત એ હતી કે કૌસાનવર્ગ (એકુંતો) ના પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યાએ-૬૮૮-કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી. અને તેમને માટે કોંગ્રેસ મંડપમાં ખાસ વિશાળ જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. મોગલ શહેનશાહ શાહજહાંના કીલ્લાની સામે કોંગ્રેસનો ભવ્ય મંડપ શોભી રહ્યો હતો. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે સર્વને માટે મંડપમાં સગવડ થઇ શકે એમ નહોતું, અને અનેક પ્રેક્ષકોને નિરાશ થઇને પાછા ફરવું પડ્યું હતું. વળી મુખ્યમાં ભરાયલી ખાસ કોંગ્રેસ વખતે જે જાણીતા પુરોષો કોંગ્રેસથી જૂદા પડ્યા હતા, તેમાંના ઘણાઓએ આ કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી.

ખાસ કોંગ્રેસ ભરાયા પછીથી ત્રણ માસ જેટલી મુદતમાં ભારે મહત્વના બનાવો બની ગયા હતા. યુરોપમાં જે ખુનખાર મુદ્દ આવી રહ્યું હતું, તેમાં મિત્રરાજ્યોનો વિજય થયો હતો. અને તેથી અન્ય પ્રજાઓની

કે હિન્દીઓને ૨૫ ટકા કમીશનના ઓછા આપવામાં આવે અને ૧૫ વર્ષમાં તે પ્રમાણ વધારીને ૫૦ ટકા કરવું.

મતાધિકાર અને વિષયોની કમિટીઓ.

૧૪. મતાધિકાર અને મતદારમંડળો અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ અને વહી ધારાસભાની રચના નક્કી કરવાના પ્રશ્નના સંબંધમાં આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, તે કમિટીઓને માટે રહેવા દેવાને બદલે, તેનો નિર્ણય આમની સભાએ કરવો જોઈએ, અને હિન્દી સરકારના બધારાણને માટે જ કાયદો ધકકવામાં આવે તેમાં તેનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

અથવા, નિહલે તેને માટે કમિટી નીમવામાં આવે તો કમિટીના બે બીન-અમલદારી સભ્યોમાંથી એકની ચુંટણી આખિલ-હિન્દની કેંગ્રેસ કમિટીએ કરવી જોઈએ, અને બીજીની ચુંટણી મોસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલે કરવી જોઈએ અને દરેક પ્રાંતના વધારાના બીન-અમલદારી સભ્યની ચુંટણી તે તે પ્રાંતની પ્રાંતિક કેંગ્રેસ કમિટીએ કરવી જોઈએ.

હિન્દી અને પ્રાંતિક ફરજો.

૧૫. હિન્દી અને પ્રાંતિક ફરજો બંને પાડવાના સવાલ વિષે સલાહ આપનારી કમિટીના સંબંધમાં, અને અનામત અને સોંપાયેલાં ખાતાં પર વિચાર કરવાને કમિટી નીમવામાં આવે તો તે કમિટીના સંબંધમાં આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે કે, બંનેમાં ફરજમાં ફરકો સિદ્ધાંત યોગ્ય ફેરફારો સહિત તે કમિટીની રચનાને લાગુ પાડવો જોઈએ.

સેલેટ કમિટી.

૧૬. આ કેંગ્રેસ સેલેટ કમિટીની ભલામણોને તરખી કાઢે છે, જે તે ભલામણોને અમલ કરવામાં આવશે તો તેથી હિન્દી પ્રજાના મોલિક દહોને હાનિ પહોંચશે અને બહાર મતનો સુખકર નિકાસ અટકશે.

કેંગ્રેસ ડેપ્યુટેશન.

૧૭. બ્રિટિશ પ્રજાનું કોંગ્રેસના અભિપ્રાયો તરફ ધ્યાન ખેંચવાને બદલે મોક્ષવાના પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્યોની પસંદગી કરવાને ખાસ કોંગ્રેસના પ્રમુખ, ચાલુ વર્ષના કોંગ્રેસના પ્રમુખ, માન. રા. જી. એમ. બુરમી, દિવાન બહાદુર પી. કેરાવ પીલ્લાઈ, રા. સી. પી. રામસ્વામી એયર અને કોંગ્રેસના જનરલ સેક્રેટરીઓની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

તેત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બર માસની ૨૬ મી, ૨૮ મી, ૨૯ મી, ૩૦ મી અને ૩૧ મી તારીખોએ તેત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની બેઠક હિન્દના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પાટનગર દિલ્હીમાં બરાબ. ખાસ કોંગ્રેસની બેઠક મુંબાઇમાં મળ્યાને હજી ત્રણ માસજ વીત્યા હતા, પરંતુ પ્રજાનો ઉત્સાહ જરાયે મોજો પડ્યો ન હતો. કોંગ્રેસ સપ્તાહમાં હિન્દુ ઓ પાટનગર રાષ્ટ્રવાદી પ્રેક્ષકવર્ગ અને પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યાથી ઉભરાઇ જતું હતું. આ વખે ખાસ નોંધ લેવા યોગ્ય વાત એ હતી કે કીસાનવર્ગ (ખેડૂતો) ના પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યાએ-૬૮૮-કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી. અને તેમને માટે કોંગ્રેસ મંડપમાં ખાસ વિશાળ જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. મોગલ શહેનશાહ શાહજહાંના કીશ્તાની સામે કોંગ્રેસનો લબ્ધ મંડપ શોભી રહ્યા હતા. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે સર્વેને માટે મંડપમાં સગવડ થઇ શકે એમ નહોતું, અને અનેક પ્રેક્ષકોને નિરાશ થઇને પાછા ફરવું પડ્યું હતું. વળી મુંબાઇમાં બરાબલી ખાસ કોંગ્રેસ વખતે જે જાણીતા પુરૂષો કોંગ્રેસથી જૂદા પડ્યા હતા, તેમાંના ઘણાઓએ આ કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી હતી.

ખાસ કોંગ્રેસ બરાબા પછીથી ત્રણ માસ જેટલી મુદતમાં બારે મહસ્વના બનાવો બની ગયા હતા. યુરોપમાં જે ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, તેમાં મિત્રરાજ્યોનો વિજય થયો હતો, અને તેથી અન્ય પ્રજાઓની માફક હિન્દની સ્વતંત્રતા મેળવવાની અભિલાષા વધારે તીવ્ર બની હતી. વળી યુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો, અને મુલેહની વાતો ચલી હતી એટલે મુસલમાનોનો મહા ધાર્મિક પ્રશ્ન-ખીલાશતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો, જે પ્રશ્ન થોડા સમય પછી આખા દેશમાં બહુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે-

વાનો હતો. ખીજી તરફથી દિન્દની નોકરશાહી તરફથી દમનનો અપારો પૂર જોશમાં ચાલતો હતો. તે એટલે સુધી કે, કોંગ્રેસના ચુંટાયેલા પ્રમુખ માન. પંડિત મદન મોહન માલવીયનું દિલ્હીમાં સરઘસ દાડવાની પણ મનાઈ દરવામાં આવી હતી. પ્રથમ આ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે લો. મા. બાલ ગંગાધર તિલકની ચુંટણી દરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમને સર વેલેન્ટાઇન શીરોલ સામેના પોતાના મુકદ્દમાને માટે એકદમ ઈંગ્લાંડ જવું પડ્યું અને તેથી દેશે પ્રમુખસ્થાનને માટે પંડિત મદન મોહન માલવીયને પસંદ કર્યાં.

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી;

સંયુક્ત પ્રાંતો	૧,૬૪૩.
દિલ્હી, અજમેર-ભારવાડ	૯૯૦.
પંજાબ	૬૮૩.
મુઝાફ	૪૦૮.
બંગાલ	૧૫૩.
સીંધ	૧૨૮.
મધ્ય પ્રાંતો	૮૭.
બિહાર અને ઓરીસ્સા	૪૧.
વરાહ	૨૧.
આંધ્ર	૧૪.
અલ્હદેશ	૧૩.
કીસાન વર્ગ (એકુતો)	૬૮૮.

૪,૮૬૯.

મુંદરીઓએ અને સુવદોએ વન્દે માતરમ્ આદિ સંગીત આલાપ્યા પછી સ્વાગત સભાના પ્રમુખ હાઝીક-ઉલ્-મુલ્ક હાશીમ હકીમ મહમદ અજમલખાને આવકાર આપનારું બાપણ આપ્યું. પ્રતિનિધિઓને અંતઃ-કરણપૂર્વક આવકાર આપીને તેમણે કહ્યું કે, ઇતિહાસ આપણને શિખવે છે કે, કોમ, ભાષા, અને ધર્મની મોટી વિવિધતા એ આપણી તબજાઈનું

મુખ્ય કારણ છે. તેથી વક્તાએ હિન્દુ-મુસ્લીમ ઐક્યને માટે સંતોષ દર્શાવ્યો. સુધારાની યોજના વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું: જ્યારે પ્રેસીડેન્ટ વીક્સને દર્શાવેલો આત્મ-નિર્ણયનો હક્ક યુરોપની નાનામાં નાની પ્રજાને આપવામાં આવે છે, ત્યારે કુદરતી રીતે સવાલ પૂછવામાં આવે છે કે, જે હિન્દે સ્વતંત્રતા, સત્ય અને ન્યાયના બચાવને માટે જમડાટ કર્યા વિના અને હસ્તે મુખે આત્મ-ભોગ આપ્યો છે, તેને પોતાના રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો હક્ક આપવાની ના પાડવામાં આવશે? તેના પુત્રોએ જે હક્ક ખીગતઓને માટે વિજયથી મેળવ્યો છે, તે તેને આપવાની ના પાડી શકાશે? જે આયર્લેન્ડે આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ સામે આઠલો બધો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો તે આત્મ-નિર્ણયનો હક્ક માગી શકે અને તેને હોમરૂલ આપી શકાય ત્યારે અમૂલ્ય મદદ આપનાર હિન્દને તે હક્કો આપવાની ના પાડી શકાશે નહિ. ૨૦ મી ઑગસ્ટનું જાહેરનામું અસંતોષકારક છે, અને તેનીપર રચાયેલી સુધારાની યોજના આપણું અતુભોદન અને વિશ્વાસ મેળવી શકશે નહિ. સુધારાની યોજના પર વિગતવાર ચર્ચા કરીને તેમણે હિન્દુ મુસલમાનોના ઐક્ય પર ખાસ ખાર મુક્યો, અને મુસલમાનોને કોંગ્રેસમાં જોડાઈ જવાની વિનંતિ કરી. હિન્દીઓ અને અમલદારો વચ્ચેના સંબંધો વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું: વર્તમાન સ્થિતિ કોઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક કહી શકાય નહિ. પ્રતિષ્ઠાવાન, ફેજવાયલા અને સંસ્કારી હિન્દીઓ તરફ જે વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, તેથી ફેજવાયલા હિન્દીઓ અને સરકારી અમલદારો વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. અને દિલ્લી-રીની વાત છે કે એ સ્થિતિને અટકાવવાની જેમની ફરજ છે તેઓ પોતાના વર્તનથી જાજતામાં ઘી હોમે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં શોચનીય પરિણામો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, અને જો એવી રાજનીતિ ચાલુ રહેશે તો બંને વચ્ચેના સંબંધો વધારે ખરાબ બનશે. ફેજવાયલા હિન્દીઓ પોતાના રાજકીય હક્કો મેળવવાને જોટલા જોસથી લડત ચલાવી રહ્યા છે, તેટલા જોસથી પોતાના વ્યાજબી સામાજિક હક્કો ટકાવી રાખવાને લડશે. બે આપણી આ કુદરતી ઇચ્છાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવશે, તો દેશના રાજ્યતંત્ર ઉપર અત્યંત ખરાબ અસર થશે. ખીલા-ફતના પ્રશ્ન વિષે મહાત્મા ગાંધીજીએ મુસલમાનો તરફ બતાવેલી લાગણી

માટે તેમનો આહાર માન્યો અને કહ્યું: મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે, મહારાજ્યની સલામતી માટે મુસ્લીમ રાજ્યોના હક્ક અને તેમનાં પવિત્ર રથોને વિશે મુસ્લીમોની લાગણીને પુષ્કળ માન આપવાની જરૂર છે. હું કહીશ કે, દુનીયાની વ્યવસ્થિત અને શાંતિપૂર્ણ પ્રગતિને માટે તેમ કરવાની જરૂર છે. ઇસ્લામ ફક્ત હિન્દુમાં જ છે એમ નથી. ૩૦ દરોડ મુસલમાનો આખી દુનીયાપર પથરાયલા છે. મુસલમાનો તરીકે તેઓ એક ખીજની આખાદીમાં બાઈઓની માફક રસ લે છે, અને દુનીયામાં તેમનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર રહે તે જોવા ઇચ્છે છે. તેઓ માનભર રહેવા અને ખીજોતે માનભર રહેવા દેવા ઇચ્છે છે. આજે સ્વતંત્રતાના દીમાય-તીઓ તરીકે અને મનુષ્યજાતિના સુદૃઢતા તરીકે બહાર પડેલાં મિત્ર રાજ્યોને હાથે મુસ્લીમ રાજ્યોની અખંડતા અને સ્વતંત્રતાને ધોરણ પહોંચશે, તો આખી દુનિયાના મુસલમાનોને અને ખાસ કરીને હિન્દુના મુસલમાનોને પુષ્કળ ગુસ્સો અને દુઃખ થશે. દુઃખની સામાન્ય લાગણીથી દિલસોજી અને હૃદયગત સહકારની લાગણીને ઉત્તેજન મળી શકશે નહિ. (અસહકારનાં પગલાંને ધ્વનિ આગમયથી જ કેવો સંભળાયા લાગ્યો છે ?) દુનીયાની પુનઃરચનામાં સર્વ પ્રગતિને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતો સમાન રીતે અને નિષ્પક્ષપાતથી લાગુ પાડવામાં નહિ આવે તો તે પુનઃરચના કાંપમની બની શકશે નહિ. મુસલમાનોનાં પવિત્ર રથોનો સવાલ પણ ગંભીર છે. ખિલાફતનો સવાલ પણ એની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. તે મુસ્લીમ ધર્મનું એક અંગ છે, અને ખીજોતે તેમાં દરમ્યાન-ગીરી કરે તે મુસલમાનોને અસહ્ય થઈ પડશે. દુનીયાનાં સંઘર્ષો રાજ્યો મળીને મુસલમાનોને અમુક ખલિફ આપવા માગશે તોયે નબળામાં નબળો મુસલમાન તેને કબુલ રાખશે નહિ. જો મુસલમાનોને માટે નવા ધર્મની પસંદગી કરવાનો કોઈને હક્ક હોય તોજ તે ખલિફાની નીમ-લુંકે કરી શકે. પછી તેમણે હિન્દી રાજકીય કેદીઓ અને “ ઇન્ટર્નલિઓ ”, ડાપાના કાયદા અને હિન્દુસ્થાન કાયદા વિશે સરકારની રાજનીતિમાં ફેરફાર કરવાની સૂચના કરી.

પંડિત મદન મોહન માલવીયને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવાની દરખાસ્ત મીસીસ એની ખિસ્ટે રજૂ કરી. માન. રા. ફઝલ-ઉલ-હક

પ્રોફ.] પં. મદન મોહન માલવીયા. [સમાજોચક.

તેને અનુમોદન આપ્યું. માન પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, બાબુ બી. ચક્રવર્તી, માન. રા. શ્રાનિવાસ શાસ્ત્રી, માન. રા. એમ. એ. જીન્હા, માન. રા. જી. રામ. ખાપડે, લાલા દુનિયંદ, રાય સાહેબ પીયારીલાલ, માન. ગ. દામિનિકુમાર ચંદા, અને મોહની કાઝલ હસન હજરત મોહનીએ ત્રિરોપ અનુમોદન આપ્યું, દરખાસ્ત પસાર થઈ, અને પ્રમુખે ખુશી લીધી ત્યારે તાળીઓથી મંડપ ગાજી રહ્યો.

પ્રમુખે પોતાના બાપજીમાં પ્રથમ હિપકાર દર્શાવ્યો. ૫૩૫માં મિત્ર-રાજ્યોએ વિજય મેળવ્યો તેને માટે આનંદ દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે મારે તેની તલવાર એ સૂત્ર માનનારાઓને જરૂરી પાડ શિખવવાને માટે આ લડાઈમાં હથેરનો હાથ હતો. અમે અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ વીક્સનના સર્વ પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિર્ણય આપવાના હક્કની ચર્ચા કરી. પારીસમાં જરાવાની મુક્તેહ પરિપક્ષમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે સર સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહની નીમણુંક કરવામા આવી તેને માટે સંતોષ દર્શાવ્યો. પરંતુ જાહેર પ્રજાનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સર સત્યેન્દ્ર-પ્રસન્ન સિંહની નીમણુંક હિન્દી સરકારે કરી હતી તેને માટે ખેદ દર્શાવ્યો. લડાઈ પહેલાં લાંબા સમયથી આપણે સ્વરાજ્યની માગણી કરતા હતા તે તેમણે બતાવી આપ્યું. ખાસ કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા ઠરાવો વિષે બોક્ષતાં તેમણે કહ્યું કે, એ કોંગ્રેસ ગળ્યા પછી કમમાં કમ એ મોટા પ્રાંતોએ- સંયુક્ત પ્રાંતો અને મુંબાઈ-સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાની માગણી કરી છે. તે જોતાં તે ઠરાવ પર આપણે ફરીથી વિચાર કરવો થઈ છે. સ્વરાજ્યની આપણી યોગ્યતા વિષે તેમણે કહ્યું: જે પ્રજા સર જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા વિદ્વાનશાસ્ત્રી, સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા કવિ, સર ભાષ્યમ આયંગર અને સર રાસ બિહારી ઘોષ જેવા વકીલો, સર ટી. માધવરાવ અને સર સાલાર જંગ જેવા રાજ્યવહીવટદારો, સર સૈયદ મહમ્મદ અને 'લેલંગ' જેવા ન્યાયાધીશો, દાદાભાઈ નવરોજી, રાનડે, શીરોઝશાહ મહેતા અને ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે જેવા દેશપ્રેમી જાહેર પુરો. જે. એન. તાના અને તેના પુત્ર સર દોરાજી તાતા જેવા ઉદ્યોગના સ્તંભો, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી જેવા મહાવ્યક્તિના સેવકો, અને સર્વ રજુમૂમિઓ પર

યુદ્ધ બેઝનારા સીપાઇઓ ઉપજાવી શકે તે પ્રજા પોતાના દેશમાં સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક છે ? હું આજે રાખું છું કે, સ્વરાજ્યના આપણા જન્મસિદ્ધ હક્કથી આપણને વિમુખ રાજવામાં આવ્યા છે, તેમાં વળી દાઝ્યા પર હામની માફક આપણું જીવન અપમાન કરવામાં નહિ આવે અને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત હિન્દને લાગુ પાડવામાં આવશે. હિન્દની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ જે સૂચનાઓ રજુ કરી છે, તેનો સ્વીકાર કરીને ખ્રિષ્ટિય સરકારે હિન્દને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો જોઈએ. વર્તમાન સરકાર સારી છે કે ખરાબ છે એ સવાલ જાણુએ રાખતાં પણ દરેક પ્રજાને સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક્ક છે, તેમ આપણને પણ તે હક્ક છે. સર હેન્રી કેમ્પબેલ-જનરમેને કેટલાંક વર્ષો પર કહ્યું હતું કે, “ સાઈ રાજ્ય સ્વરાજ્યનું સ્થાન લઈ શકે નહિ. ” આમની સભામાં ધણાં વર્ષ પહેલાં, ગયા સંક્રાંતિ ત્રીજા દશકામાં ચંક્રાએએ કહ્યું હતું કે, “ કોઇપણ પ્રજા સ્વરાજ્ય ન ભોગવે ત્યાં સુધી તેની પર સંપૂર્ણ સાઈ રાજ્ય ચાલી શકે નહિ. ” તેથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો આપણી વિનંતિના અનુમોદનમાં ફાળવવાની આવશ્યકતા નથી. પણ હિન્દીઓને રાજ્યપદ્ધતિમાં આપવામાં આવેલા અન્યાયો તેમજ રજુ કર્યાં, અને એક મજબૂત પ્રતિનિધિમંડળ ઇંગ્લાંડ મોકલવાની જરૂર જણાવી. આત્મ-નિર્ણયના સિદ્ધાંત તરફ ધ્યાન બેસતાં તેમજ કહ્યું: હિન્દની રાજકીય પ્રત્યક્ષતામાં આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવાનું તમે ખ્રિષ્ટિય સરકારને કહ્યું છે. બની શકે ત્યાં સુધી તમારી પોતાની બાજબીને તે સિદ્ધાંત લાગુ પાડો. તમે પોતે નિર્ણય કરો કે આજ પછી તમે ખ્રિષ્ટિય પ્રજાજનના સમાન દરજ્જાપર અને દુનિયાના લોકોના સમાન દરજ્જાપર આવશો. તમે પોતે નિર્ણય કરો કે, યુનાઇટેડ કીંગડમમાં અંગ્રેજોને આગળ વધવાની છુટ્ટી જે તમે મળે છે, તે તમે તમને તમારા દેશમાં મળવી જોઈએ, એવી માગણી હવે પણ તમારા સમક્ષ જાણપૂર્વક તમે કરશો. જે તમે આત્મ-નિર્ણયનો આટલો અમલ કરશો, અને આપણા લોકોમાં સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બ્રાતૃબાવના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરશો, આપણો દરેક ભાઈ ગમે તેટલો નમણા સ્થિતિમાં હોય તોયે, સર્વથી મોટામાં આત્માનો જે અંશ છે તેજ અંશ તેનામાં છે એવી સમજણ પાડશો, આપણા દરેક બીંધને

એમ સમજવશે કે સમાન તરીકે ગણવાનો તેને હક છે, તો તમે પોતે તમારું બારિ નક્કી કરશો અને ત્યારે સત્તાધારીઓ તમારી બ્યાજખી માગણીઓ સામે ઝાઝો વખત ટકી શકશે નહિ. દરેક તાલુકામાં, દરેક તેહસીલમાં કોંગ્રેસ કમિટીઓની સ્થાપના કરો અને લોકોને એ સિદ્ધાંતો સમજાવો. જો તમે એટલો આત્મ-નિર્ણય બતાવશો અને એકસંપથી એક હૃદયથી કાર્ય કરશો તો આપણામાંના ઘણા ધારે છે તે કરતાં વધારે જલદી ઇશ્વર આપણને આત્મ-નિર્ણય આપશે.

પાછી ૨૮ મી ડીસેમ્બર સુધી કોંગ્રેસ ખૂલતી રહી.

૨૮ મી ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ પાછી મળી. વક્ષાદારીનો પ્રથમ ઠરાવ પ્રમુખે રજુ કર્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

મિત્ર રાજગોનાં લશ્કરોએ અને ખાસ કરીને હિન્દી લશ્કરે બતાવેલી બહાદુરીની પ્રશંસા કરનારો ઠરાવ ખીજો પણ પ્રમુખે રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

મુંબાઇની ખાસ કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા ૨, ૩, ૪ અને ૧૧ ઠરાવોનો સ્વીકાર કરવા વિષે ઠરાવ ત્રીજો માન. રા. જી. એસ. ખાપડેએ રજુ કર્યો. વક્તાએ કહ્યું: આ ઠરાવમાં સમાવેલી બાબતો રાજકીય જીવનનો પાયો છે. ધારો કે તમે માગો છો તે સધળા સુધારા તમને આપવામાં આવે તો પણ આ થોડી બાબતો આપવામાં ન આવે તો તે સુધારા શા કામના ? તમને જૂખ લાગી હોય, જોરાક તમારી સામે મુકવામાં આવે, પણ તમારા હાથ બાંધી લેવામાં આવ્યા હોય, તમારા મોંઢામાં કુચો મારવામાં આવ્યો હોય તો તે જોરાક શા કામનો ? તમારે થોડા પર ખેસવું છે, તમને થોડો આપવામાં આવે, બધું કરવામાં આવે પણ તમારા પગ બાંધી લેવામાં આવે તો તે થોડો શા કામનો ? માન. રા. નિટુલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, વર્તમાન રાજ્ય પદ્ધતિમાં મૌલિક ફેરફાર થવો જોઈએ. ત્યાં સુધી વર્તમાન રાજ્યપદ્ધતિમાં મૌલિક ફેરફારો કરવામાં નહિ આવે અને સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્ય હિન્દની પ્રજાને આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ૧૫૦ વર્ષની નોકરશાહી રાજ્યપદ્ધતિએ ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનને જન્મ આપ્યો છે, તે દૂર નહિ થાય. તેથીજ

આપણને એકદમ જોખમદાર રાજ્ય મળવું જોઈએ. રા. ગુલામ મોહન-ઉદ્-દીન, પંડિત અગિસા પરસાદ બેજવાઈ, ડૉ. ગોમ્થયંદ નારંગ, અને રા. ઉદયશીર સિંધે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે દિવસે કોંગ્રેસનું કાર્ય એટલેથીજ સમાપ્ત થયું.

૨૯ ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ મળી અને બાણ બી. ચક્રવર્તીએ ઠરાવ રજૂ કર્યો. તે ઠરાવમાં ખાસ કોંગ્રેસનો પાંચમો ઠરાવ મંજૂર કરવામાં આવ્યો, પ્રાંતોને માટે સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યની માગણી કરવામાં આવી, અને બીન-અરકારી મુરોખીઓને અલગ મતદારમંડળ ન આપવું, એવી માગણી કરવામાં આવી. ઠરાવ રજૂ કરનાં વક્તાએ કહ્યું કે, ૧૯૦૬ માં દાદાભાઈ નવરોજીએ સ્વરાજ્યની માગણી પ્રથમ કરી હતી, ત્યારથી આપણે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ. પછી તેમણે મોડરેટ પરિપક્વમાં થયેલા ઠરાવો વિષે વિવેચન કર્યું, અને બતાવી આપ્યું કે, એ પરિપક્વ ઠરાવોમાં અને કોંગ્રેસના ઠરાવોમાં સંગીન તફાવત નથી. ખાસ કોંગ્રેસમાં ઠરાવ કર્યા પછી માત્ર ચાર માસજ પસાર થયા છે, પરંતુ તે દરમિયાન મુંબાઈએ પોતાના પ્રાંતમાં એકદમ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની મામણી કરી છે, સંયુક્ત પ્રાંતોએ માગણી કરી છે, બંગાલ તેવી માગણી કરશે, પંજાબ એવી માગણી કરશે, અને આપણે દેશના પ્રતિનિધિઓ હોવાથી દેશની મજૂ પ્રમાણે આપણે પણ એવી માગણી કરીએ છીએ. માન. રા. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જો સુધારાની સૂચનાઓ આપણને અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક લાગતી હોય તો આપણે તેમ ખુદસે ખુદસું કંઈ દેવું જોઈએ, દ્રાવિડી પ્રાણાયમ કરવામાં લાલ નથી.

માન. રા. શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રીએ આ ઠરાવમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુકી. તેમનો સુધારો એવી મતલબનો હતો કે, પ્રાંતોને સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યની માગણીનો ભાગ કાઢી નાખવો, સુધારાની યોજનાનાં “અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક” એ વિશેષણો કાઢી નાખવાં, અને પંદર વર્ષમાં જોખમદાર રાજ્ય આપવાની મુદતની મર્યાદા કાઢી નાખવી. મોડરેટ પરિપક્વમાં પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવો પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા ફેરફારો કરવાની તેમણે સૂચના કરી, અને કોંગ્રેસમાં શાંતિથી બોલવા દેવા

માટે સંતોષ દર્શાવ્યો. ડૉ. પ્રમથનાથ બેનરજીએ માન. રા. શાસ્ત્રીના સુધારાને અનુમોદન આપ્યું.

બાણુ જીતેન્દ્રલાલ બેનરજીએ મૂળ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં માન. રા. શાસ્ત્રી અને તેમના વર્ગના લોકોની દલીલોનો સચોટ જવાબ આપ્યો. તેમણે કહ્યું: જેમ સમય આગળ વધતો જાય છે, તેમ આપણે પણ આગળ વધવું જોઈએ. જો પ્રાંતો સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્ય માટે તો કોંગ્રેસ તેની ના પાડી શકે નહિ. જોખમદાર રાજ્ય આપવાની મુદત પાલામેન્ટ બાંધી નહિ શકે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પહેલાં ધણા કાયદામાં તેણે એવી મુદત બાંધેલી છે. દાખલા તરીકે, દક્ષિણ આફ્રિકાના યુનીયનના કાયદામાં. “નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક” શબ્દો શામાટે ઠાઠી નાખવા જોઈએ? કુનાયા સાથે સંતાકુકડી શા માટે રમવી જોઈએ? જો સુધારાની યોજના તેઓ તોડી નાખશે એવો ભય રહેશે. હોય તો તેમને પસંદ પડે સારે તોડી શકે એવી યોજનાથી આપણને શો લાભ? જો આપણે હક લઈશું તો મોડરેટો આપણાથી છુટા પડી જવાની ધમકી આપે છે. કોઈ જગ્યાએ કોઈના વિના નહિ ચાલી શકે એમ નથી. જે ઝુટેા આજે મોડરેટોના હાથમાંથી નીચે પડશે તેને જળવાન ચુસ્ત તરૂણો ઉપાડી લેશે. તેમના મુખમાં માતૃભૂમિનું ગાન બંધ થશે તેને ખીળ અવાજે ઉપાડી લેશે અને માતૃભૂમિનું ગાન ચાલુ રહેશે. રા. રંગા આયરે મૂળ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જો તે માથે વડી સરકાર આપણુદ હોય તેવી પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા પર મને શ્રદ્ધા નથી. હું નથી માનતો કે નોકરશાહીની પ્રકૃતિમાં તક્ષત પડ્યો હોય, અને જ્યારે વડી સરકાર આપણુદ હોય, રોનેટ કમિટીનો રીપોર્ટ આપણા માથાપર લટકતો હોય અને હિન્દ રક્ષક કાયદો કાયમનો બનાવવામાં આવે તો યાદ રાખજો કે સઘળી ચળવળ દાખી દેવામાં આવશે અને જો લૉર્ડ મીન્નરના સિદ્ધાંત વાળો કોઈ વાવસરોય આપણને મળ્યો તો લશ્કરી કાયદો ચાલુ કરવામાં આવશે. આપણે યુવકો જો સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યનું વચન બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી ન લઈએ તો તે સારે શરમની વાત છે.

મીસીસ એન્ની બિસ્ટે માન. રા. શાસ્ત્રીના સુધારાના એક ભાગને—

સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાની માગણી પડતી મુકવાના ભાગને-અનુમોદન આપ્યું, અને તે મુધારાના બાકીના ભાગ સાથે વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે, નોકરશાહી સાથે, સરકાર સાથે, દુશ્મન સાથે છુટછાટ મુકીને સમાધાન કરવું એ સરમબરેલું કામ છે. “અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક” રાખ્દો આપણી લાગણીઓ બતાવવાને પૂરતા નથી, અને તે રાખ્દો કે બીજા કોઇપણ રાખ્દો આપણે આપણી યોજનામાંથી પડતા મુદ્દા માગતા નથી. આપણે આપણી યોજનાનેજ વળગી રહેવું જોઈએ. આપણે મુંબાઈમાં જે કહ્યું છે, તેને વળગી રહીશું.

નવાખ સરકાર હુસ્સેઇન ખાને મૂળ ફરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં કિસાન પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપ્યો, અને હિન્દુ-મોસ્લેમ એકત્ર મળખૂત કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પંડિત ગોરીશંકરે મૂળ ફરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: ઇશ્વરની અકળ કળા છે. એક સમય એવો હતો કે ત્યારે હિન્દ મહારાજ્ય હતું, અને અનેક નાના દેશોને સ્વતંત્રતા આપતું હતું. હવે આપણે બીજાઓ પાસે સ્વતંત્રતાની બીખ માગવી પડે છે. બીખ માગતાં અમને આવડતી ન હતી, અને હજીયે અમને આવડતી નથી, પરંતુ કેળવાયલા વર્ગે અમને બીખ માગતાં શિખવી છે. જાહેર મતમાં ધણું બળ રહેલું છે, અને જો ફરેક હિન્દી સ્વરાજ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે તો તે રહેલાઇથી ફતેહમંદ બની શકે. કમમાં કમ આપણે માગણી કરવી જોઈએ કે પ્રાંતોને એકદમ સ્વતંત્ર બનાવવા જોઈએ. હાલની સરકારના હાથ નીચે ખેડુતોની પીડાઓ કેવી છે, તે તમારે જાતે જાણી જોવાની જરૂર છે. શિયાળામાં તમે ચાર રત્નધણી ઝોઢો છો ત્યારે ૨૦ કરોડ ખેડુતો એક ધાબળો પણ લાગ્યે મેળવી શકે છે. તમે દિવસમાં ચાર વખત જમો છો, પરંતુ ૧૨ કરોડ ખેડુતો દિવસમાં એક ટંક પણ પેટ ભરીને જમી શકતા નથી. કેળવાયલા વર્ગની સ્થિતિ પરથી તમને રાજ્યતંત્રનાં પરિણામોનું યાન નહિ ચાપ. ગામોમાં જાતે લાંબી સ્થિતિ તપાસવાની તરફી લ્યો. પોલીસ ધાસગ્યારો લઇ જાય છે, મુસાફરી કરતા અમલદારોને માટે તે લઇ જવામાં આવે છે અને અમારાં દોરડાંક બૂખ્યાં રહે છે. પોલીસ અને મુસાફરી કરતા અમલદારોને માટે

દૂધ લઇ જવામાં આવે છે, અને અમારાં બાળકોને દૂધ મળી શકતું નથી. અમે અમારી સ્થિતિ સુધારવા, અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવા માગીએ છીએ. જેમ એક દરદી ગંભીર માંદગીથી પીડાતો હોય તેને તત્કાળ દવાની જરૂર પડે છે, તેમ અમે ગંભીર માંદગીથી પીડાઇએ છીએ એટલે પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાની દવા અમને તત્કાળ જોઇએ છીએ. અમે નથી ઇચ્છતા કે હવે દેશ નોકરશાહીના હાથમાં રહે. રા. સી. પી. રામસ્વામી આયર, ડૉ. ગોકલચંદ નૌગંગ, રા. ભાણુકચંદ કેચેર, રા. ટી. વી. મોપાલસ્વામી મુદ્દલીઆર, રા. શાન્તદાસ, રા. એમ. સી. બારડેલોઇ, રા. એસ. સલમૂર્તિ, બાણુ બિપિનચંદ્રપાલ, અને રા. બી. એન. શર્માએ મૂળ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે મિસીસ એની બિસ્ટ દર્શાવેલા અભિપ્રાયોને અનુમોદન આપ્યું. રા. એલ. એ. મોવિંદરાધવ આયરે પણ એવાજ વિચારો દર્શાવ્યા. રા. કૃષ્ણલ હકે મૂળ ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. બાણુ ચિત્ત રંજનદાસે માન. રા. શાસ્ત્રીની દલીલોતું ખંડન કર્યું, અને માન. રા. શાસ્ત્રીએ સૂચવેલા સુધારા પર મત લેવામાં આવ્યા, અને તે નામંજૂર થયો. પછી મૂળ ઠરાવપર મત લેવામાં આવ્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે દિવસે કોંગ્રેસ મૂલતી રહી.

૩૦મી ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ મળી અને પકિત રામભજજીત ચૌધરીએ પંજાબને સુધારાની યોજનામાં બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબાઇ અને સંયુક્ત પ્રાંતોના જેટલું મહત્ત્વ આપવા વિષે પાંચમો ઠરાવ રજૂ કર્યો. રા. એમ. એસ. ભગતે અનુમોદન આપ્યું, સરદાર સંત સિંધ, સૈયદ મોહસિન શાહ, માન. જવહરલાલ બાર્ગવ, રાય બહાદુર જડુનાથ મનુમદાર, અને માન. રા. બી. વી. નરસિંહ એયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

રોલેટ કમિટીની બલામણો સામે વિરોધ દર્શાવતો ઠરાવ છૂટો બાણુ બિપિન ચંદ્ર પાલે રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું: બળવાખોરોને માટે કેાલુ જોખમદાર છે ? હિન્દમાં બળવાખોર હીંચ્યાલ જન્મ પામી તેનાં કારણે આ રીપોર્ટમાં બીલકુલ આપવામાં આવ્યાં નથી. જો એ બલામણોનો અમલ કરવામાં આવશે તો હિન્દ રક્ષક કાયદાની વધારેમાં વધારે નિંદ્ર, નુક-

સાનકારક અને દમનીય દલમાં ધારાપોથીપર કાયમને માટે ચલાવવામાં આવશે. આપણે માગીએ છીએ કે, આ રીપોર્ટને કચરાની ટાપલીમાં નાખવો નોંધવો. આપણે માગીએ છીએ કે, એ કમિટીની ભલામણોને ધારાપોથીમાં સ્થાન મળવું ન જોઈએ. આપણે માગીએ છીએ કે, ૧૮-૧૯ના ત્રીજા કાયદા જેવા સવળા ગેરકાયદેસર કાયદા રદ કરવા જોઈએ, અને તે ઉપરાંત આપણે માગીએ છીએ કે, આપણા રાજકીય કેદીઓને છોડી મુકવા જોઈએ. રા. સૈયદ હુસેને અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દને આત્મ-નિર્ણય આપવા વિશે ઠરાવ સાતમે મિસીસ એની ખિસ્ટે રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડવા માટે સર્વથી પ્રથમ બોલવાની અને લખવાની છુટ હોવી જોઈએ, અને તેથી બોલવાની અને લખવાની સ્વતંત્રતા લઈ લેનાર કાયદાકાનુને રદ કરવા જોઈએ. વળી કારોબારી સરકારને કાયદેસર સત્તા ઉપરાંત નિરંકુશ સત્તા હોવી ન જોઈએ. બાહુ ચિત્ત રંજન દાસે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. બરકત અલી અને રા. જમનાદાસે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. ડૉ. કીચલ્પએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે, માત્ર મોંઢાની વાતોથી અથવા એક જગ્યાએ સભા જરીને ઠરાવો કરવાથી તમને એ અધિકારો મળશે નહિ. તમારે તેને માટે કામ કરવું જોઈએ, હિન્દના દરેક ખુણામાંથી અવાજ નીકળવો જોઈએ કે, આત્મનિર્ણયના હક્કો વિના તેને સંતોષ થશે નહિ. આપણને હીંમતની જરૂર છે, ઠરાવોની ભાષાની નહિ, આપણું હૃદય તે ઘોષમાં પરાવતું જોઈએ અને આપણને આપણા હક્કો મળશેજ. પર્સી અન કવિએ કહ્યું છે તેમ મારુકને ઘેર જવાના માર્ગમાં અસંખ્ય અડચણો હોય છે, પરંતુ પહેલી વાત એ છે કે લયલાને માટે તમારે મજતું બનવું જોઈએ. રા. એસ. સત્યમૂર્તિએ અને માન રા. અબ્દુલ કાસીમે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. પછી ચાંધરી પીર સીંધ નામના કિસાન પ્રતિનિધિએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: હું જાત છું, ખેડૂત છું. પાંડિત માલવીયજી કહે છે તેમ અમારે સ્વરાજ જોઈએ છે, પરંતુ અમે અંગ્રેજોને હાંકી દાકવા માગતા નથી. આપણે માગીએ છીએ કે

આપણે આપણો કાર્યભાર ચલાવવો જોઈએ, અને તમે જેકુતોને તમારી સાથે નહિ રાખો ત્યાં સુધી તમને સ્વરાજ નહિ મળે. ડૉ. ચૌધી રામે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

શ્રીઓને મતાધિકાર આપવાનો ઠરાવ શ્રીમતી સરસ્વતી દેવી ચૌધ-
રાણીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, આ દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રવાહને વિશુદ્ધ બનાવવાનો આ શુભ અવસર આવી લાગ્યો છે. જ્યાં સુધી વસ્તીની અર્ધ સંખ્યા દળાયત્વી રહે અને આ દેશના ભાવિના પ્રકાશથી વિમુખ રહે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રવાહની અખંડ ધારા વહેવાની નથી. અનસૂયા ખેન સારાભાઈએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, પ્રથમ અમે અમારા દેશની સેવા કરવા માગીએ છીએ; દેશને માટે અમે તમારે પડખે ઉભીને લડવા માગીએ છીએ; તમારામા જે દેશપ્રેમની લાગણી છે, તેજ લાગણી અમારા હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે. આપણી સમક્ષ જે મોટું કાર્ય આવી રહ્યું છે, તેની જવાબદારીઓમાં અમે ભાગ લેવા ઇચ્છીએ છીએ તમે અમને તેને માટે તક નહિ આપો ? પીર તાજુદીન, રા. એસ. આર. ખમનજી, મિસીસ હરદત મોહાની, શ્રીમતી લક્ષ્મીદેવી, શ્રીમતી સરસ્વતી દેવી અને લાલા ધરમદાસ સુરીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દી ઔદ્યોગિક કમીશનની બલામણી વિષે ઠરાવ નવમો રા. જહાગીર ખમનજી પિટ્ટીએ રજુ કર્યો. દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે તેમણે ઔદ્યોગિક બેંકોની મોટા પાયાપર સ્થાપના કરવાની સૂચના કરી. હજારોમાં અને આ દેશમાં રૂપાનાણા તથા મેનાનાણાના હીસાબે મોટી રકમો અનામત રાખવામાં આવી છે. તેમાંથી કમમાં કમ પચાસ કરોડ જેટલી રકમ આ ઔદ્યોગિક બેંકોને માટે ફાળવે પાડી શકાય એમ છે રા. માવજી ગોવિંદજી શેઠે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, તાજ મહાલની ભૂમિ, મધુરાસનની ભૂમિ, શાહજહાં અને શિવાજીની ગૌરવપૂર્ણ ભૂમિ હિન્દુસ્થાન આજે ઉદ્યોગોમાં પડાન છે. હિન્દ લગભગ ગુજરાતીય ગુલામગીરીની દશમાં છે, પરંતુ આપણી આપણી આર્થિક ગુલામગીરી તેથી વધારે છે. આજે આપણી પાસે હિન્દી વ્યાપારી નૌકાબળ છે ? પરદેશ માત્ર લઈ જવો

પડે છે. તમે તેને રાષ્ટ્રીય આગગાડીઓમાં તમારાં પોતાનાં વહાણોમાં લઈ જઈ શકશો ? ના, આગગાડીઓ તમારી નથી, વહાણો તમારાં પોતાનાં નથી, પરંતુ ફક્ત મજૂરી તમારી છે, કાચો માલ તમારો છે, અને પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે દમીયન એજન્ટો અને મુકાદમો અને દલાલો અને બાર વહેનારાઓ બની ગયા છીએ. કુદરતે હિન્દને મોટી બક્ષિસો આપી છે, પરંતુ આપણે તેમનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. આજે આપણે ત્રાંબાનાં પતરાં બનાવી શકતા નથી, લોખંડનાં પતરાં બનાવી શકતા નથી, કેમકે સરકારે આપણી તરફ અપર માતાના જેવું વર્તન રાખ્યું છે. જો હિન્દી સરકારે આપણા દેશનાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં પૂરતો રસ લીધો હોત તો તેમણે હળરો વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલ્યા હોત, પરદેશોમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હળરો વિદ્યાર્થીઓને તેમણે જાતવૃત્તિઓ આપી હોત, સેંકડો પારિભાષિક સંસ્થાઓ સ્થાપી હોત, સેંકડો અને હળરો શાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને ઔદ્યોગિક અને ખીજી સંસ્થાઓ સ્થાપી હોત. પરંતુ ના, લોકો પાછળ પડી રહ્યા છે, પચાસ વર્ષ કરતાં આજે દેશ બધારે ગરીબ દશામાં છે, દેશમાં વારંવાર દુબકાળો પડે છે, અને એવી રીતે ફેલાય છે. આપણે શું કરી રહ્યા છીએ ? દુનીયાનાં સઘળાં મહત્વનાં વ્યાપારી કેન્દ્રસ્થળોમાં આપણા વ્યાપારી પ્રતિનિધિઓ છે ? આપણા યુવકોએ સર્વ દેશોમાં જવું જોઈએ અને ત્યાં વ્યાપારી કેન્દ્રસ્થાનો સ્થાપવાં જોઈએ. સરકાર ધણું કરી શકે, પરંતુ લોકો ધણામાં ધણું કરી શકે. ૧૯૦૫માં સ્વદેશી હીલચાલ ચાલતી હતી. આપણને સફળતા મળી, નિષ્ફળતા મળી, અને આજે અત્મ-ભોગ આપીને પણ સ્વદેશી હીલચાલને વળગી રહેવાની જરૂર છે. તેજ આપણે મોક્ષદાતા છે. રા. પદમરાજ જૈને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. રા. કે. પી. ત્રિપાઠીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં હૃદયમેદક વાર્તા કહી સંભળાવી કે, જો તમે હિન્દુ જારીકાઈથી અવલોકન કરશો તો તમને માલૂમ પડશે કે, કાપડનો દુકાંજ છે, અને અનેક સ્ત્રીઓએ પૂરનાં કપડાંના અભાવે આત્મ-ધાત ક્યાં છે. આપણે આપણી ફરજ પ્રામાણિકપણે અને નીડરતાથી બજાવવી જોઈએ. બાણુ બિપિન ચંદ્ર પાંડે ગુજ ઠરાવમાં એવો સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુદ્દી કે, હિન્દની મુડી અને હિન્દના સાહસને ઉત્તેજન

આપવાનો ઉદ્દેશ દષ્ટિમાં રાખવો જોઈએ. રા. જંહાંગીર જમનજી પિટીટે તે સુધારો સ્વીકાર્યો, અને એ પ્રમાણે સુધારવામાં આવેલો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. પછી ૩૧ મી ડીસેમ્બર પર કોંગ્રેસ મૂલતી રહી.

૩૧મી ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ પાછી મળી. સુલેહ પરિષદમાં હિન્દમાં પ્રતિનિધિ ચુંટાવો જોઈએ, અને તેને માટે કોંગ્રેસ લોકમાન્ય બાંલ ગંગાધર તિલકને ચુંટી કાઢે છે, એવો ઠરાવ બાબુ ચિત્ત રંજન દાસે રજુ કર્યો. મી. બી. જી. હોર્નીંગેને ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. તેમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, અને રા. સૈયદ હસન હમામનાં નામો ઉમેરવાનો સુધારો બાબુ બી. ચક્રવર્તીએ મુક્યો. પડિત મોતીલાલ નેહરુએ સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. બાબુ ચિત્ત રંજન દાસે અને મી. બી. જી. હોર્નીંગેને સુધારાનો સ્વીકાર કર્યો. રા. રાધાકાન્ત માળવીયે સુધારેલા ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. બ્યાસ, બાબુ બી. શીવપ્રસાદ ગુપ્તા, શ્રીમતી લક્ષ્મી દેવી, અને શ્રીમતી સત્યવતી દેવીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને સુધારેલો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દ તરફથી લડાઈના ક્ષણમાં સાડાચાર કરોડ પાઈડને નવો ક્ષણો આપવામાં આવ્યો હતો, તેની પર ફરી વિચાર કરવા વિષે અને હિન્દને એ બોળમાંથી મુક્ત કરવા વિષે ઠરાવ અગીઆરમો સર દિનશા પિટીટે રજુ કર્યો, રા. જમનાદાસ દારકાદાસે તેને અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દી સીવીલ સર્વિસમાં ૫૦ ટકા હિન્દીઓ નીમવાનો ઠરાવ વારમો, અજમેર-મારવાડ અને બ્રિટિશ રજપુતાનાને રેગ્યુલેટેડ પ્રાંત બનાવવા વિષે ઠરાવ તેરમો, મોલાના શૈક્ષત અલી અને મોલાના મહમ્મદ અલીને છોડવા વિષે ઠરાવ ચાદમો, તાજનાં અને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનામાં હિન્દીઓને સમાન હક્ક આપવાનો ઠરાવ પંદરમો, લડાઈમાં ફતેહ મળી તેથી ના શેડેનલાહને આપવાનું માનપત્ર ધડી કાઢવાને માટે, અને હિન્દી-જોના નોબમદાર રાજ્ય મેળવવાના હક્ક વિષે પાઈંગમેન્ટને મોદલવાતી અરજ ધડી કાઢવાને માટે એક દમિટી નીમવા વિષે ઠરાવ સોળમો, મંત્રે-સના બધારજીમાં કેટવાડ મુધારા કરવાનો ઠરાવ સત્તરમો, કોંગ્રેસના બધા-

રજીમાં કરવાના ફેરફારો વિષે વિચાર કરવાની અને રાપોર્ટ કરવાની અખિલ-હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીને સત્તા આપવા વિષે હરાવ અદારમો, અને કિસાન પ્રતિનિધિઓ અને બીજા ગરીબ પ્રતિનિધિઓનું લવાજમ માફ કરવાનો હરાવ ઝોગણીસમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજી કરવામાં આવ્યા અને પસાર કરવામાં આવ્યા.

દિલ્હીને રેગ્યુલેશન પ્રાંત ગણવા વિષે અને તેમાં ધારાસભા સ્થાપવા વિષે હરાવ વીસમો રાય સાહેબ પિપારી લાત્રે રજી કર્યો, હાઝીદ-ઉલ-મુશ્ક હકીમ અજમલખાને તેને અનુમોદન આપ્યું, અને હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઈંગ્લાંડમાં કોંગ્રેસ તરફથી મોકલવાના પ્રતિનિધિમંડળની પસંદગી કરવાને માટે એક કમિટી નીમવાનો હરાવ એકવીસમો બાબુ બી. ચક્રવર્તીએ રજી કર્યો. તે પ્રતિનિધિમંડળે આ કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા હરાવોમાં સમાયેલી માગણીઓ મેળવવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ. માન. રા. જી. એસ. ખાપડેએ હરાવને અનુમોદન આપ્યું. માન. પંડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્રે કમિટીમાં પંડિત માલવીય, રા. સૈયદ હસન હમામ અને હકીમ અજમલખાનનાં નામો ઉમેરવાનો સુધારો મુક્યો. વળી તેમણે એવો સુધારો મુક્યો કે, કોંગ્રેસે દર્શાવેલે માર્ગે માગણીઓ કરવી. રા. પુરષોત્તમ દાસ ટેંડને પંડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્રના સુધારાએને અનુમોદન આપ્યું. બાબુ ચિત્ત રંજન દાસે પંડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્રે રજી કરેલા બીજા સુધારા સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. મત લેવામાં આવતાં તે બીજો સુધારો રદ થયો, અને વધારાનાં સરવેલાં ત્રણ નામો સાથે હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

જૂના સેક્રેટરીઓની સેવાઓની નોંધ લેવાનો હરાવ બારીસમો અને નવા સેક્રેટરીઓની નીમણુંક કરવાનો હરાવ ત્રેવીસમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજી કરવામાં આવ્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

ચૈદકની આયુર્વેદિક અને યુનાની પદ્ધતિઓને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને આપવામાં આવતા લાભો આપવા વિષે હરાવ ચોવીસમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજી કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ડૉ. કીચલુએ આગામી કોંગ્રેસને અમૃતસર તરફથી આમંત્રણ આપ્યું, અને રા. સરપ નારાયણે તેને અનુમોદન આપ્યું.

પ્રમુખનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો, અને પ્રમુખે વળતો જવાબ આપ્યા પછી તેત્રીસમી કોંગ્રેસ વિસર્જન કરવામાં આવી.

ઠરાવો.

વક્ષાદારી.

૧. આ કોંગ્રેસ તાજ પ્રતિ પોતાની ઉંડી વક્ષાદારી અને ભક્તિ અને દુનીયાની સર્વ મૂલ્યોની સ્વતંત્રતા માટે કરવામાં આવેલા યુદ્ધને વિજયવંત અંત આવ્યો તેને માટે પોતાનાં અભિનંદનો ના. સહેનસાહને માનપૂર્વક દર્શાવે છે.

લશ્કરની જહાદુરી.

૨ (ક) સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને આત્મ-નિર્ણયની ખાતર મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ અને ખાસ કરીને હિન્દી લશ્કરે બતાવેલી જહાદુરીની આ કોંગ્રેસ ઉંડી પ્રશંસાની નોંધ લે છે.

(ખ) ઉપરોક્ત ઠરાવ ના. હિન્દી પ્રધાનની મારફતે મિત્રરાજ્યોની સરકારો અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને અને હિન્દના ના કમાન્ડર-ઇન્-ચીફને મોકલી આપવો.

રાજકીય સુધારા.

૩. મુંબાઇમાં ભરવામાં આવેલી હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકના ૨,૩,૪ અને ૧૧ ઠરાવોને આ કોંગ્રેસ મંજૂર રાખે છે.

૪. (ક) મુંબાઇમાં બરાચલી કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં સ્વ-રાજ્ય વિષેના ઠરાવ ૫ આ કોંગ્રેસ મંજૂર રાખે છે; અપવાદ એ કે, મળકુર ખાસ બેઠક બરાચા પછી દેશમાં બહાર ચલેલા અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લેતાં આ કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે, પ્રતિને એકદમ સપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્ય આપણું જોઇએ, અને સુવચાવણ સનદશીર સુધારાઓમાંથી બિદિય હિન્દના કોઇ પણ ભાગને અલગ રાખવો જોઈએ નહિ.

(ખ) બીન-અમલદારી યુરોપીઓને અલગ મતદાર મંડળે સ્થાપવા

દેવામાં આવવાં નેહજે નહિ કેમકે તેમને ખાણેના તથા ચાદના ઉદ્યોગોમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે, અને જો તેમને એવું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે તો લાભતા વળતતા પ્રાંતોમાં વસ્તી હોય તેની સરખામણીમાં તેમને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ આપવું નેહજે.

૫. દિન્દી સીવીલ સર્વિસમાં ૫૦ ટકા નીમણુંદો દિન્દીમાંથી થવી નેહજે એવી માગણી કરતો ખાસ કોંગ્રેસનો ૬ ફો હરાય આ કોંગ્રેસ મંજૂર રાખે છે.

૬. સુધારાની યોજનામાં પંલખને ઉત્તરવું સ્થાન આપવાનો પ્રયાત અમુક દિશાઓમાં કરવામાં આવે છે, તે તરફ આ કોંગ્રેસ અંબીર બંધ બતાવે છે. અને આગ્રહ કરે છે કે, તેનાં રાજકીય હરફરી અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ, તેની સમૃદ્ધિ, કેળવણી, સામાજિક પ્રગતિ અને ઉદ્ધવા યુદ્ધમાં મૂલ્યવાન સેવાઓ તેનાં પંલખને બંગાળ, મદ્રાસ, મુંબાઈ અને સંયુક્ત પ્રાંતોના સમાન દરજ્જા પર મુકવું નેહજે.

૭. આ કોંગ્રેસ અમળત આગ્રહ કરે છે કે, દિન્દીને રેગ્યુલેટ પ્રાંત બનાવવો નેહજે, ચીફ કમીશનરને મદદ કરવાને તેમાં ધારાસભા હોવી નેહજે, અને વડી ધારાસભામાં કમમાં કમ તેના બે પ્રતિનિધિઓ હોવા નેહજે.

૮. દેશી રાજ્યોને નમુનારૂપ અને તે માટે અખમેર-મારવાડ અને બ્રિટિશ રજપુતાનાનું ખાસ મહત્ત્વ જોતાં, આ કોંગ્રેસ તે પ્રાંતની માગણીને અનુમોદન આપે છે કે, તેનો દરજ્જો રેગ્યુલેટ પ્રાંતના જેવો હોવો નેહજે, સુધારાની યોજનામાં સુંદાયલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતીવાળી ધારાસભાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવવી નેહજે, અને નવી વડી ધારાસભામાં તે પ્રાંતના બે સુંદાયલા પ્રતિનિધિઓ હોવા નેહજે.

જીઓને હક્ક.

૯. યોજનાના કોઈપણ ભાગમાં પુરપો માટે જે લાયકાતો દર્શાવવામાં આવી હોય તેવી લાયકાતો ધરાવનાર જીઓને તેમની જીભતિના કારણને લીધે નાલાયક ગણવામાં આવશે નહિ.

રેલેટ કમિટીનો રીપોર્ટ.

૧૦. રેલેટ કમિટીની ભલામણો તરફ આ કોંગ્રેસ બંધ દર્શાવે છે, અને તે તે ભલામણોને અમલ કરવામાં આવશે તો તેથી દિન્દી પ્રજાના મોલિક હક્કોને હંકસાન પહોંચશે, બહોર મતના સુખકર વિકાસને તે અટકાવશે, અને સનદરીર સુધારાના ફોલ્દમંદ અમલ પર પણ ખરાબ અસર કરશે.

હિન્દ રક્ષક હાયદો, ૧૮૧૮ નો બંગાળનો ત્રીજો રેગ્યુલેશન, ૧૮૧૬ નો સુબાઈનો રેગ્યુલેશન, અને ૧૮૨૭ નો મદ્રાસનો રેગ્યુલેશન, છાપાનો કાયદો, વિદ્રોહી સભાઓનો કાયદો, ફોજદારી ગ્રુન્દાના કાયદામાં સુધારો કરવાનો કાયદો, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા કાપી નાખનાર એવા બીજા ક્રમનીય કાયદા ધારાપોષીમાંથી વત્સાગ રદ કરવાનો આ કોંગ્રેસ સરકારને આગ્રહ કરે છે.

આ કોંગ્રેસ સરકારને વિશેષ આગ્રહ કરે છે કે, હડાઇમાં વિજય મળ્યો તેથી, અને નવી યોજના અનુસાર નવા રાજ્યતંત્રને કૃતેદમંદ બનાવવાને માટે હિન્દ રક્ષક કાયદાની રૂપે અથવા ઉપર જણાવેલા રેગ્યુલેશનોની રૂપે ઇન્ટર્નલ એકસ્ટર્ન કરવામાં આવેલા સર્વ કોટિન્યુઓને અને સર્વ રાજકીય ફેરીઓને એકદમ છુટા કરવા ભેદજે.

હિન્દ અને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત.

૧૧. હુનીયાની સવિધ્યની શાંતિના સંરક્ષણ માટે સર્વ પ્રગતિમાન પ્રજાઓને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો ભેદજે. એવું પ્રેસીડેન્ટ વીક્સન, મી. હોઇડ જ્યોર્જ અને બીજા યુનિવર્સિટી કલન બ્યાનમાં રાખીને કરાવ કરવામાં આવે છે કે,

૧. આ કોંગ્રેસ કાલો કરે છે કે, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને સુલેદ પરિષદે હિન્દનો એક પ્રગતિમાન પ્રજા તરીકે સ્વીકાર કરવો, અને તેને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો ભેદજે.

૨. એ સિદ્ધાંત હિન્દને બ્યાનહારિક રીતે લાગુ પાડવામાં પ્રથમ પગલા એ હોવું ભેદજે કે,

(ક) છુટથી અર્થા કરવા પરના સર્વ અંકુશો દૂર કરવા એટલે કે છાપમાં, ખાતગી અથવા જલ્દેર સભામાં અથવા બીજી રીતે રાજકીય પ્રશ્નોની નિર્કરણ અર્થા અટકાવનાર સર્વ નિયમો અને કાનુનો રદ કરવા, જેથી હિન્દના સર્વ રહેવાસીઓના કાયદેસર અભિલાષો અને અભિપ્રાય નિરરતાથી દર્શાવવામાં આવે; વળી સામાન્ય દિવાની અથવા ફોજદારી કાયદાની કક્ષાની બદલાર હિન્દની કોઇપણ બ્રિટિશ પ્રજાને પકડવાની, અટકાવી રાખવાની, ઇન્ટર્ન કરવાની, એક્સ્ટર્ન કરવાની, અથવા કેદ કરવાની સત્તા કારોબારી સરકારને આપનાર સર્વ કાયદા, કાનુનો અને ફરમાનો રદ કરવાં, અને હિન્દનો રાજ્યવિદ્રોહનો કાયદો ઇન્ક્વાઈના રાજ્યવિદ્રોહના કાયદા જેવો બનાવવો.

(ખ) હિન્દમાં સંપૂર્ણ નેજમદાર રાજ્ય જલ્દી સ્થાપવાનો એક પાર્લામેન્ટનો કાયદો પસાર કરવો.

(ગ) ન્યારે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્ય સ્થાપવામાં આવશે, ત્યારે સર્વ આંતરિક બાબતોમાં ઉપરની સત્તા હિન્દી પ્રજાની હસ્તમાં હસ્તાંતરણ કરી ધારાસભાની રહેશે.

વિશેષ ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે—

(ધ) રાહી રાજ્યસમૂહવિષયક રાજ્યનીતિની પુનઃરચનામાં, તેમાં સમાયેલી પ્રજાઓના આંતરિક સંબંધોને લગતી બાબતોમાં, અથવા પરદેશ વિષયક રાજ્યનીતિના પ્રશ્નોમાં અથવા હીંગ એફનેશનમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોને જે ફરજો આપવામાં આવે તેમ ફરજો નિહાને આપવામાં આવશે.

બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓ.

૧૨. મહારાજાના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં અને હાલની વસા-બતોમાં બ્રિટિશ હિન્દીઓના ફરજો વિશે ઠાંમેસની આગલી બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવે આ ઠાંમેસ એકવાર ફરીથી મંજૂર રાખે છે, અને સંસ્થાનોમાં અને વસાબતોમાં રહેનારા હિન્દીઓ તરફ ચાલુ ચેરવર્તન કરવામાં આવે છે તે તરફ ધોતાના ગુસ્સાની અને સદા વધતા જતા અસંતોષની લાગણીની નોંધ એકવાર ફરીથી લે છે, અને અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખે છે કે, મહારાજાના આંગીકૃત ભાગોના સંબંધોની પુનઃરચના થવાની છે ત્યારે ષેટ્લિટનના મુલસદોઓ અને લોકો હિન્દી વસવાટ કરનારાઓની ફરિયાદોને દૂર કરવાને જતન કરશે.

સુલેહ પરિષદ.

૧૩. આ ઠાંમેસ આગ્રહ કરે છે કે, હિન્દને ન્યાય આપવાની ખાતર સુલેહની રીતો અથવા પુનઃરચના પર વિચાર કરવાને અથવા તે નક્કી કરવાને જે પરિષદો ભરવામાં આવે તેમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોને જે પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે તે પ્રકારે હિન્દનો અંદાજલો પ્રતિનિધિ કે પ્રતિનિધિઓ તેમાં હોવા જોઈએ.

૪મત થોરો ■ તેથી અને ઠરાવના પહેલા બાગમાં કરવામાં આવેલી વિનંતિ ના. શહેનંશાહની સરદાર કબુલ રાખશે એવી ધારણાથી આ ઠાંમેસ ધોતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે લો. મા. બાલ ગંગાધર તિલક, મહાત્મા ગાંધીના દાસ કરમચંદ ગાંધી અને રા. ચૈતન્ય દસન ઇમામને જુદી જાહેર

ઔદ્યોગિક વિકાસ.

૧૪ ઔદ્યોગિક કમીશનની ભલામણોને અને દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને ઉત્તેજન આપવામાં સરદારે ભવિષ્યમાં સક્રિય ભાગ લેવા જોઈએ એવી રાજ્ય-

નીતિને સામાન્યતાઃ આપકાર આપતાં આ કોંગ્રેસ આશા રાખે છે કે, એ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં યોજાવી વેળા દિન્દી મુકી અને સાહસને ઉત્તેજન આપવાનો અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ અને આર્થિક દૃષ્ટિએ દિન્દને સ્વાશ્રયી અને સ્વતંત્ર બનાવવાની એકજ નેમથી પરદેશી મુસારા સામે આ દેશને રક્ષા આપવાનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે.

જઠાવના પ્રશ્નને કમીશનની તપાસની મર્યાદા બહાર રાખવાને માટે આ કોંગ્રેસ પોતાનો યોગ દર્શાવે છે, અને એકવાર ફરીથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, જઠાની સ્વતંત્રતા આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ અશક્ય છે.

આ કોંગ્રેસ કમીશન સાથે એકમત છે કે દિન્દી સરકારની કારોબારી સમામાં ઉદ્યોગને અલગ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, પરંતુ તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, યાદી ઔદ્યોગિક એકઝીક્યુટીવ બોર્ડની જરૂર નથી.

ઉદ્યોગોત્તું પ્રાંતિક ખાતું જઠી સ્થાપવું જોઈએ એવી કમીશનની બલામણુને આ કોંગ્રેસ વધાવી લે છે, અને તેને માટે દિન્દી સરકારને આમ્રદ કરે છે.

આ કોંગ્રેસ આમ્રદ કરે છે કે ઔદ્યોગિક વિકાસને ઉત્તેજન આપવાને માટે શાહી અને પ્રાંતિક સલાહ આપનાર બોર્ડો સ્થાપવાં જોઈએ, અને તેમાં દિન્દી ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી મંડળો તરફથી અને ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ તરફથી મુદાયલા દિન્દીઓ હોવા જોઈએ.

આ કોંગ્રેસને અભિપ્રાય છે કે ઇમ્પીરીઅલ અને કમીક્લ સર્વેક્સીસ સ્થાપવાની સૂચના કરવામાં આવી છે તેમાં ખતારનું ધારણ અને ઉદ્દેશ એવાં હોવાં જોઈએ કે તેમાં સમળા દિન્દીઓને નીમવા, પરંતુ કાંઈ પણ સાખામાં ખાસ નિપુણતા ધરાવતા હોય એવા મુદોખીઓને લાયક દિન્દીઓ તેમની જમ્યા બધ સહે ત્યાં સુધી દુકી મુદતાં જખતોળી રાખવા.

આ કોંગ્રેસને અભિપ્રાય છે કે વ્યાપારી કોલેને સ્થાપવાને સારારે મુનિવર્સિટીઓને આમંત્રણ આપવું જોઈએ, અને સંખીન રકમોની થાન્દો આપીને તેમને તેમ કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ.

આ કોંગ્રેસને યોગ ઉપજે છે કે ઉદ્યોગોને નાણું પૂર્ણ પાડનારી પૂરતી સંસ્થાઓ માટે રીપોર્ટમાં બલામણુ દરવામાં આવી નથી, અને રીપોર્ટમાં બલામણુ કરેલી વિશાળ અને ખર્ચાળ યોજનાને પડોંચી વળાય એવા પાયા ઉપર ઔદ્યોગિક બેઠા સ્થાપવાની ટાકીડની આપરવડતાં તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે,

રીપોર્ટમાં માન. પંડિત મદન મોદન માલવીયે સમર્થ, દક્ષીણાથી લારપૂર અને બાપક નેપાલ સ્થળોને જવાબ ન આપી સદાય એવે પ્રકારે દિન્દી ઔદ્યોગિક વિકાસનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો છે, તેને માટે આ કોંગ્રેસ તેમની તરફ દેશની ઉંડી ઉપહારની લાગણી દર્શાવે છે.

૪૫ દરેક પાર્ટીનો ફાળો.

૧૫. લગાઈની ચૂંટ દરમ્યાન દિન્દપર અસાધારણ બોલે પડ્યો છે, અને બારે વેરાઓનો વધારે બોલે પડતાં દેશના બજા અને નવીન ઉદ્યોગોને તુલસાન થવાનો સંભવ છે, અને લડાઈ બંધ પડી છે તે વ્યાતર્થે ભૂતિ આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે કે, સર વિલિયમ મેયરે પોતાના સરખાતના બાપલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લડાઈને માટે શા દરેક પાર્ટીના ફાળાના વિષયપર સરકારે ફરી વિચાર કરવો અને દિન્દને તે બોલમાંથી મુક્ત કરવું.

અલી બીરાદરેને મુક્ત કરે.

૧૬. મેસર્સ શોકતઅલી અને મહમ્મદઅલીની ઇન્ટર્નેશનલ પાંચમા વર્ષની રાજ્યાત યદ્ય છે, તેમને મુક્ત કરવાની ગંભીર વિનંતિ આ કોંગ્રેસ સરકારને કરે છે.

નામદાર સહેનશાહને અલિનંદન.

૧૭. યુદ્ધનો વિજયવંત અંત આવ્યો તેથી ના. સહેનશાહને અલિનંદન માનવન આપવાની, અને બ્રિટિશ મહારાજાના અંગીભૂત ભાગ તરીકે નેપાલદાર રાજ્ય માટેની આપણી માગણી દર્શાવતી અને એવી માગણીઓ સંબંધી કોંગ્રેસના કરાવોવાળી એક અરજ ઇંગ્લાંડમાં પાર્ટીમેન્ટની હાઇકોર્ટને મોકલી આપવાની દરખાસ્ત આ કોંગ્રેસ પસંદ કરે છે અને તે ધડી દાહવાને રા. એન. સી. ફેલ્ડર, રા. કે. એમ. મુન્શી, મી. બી. જી. હોર્નમિન અને માન. શા. વિ. જી. પટેલની નીમણુંક કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, તે તૈયાર કરીને મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા અગિય દિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીએ કરવી.

ઇંગ્લાંડ જનારું પ્રતિનિધિમંડળ.

૧૮ (ક) આ કોંગ્રેસના કરાવોમાં સમાવેલી કોંગ્રેસની માગણીઓનું સમર્થન કરવા અને આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરવાને ઇંગ્લાંડ જનારા પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્યોની પસંદગી કરવા અને (ખ) જરૂરી નાણાં એમાં કરવામાં પ્રોતિષ્ઠ કોંગ્રેસ કમિટીઓ સાથે સહકર્મ કરવા.

પ્રમુખ, સૈયદ હસન હમામ, દક્ષીમ અજલખાન, માન. પંડિત ગોહર્.

નાથ મિત્ર, રા સી વિજયરાધવ ચારીઅર, માન રા છ એસ ખાપડે, રા એન સી કેલકર, બાબુ સી. આર દાસ, માન રા વિ જે પટેલ રા બરહત અધી, લાલા હરહિસનવાલ અને માન રા ફકર-કલ-દલની એક કમિટી નીમ વામા આવે છે, અને રા. એન સી કેલકરને તેના મત્રી નીમવામા આવે છે

આયુર્વેદિક અને યુનાની દવાની પદ્ધતિઓ

૧૬ દિન્દમા દવાની આયુર્વેદિક અને યુનાની પદ્ધતિઓ પ્રમાણમા વિશેષ પ્રચલિત છે, અને તેમની ઉપયોગિતાની ના પાડી શકાય તેમ નથી તે ધ્યાનમાં લેતા આ કોંગ્રેસ દિન્દી સરકારને મળજૂત ભવામણ કરે છે કે, સરકારની વર્તમાન વહીવટી રાજ્યનીતિ હેઠળ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને જે લાભો આપવામા આવ્યા છે, તે લાભો તેમને આપવાને ચોક્કસ પગલા લેવા અત્યંત ઇચ્છ છે

યુન ઠા વૈષ્ણો, હાથીમો, તેમની તરફ દિલસોજી ધરાવનારાઓ અને કુશળ પ્રુથો, અને સરકાર નીમે એવા બીજા દવા કરનારાઓની એક મિત્ર કમિટી સંપૂર્ણ તપાસ કરે ત્યાં સુધી દવાની દેશી પદ્ધતિઓને સતોષકારક સ્થિતિમા મુકવાને માટે આ વર્ષે સીમલામા વહી ધારાસભા સમક્ષ રજુ મયથા હું ક સારમાં દર્શાવાયલા રથાનિક સરનારોના અભિપ્રાયો પર વિચાર કરવો મૂલતી રાખવો

કોંગ્રેસ બધારવુ

૨૦ (ક) આ કોંગ્રેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે મંગેસના બધારવુમાં એવો સુધારા કરવો જોઈએ કે, તેથી બ્રિટિશ મંગેસ કમિટીનું કાર્ય કોંગ્રેસ સંસ્થાના અન્ય અગ્રીમૂલ ભાગોના કાર્યની સમાન કોટિએ આવે

(ખ) આ મંગેસના અભિપ્રાય અનુસાર "ઇગઆ" પત્રને વધારે આર્થિક બનાવવાની અને તેના તત્ત્વીગ ડળમા એક કે વધારે દિન્દીઓ રાખવાની આવશ્યકતા છે

(ગ) આ કોંગ્રેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીને માત્ર પ્રતિનિધિઓનું જ લવાજમ હમલા નહુ રાખવામા આવે છે તેનો અર્થી ભાગ હવ્લાડમા સામાન્યતઃ પ્રવાર હવાને માટે નહુ રાખવો

(ઘ) આ કોંગ્રેસના અભિપ્રાય અનુસાર, સનદરીર કુવા દવાના મૂલ્યો ધમા જે પ્રતિનિધિમ હુ હવ્લાડ જનાર છે, તેને ઉપર નુસ્ખા પ્રમાણે આવશ્યક બંધરવા કરવાને બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીના કાયવાદા નામે મ. ૦૮ કરવાની સત્તા આપવામા આવે છે

(ચ) કોંગ્રેસના બધારવુની ૨૦ મી કલ્ગની કોંગ્રેસના

સેક્રેટરીઓ મારફતે કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીને મોકલશે ” એ સંખ્દો દાદી નાખો, અને તેને બદલે “ અખિલ દિન્દી કોંગ્રેસ કમિટીને સોંપી દેશે ” એ સંખ્દો મુકો અને મજબૂર હલમના છેવટના ભાગમાં “ કમમાં કમ રૂ. ૩૦૦૦ ” એ સંખ્દો દાદી નાખો.

મજબૂર હલમના છેવટના ભાગમાં “ આ રકમ દિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું ફંડ ગણાશે અને દિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની દેખરેખ અને અંકુશ હેઠળ અખિલ-દિન્દી કોંગ્રેસ કમિટી તેનો વહીવટ કરશે. ” એ સંખ્દો ઉમેરો.

(■) કોંગ્રેસના કાર્ય અને પ્રચારને માટે એ રકમ અથવા તેનો કોઈ પણ ભાગ પોતાની મર્જ પ્રમાણે અખિલ-દિન્દી કોંગ્રેસ કમિટી યુનાઈટેડ કોંગ્રેસ અથવા અન્ય દેશમાં વાપરે.

૨૧. આ કોંગ્રેસ ઇચ્છે છે કે, કોંગ્રેસના બંધારણમાં, મતદારમંડળો, ચુંટણીઓ વિગેરેના નિયમોમાં અને કોંગ્રેસની એકઠની અને વિષયનિર્ણાયક કમિટીની કાર્ય કરવાની રીતના સંબંધમાં દેવા ફેરફારો કરવા જોઈએ તેની પર અખિલ-દિન્દી કોંગ્રેસ કમિટીએ વિચાર કરવો અને તેનો રીપોર્ટ રજૂ કરવો.

સામાન્ય.

૨૨. સામતી વળગતી પ્રતિક કોંગ્રેસ કમિટીઓની લઘુપણ પરથી રામી હલમ અનુસાર પ્રતિનિધિઓનું લવાજમ હિસાબ પ્રતિનિધિઓ અને ગરીબ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓને આ વર્ષને માટે અને ૧૯૧૬ માટે માફ કરવું.

૨૩. કોંગ્રેસના ગત વર્ષના સેક્રેટરીઓ માન. રા. બુરમી, રા. સી. પી. રામ-સ્વામી આયર અને પી. કેશવ પીરલાઈએ દરેલી કીમતી સેવાઓની આ કોંગ્રેસ નોંધ લે છે.

૨૪. આ કોંગ્રેસ ૧૯૧૬ના વર્ષને માટે આ કોંગ્રેસ માન. રા. વી. જી. પટેલ, માન. રા. ફૂલ-ભલ-હક અને માન. પંડિત મોહન નાથ મિશનને સંયુક્ત સામાન્ય સેક્રેટરીઓ નીમે છે.

૨૫. આગામી કોંગ્રેસ પંજાબમાં અમૃતસરમાં મળશે.

તેનું વિપરીત પરિણામ આવેલું નજરે જોયા છતાં પણ જે વીરોની છાતી ડગી નહિ, પણ એક બાબુ તેઓએ મરેલાંના શબને અને ધાપલના દેહને સારવાનું, અને બીજી બાબુએ સાથે સાથે લોકોને ધીરજથી કામ લેવાની શિખામણ આપવાનું—એ બન્ને કામ કરી બતાવ્યાં. તેમના ઉપર આજ પણ સત્યપરાયણ દેવતાઓનાં માન-સિક્ક ભાવનાઓનાં પુષ્પ વરસી રહ્યાં છે...નિયમને નામે વિધ્નવનું અને શાંતિને નામે અત્યાચારનું રાજ્ય જામ્યું. માર્શલ લૉએ નર, નારી, આબાલવૃદ્ધયુવાન બધાને બેબાન કરી દીધા—વૈશાખની પવિત્ર સંક્રાન્તિને દિવસે જે શોણિતથી જ્વમિ લાઇ રંગાઇ તેની વાત સાંભળતાં બધાના હોંશકોંશ ધૂરી ગયા. હા, તે દિવસે તો માર્શલ લૉની જીત થઇ અને શાંતિ ફેલાઇ, પરંતુ તે શાંતિ મસાણની અને કશ્તનાની શાંતિ હતી—એ મોતની શાંતિ હતી ! = પંજાબની પ્રજાના આ મહાસંકટના સમયે પંડિત માળવીય અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ પંજાબના કુમકે દોડી આવીને પ્રજાને શાંત પાડી અને ધીરજ આપી, તેને માટે તેમણે સંતોષ દર્શાવ્યો. આ બનાવોથી પંજાબમાં નવજીવનનો સંચાર થયો છે. પોતે સંન્યાસી હોવા છતાં કોંગ્રેસમાં શા માટે જોડાયા તે વિષે ખુલાસો કર્યો, અને જાતિ રૂપી વીણાના જૂદા જૂદા સંપ્રદાયો રૂપી તારોની એકસરતાની વધા-મણીમાં રાજ્યદારી પક્ષોની બેસરતાને પાણીયું આપવાની વિનંતિ કરી. વળી દિલ્હીમાં બનેલા દુઃખદ બનાવોનું તેમણે વર્ણન કર્યું, અને બ્રિટિશ તરફ વેરભાવ ન રાખવા વિનંતિ કરી. તેમણે કહ્યું : = ઓડવાયર અને ડાયર, જોન્સન અને ઓપ્રાયન—આ બધા આપણા લાઇઓજ છે. એક પિતાના સહુ સંતાનો છે. તેમનામાં જે ક્રોધની અને અસાધુતાની ભાવનાઓ છે તેજ આપણી શત્રુ છે. પણ શું તે શત્રુઓ ઉપર આપણે તિરસ્કારની ક્રોધની અને વેરની મદદથી જીત મેળવી શકશું ? = આ પંજાબની વેદનાના બોધનાં પરિણામો તેમણે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં : (૧) હિન્દુ—મુસલમાનોની એકતા સધાઇ છે; (૨) પ્રજાને તપનું માહાત્મ્ય દેખાયું છે; (૩) પ્રજાને વ્યવસ્થિત ચળવળનો પ્રભાવ જણાયો અને સહન શક્તિનું ગૌરવ જણાયું છે. અને હવે આપણું કર્તવ્ય શું છે ? તેમણે કહ્યું : “ આ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું કાર્યક્ષેત્ર આજ સુધી એટલુંજ

રહેલું છે કે સ્વદેશ માટે રાજકીય હક્કો પરદેશી સરકાર પાસેથી મેળવવા દરાવો પસાર કરવા. પરંતુ એક તો એ પસાર કરવામાં આવતા દરાવોને સાચો વેપ પહેરાવવામાં બહુ ઝોછી મહેનત લેવાઈ છે, અને બીજી તરફ પ્રજાની મૂળ જડ રોપવાને અને પ્રજાને મજાનારા અધિકારો પચાવી શકે એવી રીતે તેને બનાવવાનો ચોડો ઘણો તો શું પણ આ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જરા સરખો પણ ચલન નથી કર્યો. સ્વરાજ્ય મેળવીને તે પચાવવું હોય તો પહેલી જરૂરની વાત એ છે કે પ્રજાના એક એક બાળકને એવી તાલીમ મળવી જોઈએ કે જેના વડે તેનો આત્મા દૃઢ બનીને પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનનો માલીક-તેમને વશ કરે તેવો-બની શકે. આ વાત તો તોજ બની શકશે કે જો એક-તરફથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પદ્ધતિ દાખલ કરીને પ્રજાનું શિક્ષણ પ્રજાનાજ હાથમાં આવી જાય, અને બીજી તરફથી પ્રજાનાં માતાપિતાઓ, પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનને શુદ્ધ કરીને પોતાનાં બાળકોની સામે તેમના અનુકરણને માટે ઉત્તમ દાખલો બેસાડે. દેશના આચાર અને સમાજ સંજ્ઞા સેવા કરતાં મને ગયાં ૨૬ વર્ષમાં અનુભવ થયો છે કે, જો કે દરેક શિક્ષિત પુરુષ મહેજમાંથી નીકળતી વખતે દેશની અને ધર્મની સેવા કરવાનું માનસિક યત્ન ધારણ કરીને નીકળે છે, તોપણ જ્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હજાર-માંથી બાગ્યે એક જણ ટકી રહે છે. હિન્દના એવા દેશભક્તોની ગણતરી આંગળીને ટેરવે થઈ શકે કે જેમણે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ બતાવેલી લાલચોને ન ગણકારતાં દેશના હિતને ખાતર ઇશ્કાબરૂપી સોનેરી જાંજીરને તોડીને ફેંકી દીધી હોય. વાયસરોયે આપેલી અણુચટ્ટી ધમકીના જવાબમાં 'સર'નો ખિતાબ માગેથી ઉતારીને ફેંકી દેનાર ડૉ. સુબ્રહ્મણ્યમ સરખા બ્રાહ્મણ દેશમાં કેટલા છે? પોતાના રાષ્ટ્ર ઉપર જીવન ગુજારવાની પૈરાયિક રૂઝિતું જે સરકારે અવલંબન કર્યું, જે સરકારના ચાકરોએ પોતાનાં રાષ્ટ્રનાં ગૌરવોનો નાશ કરવામાં પાછું વાળી ન જોયું, તેણે આપેલો ઇશ્કાબ એક દિવસ માટે ધારણ કર્યો એમાં પણ પાપ સમજનાર ભારતના માર્જીટ કવિ રવીન્દ્રનાથ જેવા કેટલા દેવો છે? અને ખંડા રાજધર્મનું પાલન કરનાર, મનુષ્ય અને પ્રજાના બચથી મુક્ત, વૈદિક નિર્ભયતાના ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ કરનાર સ્વદેશને પગ નીચે છુંદનાર

શ્રી. પંડિત ભાતીશાલ નેહર.

લરકરી લરતી કરવામાં અને વેર લેવામાં નાણાં બરાવવામાં તે સર માધકલ ઝોડવાયરે કેવી ગેરકાયદેસર રીતોનું અનુસરણ કર્યું હતું તે તેમણે જણાવ્યું. રાજેટ કાયદાની હિન્દમાં જરૂર નથી, તેમાં આપદામાં આવેલાં કહેવાતાં રક્ષણો આપપંપાળ છે, અને એ કાયદો “નહિ વજીઝ, નહિ અપીલ, નહિ દલીલ એવો” છે. હિન્દી પ્રધાન મી. મોટેચુએ આ કાયદાનો આમની સલામાં લુલો બચાવ કર્યો છે. પંડિતજીએ ઉમેર્યું. “આ ધારાની ખુદ હયાતી આપણા આત્મસંમાન અને આપણા પ્રગતીય સંમાન ઉપર એક કલંક મુકે છે. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે, જો તમે તમારા સનગીર પ્રયાસો આગ્રહ-પૂર્વક ચલાવવા ચાલુ રાખશો તો તમે તેને દૂર કરાવી શકશોજ. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે: ‘સરકાર ગમે તેવી સખળ અને આપખુદ હશે તોયે તે સાર્વત્રિક લોકમતને તાણે થવાને બંધાયેલી છે. જો સત્ય અને ન્યાય કેવળ શારીરિક બળને, પછી તે એક બ્યક્તિએ કે એક સરકારે વાપર્યું હોય, તેને તાણે થવામાંજ હોય તો તે આપણે માટે એક ખરાબ દર્શન છે.’” પછી તેમણે સ્વતંત્રતા માટે સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા દર્શાવી. સત્યાગ્રહની હીલચાલ હિન્દમાં થયેલા ખળભળાટોનું દારણ નથી. પછી પંજાબમાં થયેલા અત્યાચારોની તપાસ કરવાને સરકાર તરફથી નિમાયણી હંટર કમિટીમાં આગેવાનોએ ભાગ શા માટે ન લીધો, અને કોંગ્રેસ તરફથી તપાસ કરવાને શા માટે કમિટી નીમવામાં આવી તે હકીકત સમજાવી. પછી અમૃતસરમાં, જલિયાંવાળા બાગમાં, લાહોરમાં, શુજરાનવાળામાં, કાસુરમાં વિગેરે પંજાબનાં રથજોએ વર્તાયેલા કેરનું દુઃકમાં વર્ણન આપ્યું. ‘લરકરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે જાહેર કરવાની તથા તેને લાંબો વખત ચાલુ રાખવાની જરૂર ન હતી એમ કહ્યું. પંજાબમાં બનેલા બનાવો માટે સર માધકલ ઝોડવાયર અને ગવર્નર-જનરલ લોડ એમ્સફર્ડ પૂરેપૂરા જવાબદાર છે એમ તેમણે કહ્યું, અને આ પંજાબપ્રદરણનો બોધ તેમણે નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યો: “જો આપણી જાંદગીઓ અને માન એક ખીનજવાબદારી દારોખારી અને લરકરીઓની દયા ઉપરજ અવલંબી રહેવાનાં હોય, જો મનુષ્યોના સામાન્ય હક્કોની આપણને ના પાડવાની હોય તો પછી સુધારાની વાત એક મશકરીજ છે. સ્વતંત્રતા વિનાનું શહેરીપણું

એ એક સમયે પહેરાવેલા ભવ્ય પોષાક સમાન છે. ચીથરાં પહેરીને પ્રભુના સ્વતંત્ર વાતાવરણની હવા લેવી, એ સુંદરમાં સુંદર કપડાં પહેરીને શય નેવા રહેવું તેના કરતાં વધુ સારું છે. ” પછી હિન્દમાં સુધારેલું રાજ્ય સ્થાપતા હિન્દી સરકારના કાયદા વિષે તેમણે કહ્યું કે, જો કે તેની કસમો કોંગ્રેસે કરેલી ઓછામાં ઓછી માગણીને પણ સ્વીકારતી નથી, છતાં તે આપણને જે યોડી પણ સત્તા આપે છે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેમણે મી. મોટગ્યુનો આભાર માન્યો. પણ એ કાયદામાં આપણા જન્મસિદ્ધ હકોના જાહેરનામાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો તેથી તેમણે શોક દર્શાવ્યો. સુધારાની યોજના ગમે તે પ્રકારની હો, પણ તેમાં તેના એક જરૂરી અંગ તરીકે હિન્દીઓના જન્મસિદ્ધ હકોના સ્વીકારનો જાહેર ઠંઠેરા તો હોવો જ જોઈએ. એકલી હિન્દની પરિસ્થિતિનો જ વિચાર કરતાં, આ કોંગ્રેસ માટે એમ જણાવવાની તો ખાસ ફરજ છે કે, હાલના હયાત જુલ્મી કાયદાઓ રદ કર્યા વગર અને આપણા શહેરી તરીકેના અધિકારોનો ભવિષ્યમાં ગમે તેમ ભંગ થાય નહિ તેની ખાત્રી મળ્યા વગર આ દેશના રાજ્યવહિવટમાં કોઈ પણ જાનના સુધારાઓ કરવા એ લોકોની અગત્યની જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે પૂરતા નથી. પછી પસાર કરવામાં આવેલા કાયદા પ્રમાણે સુધારાની યોજનાનાં વિધવિધ અંગોનો તેમણે વિચાર કર્યો, તેની તુટીઓ અને ખામીઓ બતાવી આપી, અને કહ્યું: આપણને આપવામાં આવેલા સુધારાઓના સંબંધમાં આપણે અત્યંત આનંદ દર્શાવવા જેવું કોઈ કારણ નથી, પણ તેમની કીમતે આપણે તેમને લેવાના છે. તેમાં રહેલું સત્ય ખેતવામાં આપણે બીજાઓ કરતાં પાછળ પડી જઈશું નહિ, પણ આપણા ઉપર બળભેરીથી નાખવામાં આવેલી રાજ્યવહિવટમાં અબ્યાસ કરવાની રીતિ અને સામયિક પરીક્ષા આપવાના ધોરણના બદલામાં આપણી માગણીઓ ચરણે કરી દેવા માટે આપણે તત્પર નથી. આપણી માગણીઓનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે સંતોષ પામી શકતા નથી અને પામીશું પણ નહિ. પછી તેમણે લશ્કરમાં અને નૌદા-બળમાં કમીશનના ઓફિસોની હિન્દીઓ માટે માગણી કરી. ખીલાફતના પ્રશ્નમાં મુસલમાનોની માગણીઓ સંતોષવાની અગત્ય જતાવી. પરદેશોમાં

હિન્દીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતા ગેરવર્તન માટે શોક દર્શાવ્યો. સ્વદેશી વિષે બોલતાં તેમણે મહાત્મા ગાંધીજીની યોજનાની નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા કરી. “ મ. ગાંધીએ આ પ્રશ્નને પોતાનોજ વિષય બનાવી દીધો છે. જે તેમનું ચાલે તો આ દેશનો રેડીઆનો અને હાથે વણવાનો હિન્દનો પ્રાચીન-ઉદ્યોગ તેઓ પાછો સજીવન કરે, અને દેશને પોતાના ઉપર આધાર રાખતો બનાવે. આ યંત્રના જમાનામાં આ યોજનાની ફતેહમંદી વિષે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વાય શંકા લાગે, પણ મ. ગાંધીની યોજના એવી છે કે, એમાં બગાડ થવાનો બાપ નથી, અને તે જે લોકપ્રિય થઈ જાય તો ખેતીવાડીથી ઉતરતો ધંધો આખા દેશમાં બની જવાની શુભ આશા આપે છે. ” પછી મી. બી. જી. હોર્નામેનને હિન્દમાંથી ઉપાડી જવામાં આવ્યા તેને માટે શોક દર્શાવી, મી. હોર્નામેનની સેવાઓને માટે ઉપકાર માન્યો. અને બાપજીના અંતમાગમાં તેમણે કહ્યું: “ હજી આપણી આગળ મુશ્કેલીઓ અને ખાડાખાબોચીયાંથી ભરેલો વિકટ માર્ગ રહેલો છે. આપણા બોમીયા તરીકે સત્યને સાચમાં રાખી, આપણા સંકેતશબ્દ તરીકે હિંમત સ્વીકારી, ચાલો હવે આપણે કુચ કરવા માંડીએ. અને થોડા વખતમાં આપણે છટ અને લક્ષ્ય દેશમાં જઈ પહોંચીશું. ” પછી ‘કેંગ્રેસ તા. ૨૬ મી ૫૨ મૂક્તી રહી.

તા. ૨૬ મીએ ‘કેંગ્રેસની બેઠક કરી મળતાં પ્રારંભમાં પ્રમુખ મહાશયે વક્તારીનો ઠરાવ રજુ કર્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

દક્ષિણ તથા પૂર્વ આફ્રિકામાંના હિન્દીઓની અવદશા વિષે ઠરાવ બીજો મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કર્યો. ઠરાવ રજુ કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે, આ ઠરાવ ઘણા મહત્વનો છે, અને જે હિન્દીઓ પોતાને સ્વરાજ્યને માટે લાયક માનતા હોય તો તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના સ્વદેશ બાંધવોના આ દુઃખના પ્રસંગમાં ઉભા થઈ જવું જોઈએ અને અંતઃકરણપૂર્વક તેમની સાથે સહકાર કરીને થોડા વખત ઉચર ચંચેલા પક્ષપાતી કાયદાને રદ કરાવવો જોઈએ. ઠરાવને દક્ષિણ આફ્રિકાના એક પ્રતિનિધિ રા. મીરજા નાદિરશાહ કામાએ અનુમોદન આપ્યું. રા. કે. નટરાજને અને પૂર્વ આફ્રિકાના રા. એસ. બી. ઠાકોર વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. ગ્રાંઝીબારના

પ્રતિનિધિ રા. બી. એન. અંતાણીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જો લોર્ડ સિંહ કાલે સવારે પૂર્વ આફ્રિકાની મુલાકાત લે તો તેમને પણ ત્યાંના ગેરા વતનીઓ અનીતિમાન કરાવી દે, પછી બલે તે ગમે તેવા દરજ્જાના પુરુષ હોય.

ગીરમીટીયા રૂઢી બંધ કરવા વિષે દરાર ત્રીજો માન. પાંડત ગદન મોહન માલગીયે રજુ કર્યો. તેમણે આ સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ કરેલી સેવાઓની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે, શીજ ટાપુમાં હિન્દીઓને એક ગુલામી ખત અમુક વર્ષને માટે લખી આપવું પડે છે, અને તે દરમ્યાન તેમને સુકરર રોજ મળે છે, તથા તેમને પોતાના માલીકની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. દામદારો તરફ ન્યાય કે અન્યાય થાય છે, તે કોઇ પૂછવું નથી અને તેમના પર બંધકર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવે છે, હિન્દની પવિત્ર પુત્રીઓ અને ભગિનીઓ જેઓ પોતાની પવિત્રતાને માટે મગફર છે, તેમને બળાતકારે લઇ જવામાં આવે છે, અને પુરુષ વચ્ચે ૨ સ્ત્રીઓની વહેંચણી થાય છે. આ વાત જાણીને હૈયું ચીરાઇ જાય છે. બહુ થોડા લોર્ડ હાર્ડિંગનું કે તેણે શીજમાં હિન્દીઓની વધુ વસાયત અટકાવી. હવે આપણે શીજમાં દુઃખથી સંબડતી આપણી બહેનો અને અધમ દરજ્જામાં પડેલા આપણા બાઇઓને છોડાવવા ઇચ્છીએ છીએ અને જો ના. વામસરોયનું વચન સફળ થાય તો હિન્દની કીર્તિને લાગેશે. કાળો ડાઘ હવે ધોવાઇ જશે. જો આપણે સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ તો પહેલો સવાલ તો આપણને એજ પૂછાય કે જે હિન્દીઓ પરદેશોમાં ગીરમીટીયા મજુરી કરે છે, અને જેમની દીકરીઓ અને બહેનો આવી અધમ દરજ્જામાં પડેલી છે, તેઓ વળી સ્વરાજ્ય તે ભોગવી શકે ? આ બાબતમાં સફળતા મળવાથી હિન્દી પ્રજાની નીતિ ઉપર લાગેશે ડાઘ ધોવાશે. મને આશા છે કે, કેવળ શીજનીજ નહિ પણ કોઇ પણ નામ તણે ચાલતી એવી પ્રથા રદ થશે. દરારને રા. બી. એન. થર્માએ અનુમોદન આપ્યું. રા. બવાન દયારાણીએ વિશેષ આપ્તું અને દરાર પસાર કરવામાં આવ્યો. તે દિવસે કોંગ્રેસનું કાર્ય એટલેથીજ સમાપ્ત થયું.

તા. ૩૦ મીએ કોંગ્રેસ મળી, અને બાપુ બી. ચક્રવર્તીએ હંદર

કમિટીના બહિષ્કારનો ઠરાવ ચોથો રજુ કર્યો. ઠરાવ રજુ કરતાં તેમણે કહ્યું કે, હિન્દ કોંગ્રેસ કમિટીએ પંજાબના બનાવો વિષે સાચી હકીકત મેળવવા માટે સરકાર સાથે સહકારથી કામ લેવા બનતો પ્રયાસ કર્યો હતો. પહેલેથીજ આપણે એ તપાસને માટે સ્વતંત્ર ચાલી કમીશન માગ્યું હતું, પરંતુ તેને બદલે આપણને હિન્દી સરકારે નિમેશી કમિટી મળી. પાઠણથી કોંગ્રેસ કમિટીને હંટર કમિટી સમક્ષ વકીલો મોકલવાની તૈયારી રાખવાની રજા મળી, પણ તેમનું કામ મુરકેલ ચ્યું; કેમકે બીન-અમલદાર વકીલો મારફત જુખનીઓ આપવાની ના પાડવામાં આવી. આવાં પ્રતિબંધનો હોવા છતાં માન. પંડિત માલવીય અને જાણુ સી. આર. દાસે દિલ્હીની હંટર કમિટીમાં હાજરી આપી. પંજાબમાં પેટા કમિટીએ સ્થાનિક અધિકારીઓને પંજાબની કેદમાં પૂરાયેલા આગેવાનોને જુખાની આપવા સાફ છુટા કરવા જણાવ્યું, પણ તેની ના પાડવામાં આવી, અને જે અફસરોના વર્તન વિષે તપાસ ચાલતી હતી, તેમને સરકારી વકીલોને છુટથી સૂચના આપવા દેવામાં આવતી હતી. છેવટે આ કમિટીએ આગેવાનોને કેદી તરીકેજ કમિટી સમક્ષ હાજર થવા દેવા જણાવ્યું, ત્યારે તેની પણ “ના” મળી. બાદ આ કમિટીએ લૉર્ડ હંટરને સાધ્યા. પંડિત માલવીયજીએ જે કલાકની લાંબી મુલાકાત લઈને લૉર્ડ હંટર સાથે વાતચીત કરી, પણ લૉર્ડ હંટરે એ સંબંધમાં સરકારને બલામણુ કરવાની ના પાડી. કોંગ્રેસ કમિટી નિમવાનો હેતુ સત્ય વાત બહાર લાવવા માટે મદદ કરવાનો હતો, અને જો હંટર કમિટીને પણ સત્ય વાત બહાર લાવવા માટે નિમેશી હોય તો પછી પેટા કમિટીને તેઓ કંઈ રીતે ના પાડી શકે ? પ્રેફેસર એમ. રૂચિરામે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. મૌલાના ફઝલ રહેમાને વિરોધ અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં લોકોએ પંજાબમાં અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં તોફાનો કર્યાં હતાં, તે તરફ તિરસ્કાર બતાવતો ઠરાવ પાંચમો મંદાતમા ગાંધીજીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: આ ઠરાવને અંતઃકરણ-પૂર્વક સ્વીકારી લેવામાં આપણી સફળતાની ચાવી રહેલી છે. હું કહી ચકું છું કે જો લોકોએ અત્યાચાર કર્યો ન હોત તો જરૂર આપણે જીતી ગયા હોત. આપણા તરફથી ધરાદાપૂર્વક અત્યાચાર થયો હતો એ

વાત હું વીરમગાન, અમદાવાદ અને મુંબાઈની વિગતોથી કહી શકું છું. હું કબુલ કરું છું કે, અધિકારીઓએ લોકોને ઉત્કેરનારાં કારણો આપ્યાં હતાં. ડૉ. કીચલુ અને સત્યપાળને જકડીને તેમણે લોકોની લાગણી દુભવી હતી, તથા મને પોતાને પણ જકડીને લોકોને ઉત્કેર્યાં હતા. પણ તે વખતે તો સરકાર ઘેલી બની હતી, અને આપણે પણ ઘેરા થઈ ગયા. ઘેલછાનો ખટલો ઘેલછાથી ના વાળશે, પણ તેની સામે સ્વસ્થતાથી પગલાં લેશે તો તેથી વાદળાં વિખરાઈ જશે. આપણી શુદ્ધિને માટે પ્રાયશ્ચિત્તને માટે આ ઠરાવ આપણે સ્વીકારવો ઘટે છે. આપણામાંથી કેટલાકોએ કહ્યું છે કે ગુન્હાશોધક ખાતાની ઉત્કેરણીથી આ તોફાનો થવા પામ્યાં હતાં. હું બધો દુપકો લોકોને માથે નાખતો નથી પણ આપણામાંના ધણાકોએ ધણે ઠેકાણે ઘેલછા બતાવી, અને એ કૃત્યોને હું ધિક્કારું છું. મનકંપર અંકુસ રાખવાથી આપણે સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી શકીશું. કોઈને વશ કરવાથીજ તમે હિન્દુસ્થાનનો બચાવ કરી શકશો. બાબુ બિપિન ચંદ્ર પાલે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે આ અણધાર્યાં ઉત્પાતનું મૂળ ખુરોફોની દોરતા જ છે. હિન્દી પ્રજા પુરાતન કાળથી શાન્તિપ્રિય છે, તેની સંસ્કૃતિ ધર્મ ઉપર રહેલી છે, અને આવા શાંત લોકોને પણ ગુસ્સે કરવાનાં કારણો અપાયાં છે. આનું કારણ આ દેશના રાજ્યતંત્રનું સુકાન લઈ બેઠેલાઓની પાશવ વૃત્તિવાળી રીતભાત જ છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ અને માન. રા. બા. ભગતરામે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

પંજબના ઘોર અત્યાચારો માટે જનરલ ડાયરને તેના હોદ્દા પરથી ખરતરફ કરવાનો ઠરાવ છઠ્ઠો મીસીસ એન્ની ગિસ'ટે રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: બેશક પંજબમાં પ્રવર્તેલા અત્યાચારમાટે પંજબ સરકાર અને હિન્દી સરકારને દુપકો આપવાનો લોકોને હક્ક છે. આ વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે, જનરલ ડાયરના તરફ આંગણી કરવામાં આપણે બીજા કોઈના કહેવાથી નહિ પણ ખુદ તેની જુગાનીથીજ તેમ કરીએ છીએ. જેમણે જાહેર પ્રજાનું અનિષ્ટ કર્યું હોય તેઓ ગુન્હેગાર છે. જનરલ ડાયરના શબ્દોથી તેની બેશરમી અને તેણે કરેલાં નિષ્કુર ક્રોધોથી તેની સમજ શક્તિની ખામી સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે આ ગુન્હા નિર્દોષ, પ્રતિકાર ન કરી

ચક્રે તેવા નિરાધાર મનુષ્યો પર ગુજારવામાં આવે, અને કદત દારૂગોળાની તગીને લીધેજ લોકોનાં ખુન કરતાં બધું રહેવું પડે અને જ્યારે તે જન-રત્ને એ સાંકડી જગ્યામાં મરનારાઓનાં ચળથી લોકો છવાયા ત્યાં સુધી કલ્પ ચલાવી રાખી ત્યારે તો આવા ગુનેગારોની જડતી લઈ નાંખવા અને તેમને સજ્જ કરવાનું બ્રિટિશ પ્રબલને હોવાનો લોકોને હક્ક છે. એટલે નિઃશસ્ત્ર હાથખે રહેલા નિરાધાર લોકોઉપર આ જમાનાનાં પાતછી હથિયારો અને યાત્રિક તોપોથી લોકોનાં છડેચોક ખુન કરવાની રજા આપી ચક્રેજ નહિ. આવા ભયંકર કામના પિતા જનરલ ડાયરને ખરતરદ કરવાની માગણી તો તદ્દન નજીવી છે. હિન્દ બ્રિટિશ ન્યાયની માગણી કરે છે. પછી તેમણે આ અત્યાચારો બૂઝી જવાની હિન્દને વિનંતિ કરી. લો. મા. તિલકે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આ દરાવ તદ્દન મેળો છે. આ દેશમાં થયેલા લશ્કરી અત્યાચારની વેદના મને કોઈ રીતે ઝોછી નથી થયેલી. આવાં ઘોર કુકર્મો આખા વિશ્વના ઇતિહાસમાં ખોળ્યાં નથી જડતાં. રાજા પોતાની પ્રજાના રક્ષણને માટે જન્મ્યો છે, તેની કલ્પ કરવા નહિ. તેઓની જડતી લાંડનમાં નહિ પણ તેમના ઘોર અત્યાચારવાળા સ્થળમાં-જલિયાંવાળા બાગમાંજ લેવાવી જોઈએ. આ બાબ-તમાં મારું હૈયું ધણુંજ દકળી રહ્યું છે, અને કૈસરને માટે અંગ્રેજોને જેવી લાગણી થઈ હતી, તેવીજ મારી લાગણી છે. જો સરકાર એમ કહેતી હોય કે લોકોએ બળવો કર્યો અને તેથી લોકો સાથેના યુદ્ધનું એ પરિણામ હતું તો હું દલીલ કે એ એક હડહડતું ધર્તીંગ છે. પંજાબના લોકોએ ખુલ્લો બળવો જગાવ્યો એ તદ્દન જુઠ્ઠી વાત છે. બાણુ છતેન્દ્ર-લાલ ખેનરજી, રા. ગોપાલ સ્વામી મુડલીયાર, અને મુલામ યાસીને વિ-શેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

પંજાબના લોકોને-નટ ગવર્નર સર માઇકલ ઓડવાયરની હિન્દમાં લ-રકરી (ધર) કમીશનમાં નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તે રદ કરવાનો દરાવ સાતમો રા. સા. રમિરામ સાહનીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની પ્રગતિમાં સર માઇકલ જેવાં વિદ્નો બીજા કોઈ વહીવટદાર નહિ નાખ્યાં હોય. તેણે તો પંજાબમાં પોતાની કઠોરતાની

અવધિજ આણી હતી. તેણે બ્રિટિશ ન્યાય પ્રત્યેની લોકોનો શ્રદ્ધા હુડી લીધી છે. (આ સમયે પાંચ વર્ષની લાંબી નજરકેદ ભોગવી મો. શોકતઅલી અને મો. મહમ્મદઅલી કોંગ્રેસમાં આવી પહોંચ્યા, તેમને હર્ષનાદની ગર્જનાઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યા.) રા. ગુલામ મોહીહદીને દરાવને અનુમોદન આપ્યું. મો. શોકતઅલીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જહીયાંનાલા બાગમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોના લોકોનું મિશ્રણ થવાથી આ બંને કોમો વચ્ચે ઐક્યનો વજ્રલેપ થયો છે. મો. મહમ્મદઅલીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જહીયાંનાલા બાગના દારોજા કેવળ સરીરમાંજ નથી ખુખ્યા, પણ તેણે આત્માને પણ બેદી નાખ્યો છે, અને આની અસરથી હિન્દુ સર્વોપરી રાષ્ટ્રોમાંનું એક, નહિ, સર્વોપરી રાષ્ટ્ર થશે. જો તમે ખરેખરી રીતે દરાવ પસાર કરો તો તમારામાંથી પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકે, એ દરાવને ટેકો આપનાર સર્વેએ સપથ લેવા કે આગથી હવે કરેલા દરાવ પ્રમાણેની સિદ્ધિ થતાં સુધી દરીને બેઝનું નહિ, કે આ સ્થળ છેડ્યા પછી અત્રે બનેમો બનાવ અને અહીં કરેલી વાતો રિસારી દેવી નહિ. પ્રજાની ખાતર, તમે જેને ચાહે છે તે જન્મભૂમિની ખાતર, કેવળ કરોડોનાજ હિતની ખાતર નહિ પણ હજી ગર્ભમાં રહેલાં કરોડો બાલિ હિન્દની પુત્રપુત્રીઓની ખાતર આપણે કેદમાં જવા ખુશી છીએ. આપણે આપણા કુટુંબની પણ પરવા રાખીશું નહિ. પણ સમસ્ત ભારતવર્ષને આક્રમમાં નાખીને, આખા દેશને ગળે બેસીયો નાખીને, અને એક નજીવામાં નજીવા પણ હિન્દની સ્વતંત્રતા ગમે તો હાથર કે ઓડવાથર, મોટિયુ કે એમ્સફડ કે ગમે તેવાને હાથે છીનવી લેવાશે નહિ, નહિ અને નહિજ. પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ પણ માનવી હિન્દના એક પણ પુરુષને કે એક પણ સ્ત્રીને કહી ન શકે કે “ તું ગુલામ છે. ” દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસનું કોંગ્રેસનું કાર્ય પૂરું થયું.

૩૧ મી દીસેઆરે કોંગ્રેસ પાછી ગળી. પ્રમુખ મહારામ યોડાક મોડા આવવાના હોવાથી, તેટલા સમય માટે પ્રમુખસ્થાન રા. અખ્યાસ તૈયમજીને આપવામાં આવ્યું. પંજાબમાં લશ્કરી કાયદા સામે વિરોધ દર્શાવીને સર

ચંદરન નાયરે હિન્દી સરકારની દારોખારી સમામાંથી રાજનામું આપ્યું હતું, તેને માટે તેમના ઉપકાર માનવાનો આદેશો દ્વારા ડૉ. સલપાસે રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું: સેંકડો બપ્તાના કાયદા દેવા છતાં આપણે માથે રોલેટ કાયદાનો બોળો નાખવામાં આવ્યા છે. પંજાબીઓ તો લશ્કરી કાયદો કદી બુલશે નહિ. બહેર લતાઓમાં છોડરાંઓને ફટકાવી નાખવાની વાત તેમના ઉદ્યમાંથી કદી જૂસારો નહિ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રક્ષણને માટે પંજાબીઓએ પોતાનું દીમતી લોહી રેડવા છતાં અમૃતસરના લોકોને માટે વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ અને પાણીના નળ બંધ થયા, એ બનાવ વિસર્જ્યો વિસરાય નહિ. લશ્કરી કાયદા સામે ભારતમાતાના સાચા પુત્ર સર ચંદરન નાયરે વાંધો ઉઠાવ્યો, સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો, પણ વિદેશી સરકાર તે વળી દયાળુ બની છે ? રા. એન. એસ. રામસ્વામી આયંગરે અનુમોદન આપ્યું (આ સમયે પ્રમુખ આવી પહોંચ્યા હતા.) રા. કબલુ. ટી. હાલાઈએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દ્વાર પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી ઇન્ડોગનીટી બીલ સામે વિરોધ દર્શાવનારો દ્વારા નવમો, રાજ-કીય 'કેદીઓના છુટકારા વિશે દ્વાર દશમો અને રોલેટ કાયદો રદ કરવા વિશે દ્વાર અગીઆરમો પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ કરવામાં આવ્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પાછા બોલાવી લેવાનો દ્વાર બારમો રા. સેયદ હુસેને રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું: હિન્દના ઇતિહાસમાં યોગ્ય વાયસરોય આવ્યા અને ગયા તેમાં કેટલાક બેદરકાર પણ હશે, પણ આપણે એવા વાયસરોય તો એકે ના બોલે કે ને આ ઘણા ઉંચા માનપદ હોવાને માટે આટલો બધો નાલાયક હોય, અને તે એક જ રીતે નહિ પણ ઘણી રીતે સાબીત થઈ શકે. કુશળતાની દૃષ્ટિથી બેતાં કદમનાની દૃષ્ટિથી બેતાં દીર્ઘદૃષ્ટિની દૃષ્ટિથી બેતાં કે બીજા જે રાજકીય મુશ્કેલી વાયસરોયને છાજે તેવા સર્વે મુશ્કેલી નામે ગીંદુ હોવાથી ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ આજે તેમની પોતાની જ દારકીર્દિમાં નિષ્ફળનીવડ્યા છે, અને તેમની કારકીર્દિની સામે ઠામ ઠામ અણગમો ઉપજ્યો છે. રા. 'કસ્તૂરી રંગ આયંગરે દ્વારબંધ અનુમોદન આપ્યું, માન. રા. બી. એન. સર્માએ આ દ્વારબંધ વિરોધ કરીને લૉર્ડ

એમ્સફર્ડના વહિવટના લાભોની ગણતરી કરાવી. રા. એસ. આર. બમ-
નજીએ દરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતાં માન. રા. ચર્માની સધળી
દલીલોના સચોટ રદીઆ આપ્યા. ડૉ. દીવલુ, બાણુ છતેન્દ્રલાલ બેનરજી
અને રા. બગનરામ પુરી એ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરાવ પસાર
કરવામાં આવ્યો.

જલિયાંવાળા આગમાં ભરણુ પામેલાઓનો સ્મારક સ્તંભ બાંધવા
વિષે દરાવ તેરમો પડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્રે રજુ કર્યો, શેઠ માવજી ગોવિ-
ંદજીએ અનુમોદન આપ્યું, પડિત મદન મોહન માળવીયે વિશેષ અનુમો-
દન આપ્યું, અને તેને માટે નાણાં બરવાની વિનંતિ કરી. તેજ વખતે
મોટી રકમ બરાબ ગઈ. આ ફંડમાં ધણી સ્ત્રીઓએ રોકડ રકમો આપવા
ઉપરાંત પોતાના ચરીર ઉપરથી હામતી દાગીના ઉતારી આપ્યા હતા.
પછી-કોંગ્રેસ છેલ્લા દિવસ પર મુલતવી રહી.

૧૯૨૦ની પહેલી જાન્યુઆરીને દિવસે કોંગ્રેસની બેઠક પાછી મળી.
રાજકીય સુધારાઓ વિષે દરાવ ચૌદમો બાણુ ચિત રંજન દાસે રજુ કર્યો.
(ક) (ખ) અને (ગ) કક્ષમો સુધીનો આ દરાવ બાણુ દાસે રજુ કર્યો.
તેની પર કેટલાક સુધારા રજુ થવાના હતા તેથી બાણુ દાસે તેની પરની
ચર્ચા કરવાનો પોતાનો હક્ક અનામત રહેવા દીધો. છેવટે સધળા સુધારા
પડતા સુધારા અને મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કરેલા સુધારાનો એક ભાગ
કક્ષમ (ધ) ઉમેરવામાં આવ્યો અને તે દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.
લો. ગા. તિલકે દરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આજેજ આપણે
સ્વરાજ્યને માટે લાયક નથી, એ દલીલોને આપણે ખોટી પાડતા આવ્યા
છીએ. પસાર થયેલો કાયદો સુધારાની યોજના કરતાં કંઈક વધારે છે, પણ
તે આપણી માગણીના ધોરણુ જેટલો નથી અને તેથી અપૂરતો, અસંતોષ
કારક અને નિરાશાજનક એ શબ્દો તો હજી કાયમજ રહે છે. આપણને
ન્યા સુધી પૂરી જોખમદારી ન મળે, ત્યા સુધી આપણે આપણી ચળવળ ચાલુ
રાખવાના અને આપણને રાજ રાખવા માટે જે ટુકડા આપણને અનાય
તેથી સંતુષ્ટ ન થતા જણાવીએ છીએ કે અમે અત્યારેજ જોખમદાર
રાજ્યવર્તનો જોળે જ્ઞાતી લેવા સમર્થ છીએ. હું છોળી ઠોળીને કહી

શકું છું કે, જો તમે આ કાયદાથી ચપેલો તમારો અસંતોષ આગ્રહ પૂર્વક વિદિત કરશો તો હવે પછીનાં પાંચ વર્ષમાં પાલાંમેન્ટને હિન્દને પૂરી જોખમદારી સોંપવાની ફરજ પાડનારા સંગોગો ઉત્પન્ન થશે. વળી આ કોંગ્રેસ કહે છે કે પાલાંમેન્ટે આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને આધારે હિન્દને પૂરી જોખમદારી આપવાનાં શીઘ્ર પગલાં લેવાં. આત્મનિર્ણયનો અર્થ એ છે કે હિન્દની પ્રજાશ્રીય કોંગ્રેસે વધુમતીથી પસાર કરીને જણાવેલા લોક-મતનુંજ ચક્ષુ રહે.

સુધારાના કાયદાને વધારી લેવાની મતલબનો સુધારો મીસીસ એન્ની બિસન્ટે મુક્યો, અને આ કાયદાથી ચનારા લાભોનું વર્ણન કર્યું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ દરાવમાંથી “ નિરાશાજનક ” શબ્દ કાઢી નાખવાનો અને મી. મોંટેગ્યુનો આભાર માનવાનો સુધારો રજુ કર્યો. “ નિરાશાજનક ” શબ્દ આ માટે કાઢી નાંખવો એ વિષે મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે, તિલક મહારાજ, બાબુ દાસ અને બીજા સર્વ મિત્રો સાથે હું પણ મળતો ચાડું છું કે, આપણે પૂરેપૂરા જોખમદાર રાજ્યતંત્રને માટે આજેજ લાયક છીએ. હું કમુલ કરું છું કે, કોંગ્રેસની માગણીઓ કરતાં આપણને જે મળે છે તે ધણું ઓછું છે. પણ આપણે આપણું બાવિ કેવી રીતે ધડીશું? આપણી રીતિ એવી હોવી જોઈએ કે, જેથી વાંધા ન ઉઠનાં સહકારવૃત્તિ જામે. જો આ સહકારવૃત્તિ હોય તો પછી આપણે આપણો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરી નાખીશું. પછી તેમણે મી. મોંટેગ્યુનો આભાર માનવાના સંબંધમાં ચર્ચા કરી. રા. સલમૂર્તિએ આભાર માનવાના સુધારા સામે વિરોધ બતાવ્યો. રા. જીન્હાએ મહાત્મા ગાંધીજીના સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. રા. એસ. આર. બમનજીએ મિસીસ બિસન્ટના સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. બાબુ પાલે મ. ગાંધીજીના સુધારામાંથી ના. સહેનચાહના ઢંઢેરા વિષેના શબ્દો કાઢી નાખીને નવો સુધારો રજુ કર્યો. પંડિત રામભજ દત્તે મૂળ દરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. વી. એસ. રંગા આયર, રા. પટ્ટાબી સીતારામયા વિગેરે એ દરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી ખીલાફત વિષે દરાવ પંદરમો, સ્વદેશી વિષે દરાવ સોળમો, દુધાળાં ઢોરની નિકાસ વિષે દરાવ સત્તરમો, દેશી વૈદક પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન આપના વિષે દરાવ અઠારમો, દિલ્હી વિષે દરાવ ઝોગણીસમો, નવા મેકે-ટરીઓ નિમવાનો દરાવ વીસમો, હિન્દી પ્રજાના હક્કો વિષે દરાવ એકવીસમો, મજૂરપક્ષનો આભાર માનવા વિષે દરાવ બાવીસમો, અને ખીજા કેટલાક 'ઠગવો'ના ભાગમાં 'પ્રકીર્ણ' મથાળા હેઠળ દર્શાવેલા દરાવો ૨૩ થી ૪૧ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. આગામી કોંગ્રેસને નાગ-પુર તરફથી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો અને પ્રમુખે વળતો જવાબ આપ્યા પછી કોંગ્રેસ વિસર્જન કરવામાં આવી.

ઠરાવો.

હિન્દની વફાદારી.

૧. આ કોંગ્રેસ ૧૯૨૬ ના કોસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખના ના. રહેન-શાહના કૃપાળુ હાંદેરા માટે તેમનો અતિ માનપૂર્વક આભાર માને છે અને યુવરાજાં આવતા શીયાળામાં અગ્રે પધારવાની તેમાં યથલી નિદિશાવને વધાવી લે છે, અને આ દેશના લોકોના અંતઃકરણપૂર્વક સત્કારની ખાત્રી આપે છે.

આફ્રિકામાં હિન્દીઓ.

૨. (ક) દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ખાસ કરીને ટ્રાન્સવાલમાં વસનારા હિન્દીઓને અત્યાર સુધી મળેલા શાંતિથી ભોગવવાના અને વ્યાપારના હક્કો ખુલાવી લેવાના પ્રયત્નો સામે આ કોંગ્રેસ વિરોધ દર્શાવે છે, અને આથી રાખે છે કે હિન્દી સરકાર તાજેતરમાં યથેલા તેને લગતો યુનિયન સરકારનો કાયદો ૨૬ ઠરાવશે અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓના મોક્ષમાર્ગ રક્ષણ થાય તેવાં પગલાં લેશે.

(ખ) આ કોંગ્રેસને એવો અભિપ્રાય છે કે, પૂર્વ આફ્રિકામાં ચાલી રહેલી હિન્દીઓ સામેની ગેર વતનીઓની હકત તદ્દન સ્વચ્છંદી છે, અને આથી રાખે છે કે, હિન્દી સરકાર હિન્દમાંથી પૂર્વ આફ્રિકાના વિસ્તારમાં નિરંકુશ વસાયત ચાલુ રાખશે અને જર્મની પાસેથી છતી લીધેલા પૂર્વ આફ્રિ-

કાના પ્રદેશો સાથે સમસ્ત પૂર્વ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના નાગરિક અને રાજકીય હક્કોનું પૂરેપૂરું રક્ષણ કરશે.

ગીરગીટીયા રૂઢી.

૩. (ક) આ કોંગ્રેસ ના. વાયસરોયે ચાલુ વર્ષમાં ફીજી ટાપુની ગીર-મીટીયા રૂઢી બંધ થવાના સંબંધ વિષે કરેલી ભદિરાતને માટે સતોષની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે અને આશા રાખે છે કે એ સંબંધમાં યોગ્ય ભદિરાત ચાલુ વર્ષની આખરમાં થશે અને એવી બીજી કોઈ રીતે એ રૂઢી ચાલુ થશે નહિ.

(ખ) આ કોંગ્રેસ મી. સી. બેફ. એન્ટુસે પંતળમાં દુઃખી મનુષ્યોની બાળવેલી નિઃસ્વાર્થ સેવા તથા ફીજીના હિન્દીઓને માટે પણ તેમણે ઉઠાવેલા પરિશ્રમ સાથે તથા પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓને માટે તેઓ જે પરિશ્રમ ઉઠાવે છે તેને માટે તેમનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર.

૪. પંતળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અને માન. પંડિત મદન મોહન મલ્લવીય તથા મ. મો. ક. ગાંધી વચ્ચે અને લૉર્ડ હંટર તથા માન. પંડિત માળવીય વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર વિષે વિચાર કર્યા પછી આ કોંગ્રેસનો એવો મત થયો છે કે અફસરોના વર્તન માટે હંટર કમિટીની તપાસ દરમિયાન જેમ અફસરો સરકારી વકીલને સલાહ આપતા હતા તેવીજ રીતે ફરી તરીકેજ ચોખી પહેરા હેઠળ પંતળના કેટલાક આગેવાનોને કમિટીના હોલમાં પણ જુભાની આપવાનો પ્રતિબંધ રાખવાનું ના. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનું પગલું આ કોંગ્રેસ અત્યંત અન્યાયી થયે છે અને તેથી કોંગ્રેસની પેટાકમિટીને માટે તેણે સ્વીકારેલા માર્ગ સિવાય બીજો માર્ગજ નહોતો, જે વાત કબુલ કરે છે. આથી આ કોંગ્રેસ કોંગ્રેસની પેટા કમિટીએ લીધેલું મનજૂત અને સર્વોચ્ચ શોભામયું તથા તપાસ કરીને રીપોર્ટ કરવા સાથે કમીશનરો નિમવાનું પગલું મંજૂર રાખે છે.

લોકોનાં તોફાનો.

૫. તોફાની લોકોમાં મોટો વલ્કાપાત ફેલાવે તેવા અણધાર્યા ખજભળાટનાં હોરણોની પૂરેપૂરી કદર કરતાં છતાં પંતળ અને જીજ્ઞાસુતા અમુક લાગોમાં ગયા એપ્રીલ માસમાં ભનભાલની ખુવારી કરનારા અત્યાચારને માટે આ કોંગ્રેસ ઢંઢી દિલગીરી અને તિરસ્કાર દર્શાવે છે.

પંતળના અત્યાચારો.

૬. આ કોંગ્રેસ ઠરાવે છે કે, ન તો હંટર કમિટીએ કે ન તો કોંગ્રેસ કમિટી.

રહે પંજબનાં તોફાનોની તપાસ વિષે પોતાનો કરાવ જણાવ્યો છે, અને તેથી આ કોંગ્રેસ અત્યાર સુધીમાં ખુલ્લી પડેલી બચ્કર બાબતો સામે, કુર્મોની યદ્ય સુકેલી કબુલ્લાત સામે ત્રાસનો અને રોષની લાગણી જાહેર કરતાં ગુન્દેગારો સામે કોઈ નિશ્ચિત પગલું લેવાની સૂચના કરતી નથી.

છતાં સાંપ્રતકાળમાં કહી ન સંભવી શકે તેવી નિર્દોષ માણસોની અને બાળકોની હૃદયહીન નિર્બૃણ કતલ ધ્યાનમાં લઈને આ કોંગ્રેસ હિન્દી સરકારને અને હિન્દી પ્રધાનને વિનવે છે કે સરકાર ડાયર સામે કાયદેસર કામ ચલાવવાના પ્રારંભિક સમારંભ તરીકે તેને તેના હોદ્દા ઉપરથી બનતી ત્વરાએ બર તરફ ફરવો.

વધુમાં કોંગ્રેસ આ વાતની નોંધ લેવા ઇચ્છે છે કે કોંગ્રેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે જલ્દીયાંવાળા બાગની ઘોર કતલનો સત્તાવાર ખુલાસો પાર્લામેન્ટ અને ના. રહેનશાહની સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં થયેલા અણમય વિલંબ માટે કોઈ પણ સંયોગોર્મ પંજબ સરકાર અને હિન્દી સરકાર જવાબદાર છે.

૭. સર માઈકલ ઓડવાયક્સ પંજબના જુલમી રાજ્યવલ્લિવટ તરફ જોતાં અને હંટર કમિટી સમક્ષ રજૂ થયેલી અને કબુલવામાં આવેલી વિગતોથી તેણે જલ્દીયાંવાળા બાગની સરકાર ડાયરની કતલને કબુલ મંજૂર રાખ્યાની વાત સિદ્ધ થવાથી આ કોંગ્રેસ ના. રહેનશાહની સરકારને વિનવે છે કે સર માઈકલ સામે કાયદેસર પગલાં લેવાના પ્રારંભ તરીકે આ દેશમાં નિમાયકા લરકર માટેના કમીશનમાં થયેલી તેની નિમગ્નિ રદ કરવી.

૮. પંજબ સરકારે લક્કરી કાયદાનો વલ્લિવટ પંજબની સામાન્ય ન્યાયની અદાલતોને વડાકીને પણ આગુ રાખવાની ખાતલુ કરેલી રાજ્યનીતિની સામેના વિરોધ તરીકે સર શંકરન નાયરે હિન્દી સરકારની કારોબારી સભામાંથી પોતાના હોદ્દાત્ રાજીનામું આપવા માટે આ કોંગ્રેસ લેમનો આભાર માને છે.

૯. જે કૃત્યોને માટે જોખમદારીની મુક્તિ અપાતી હતી, તે કૃત્યોની અફસરી તપાસ ચાલવાની હતી, તે છતાં વર્તમાનપરેના અનેક જાહેર સંસ્થાઓના અને વડી ધારાસભાના જીન અમલદારી સભ્યોના સખ્ત વિરોધ સામે પણ કવજશે હંડેમ્નીટી બીવ પસાર કરી નાખવાના સરકારના ઉતાવળેલા પગલા સામે આ કોંગ્રેસ સખ્ત વિરોધ દર્શાવે છે.

રાજકીય કેદીઓની મુક્તિ.

૧૦. ના. શહેનશાહના કૃપાળુ ટંદેરાની રાજકીય કેદીઓની સર્વ સામાન્ય પ્રકારની કસમતું હજી 'પ્રેરેપૂર' પાલન થયતું નથી, તે જોતાં અને દિન્દિ રક્ષણ કાયદાને આધારે રચાયેલાં લશ્કરી કાયદાના કમીઓના, ઉપરકીયા કેટો, તથા વિભાગી અફસરોની કેટોમાં જેમની જડતી લઇને કેદ કરવામાં આવ્યા છે, તેમને તથા બીજા રાજકીય કેદીઓને બંધાવના તથા દિન્દિના દેટલાક ભાગના રાજકીય કેદીઓને તથા આન્દામાનમાં મોકલેલા અને બીજા દેશપાર થયેલાઓને પ્રદા કરવામાં આવ્યા નથી. માટે કોંગ્રેસ આશા રાખે છે કે ના. શહેનશાહની આજ્ઞાતું યથાર્થ પાલન કરીને એ સર્વ કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવશે.

રેલેટ કાયદો.

૧૧. આ કોંગ્રેસનો જિવો અભિપ્રાય છે કે, જ્યાં સુધી સમગ્ર દિન્દિના બેકજિત ધાર વિરોધ સામે પડીને પણ સરકારે પસાર કરી નાખેલા રેલેટ કાયદા તરીકે લણીતો નવો કાયદો રદ ન થાય, ત્યાં સુધી દિન્દિમાં ખરી સાંતિનો સંભવ નથી, અને તેથી કોંગ્રેસ દિન્દિ પ્રધાનને માનપૂર્વક વિનવે છે કે તેમણે ના. શહેનશાહને એ કાયદા ઉપરથી સહી લઈ લેવાનાં અથવા એ કાયદો રદ કરવાનાં પ્રયત્ન લેવાની સલાહ આપવી.

વાયસરોયને ખાખા બોલાવો.

૧૨. આ દેશના લોકોની શ્રદ્ધા હોઈ ચેમ્સફોર્ડ સર્વાંગ લંદી લીધેલી હોવાથી આ કોંગ્રેસ ના. શહેનશાહને નમ્રતાપૂર્વક વિનવે છે કે તેમણે જી નામદાર સાહેબને બનગી તરારે ખાખા બોલાવી લેવાની કૃપા કરવી.

જલિયાંવાળા સ્મારક.

૧૩. (ક) આ કોંગ્રેસ તથા એપ્રિલમાં અંગ્રેજ કે દિન્દિ કોષપણ મરણ પામેલી વ્યક્તિનાં સ્મરણને પ્રત્યે માનપૂર્વક જેદ દર્શાવે છે અને તોફાનમાં નખી થયેલા કે મરણ પામેલાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

(ખ) આ કોંગ્રેસ વધુમાં ઠરાવે છે કે, અમૃતસરમાં આવેલી જાલિયાં વાળા બાગની જમીન પ્રત્યે માટે ખરીદી લેવી અને તેના વ્યવસ્થાપક તરીકે નિમાનાર માન. પંડિત મહા મેહતાન માળવીય અને માન. પંડિત ગોવિંદાલ નેહરુને નામે રજીસ્ટર દરાવવી અને તે જગ્યાનો ઉપયોગ ૧૩ મી એપ્રિલ સરદાર

ડાયરે ચલાવેલી દલમાં મરણ પામેલાઓના અર્થે આ બંધની થયેલાઓના સ્મારકને માટે કરવો અને કોંગ્રેસના આ હેતુને પાર પાડવા માટે નીચેના ગૃહ-સ્થાની એક કમિટી નિમણી: પંડિત મદન મોહન માળવીય, માન. પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, મ. મો. ક. ગાંધી, સ્વામી અહ્યાનંદ, ડૉ. કીચલુ, અને લાલા દરબીસનલાલ. આ કમિટી મરનાર આત્માઓના સર્વોત્તમ સ્મારકને માટે એક યોગ્ય તૈયાર કરે અને તેને માટે જોઈતાં નાણાં કુધરાવે.

રાજકીય સુધારા.

૧૮. (ક) આ કોંગ્રેસ ૫૧ વર્ષની, કોંગ્રેસો દિનંદ સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યતંત્રને હાથક હોવાની કદેલી જાહિરાતને ટેકા આપે અને એથી વિરુદ્ધ કમીસો કાઢપણ ડેકાણે થતી હોય તો તે બાંધી કરાવે છે.

(ખ) આ કોંગ્રેસ દિલ્હીની કોંગ્રેસમાં રાજકીય સુધારાના સંબંધમાં થયેલા કરાવનેજ વળગી રહે છે. અને એવો મત ધરાવે છે કે દિનંદને અપાયેલા રાજકીય સુધારા અધૂરા, અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે.

(ગ) આ કોંગ્રેસ વધુમાં વિનવે છે કે, પાર્લામેન્ટે સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યતંત્ર આત્મ-નિર્ણયના સુદાને આધારે દિનંદમાં સ્થાપવાના પગલાં બનતી ત્વરાએ લેવાં.

(ઘ) તે દરમ્યાન આ કોંગ્રેસ ખાતરી રાખે છે કે, પૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યતંત્રની ત્વરિત પ્રાપ્તિને માટે બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં આ કાયદાનો લાભ લેવો અને આ સુધારાને લગતી બી. મોટગ્યુની મહેનતને માટે કોંગ્રેસ તેનો આભાર માને છે.

ખિલાફત.

૧૫. આ કોંગ્રેસ તુર્કસ્તાન અને ખિલાફતના સવાલ પ્રત્યે બ્રિટિશ પ્રધાનોએ હમ્બારેલા દેટલાક સંબોધી એ સવાલ તરફની તેમની વિરોધ વૃત્તિ સામે માનપૂર્વક વિરોધ દર્શાવે અને ના. સહેનશાહની સરકારને વિનવે છે કે દિનંદી મુસલમાનોની ન્યાયી અને કાયદેસરની બાવનાનો વિચાર કરી, અને વડા પ્રધાનનાં વચનો વિચારીને એ પ્રશ્નોનો સંતોષકારક નિકાલ કરવો; કેમકે તે વિના દિનંદના લોકોમાં ખરો સંતોષ નહિ સ્થપાય.

સ્વદેશી.

૧૬. આ કોંગ્રેસ કરાવે છે કે આ દેશના અબ્યુસને માટે સ્વદેશીની પૂરેપૂરી ચળવળની ખાસ જરૂર છે અને વળી આ દેશની વસ્તીના ૭૩ ટકા

જેટલા લોકો ખેડૂતવર્ગના હોવાથી સામોના ઉલોગની નવેસથી ખિસ્મળી કરવાની નક્કર છે.

કુધાળાં દોરની નિકાસ.

૧૭. આ દેશમાંથી કુઝણી ગાયો અને ચાંડની વિદેશ ખાતે યતી નિકાસને લીધે આ દેશમાં જે ભયંકર આર્થિક સંયોગો ઉપસ્થિત થયા છે, તે ભોતોં આવી નિકાસ ઉપર પ્રતિબંધ મુકવાનાં શીઘ્ર પગલાં લેવા આ કોંગ્રેસ સરકારને વિનવે છે.

ફરી વેડક પદ્ધતિઓ.

૧૮. હિન્દીની કોંગ્રેસે આયુર્વેદિક અને યુનાની ઔષધોપચારની સંસ્થાપનાને માટે કરેલા કશાવને આ કોંગ્રેસ ટેકો આપે છે અને જણાવે છે કે તત્પરત્વે સ્થાનિક સરકારોના અભિપ્રાયનો અમલ વેઇ-લકીમોના એક મિશ્ર પંથની તપાસ સુધી મૂલતવી રાખવો.

હિન્દી પ્રભાના હક્કો.

૧૯. આ કોંગ્રેસ ભાર દબને જણાવે છે કે આ દેશના તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતને માટે પાર્લામેન્ટે ના. રહેનશાહની હિન્દી પ્રભાના નાગરિક હક્કોની ખાત્રી જણાવનારા કાનુનો નીચેના મુદ્દાઓને આધારે પડવા:-

(૧) બ્રિટિશ હિન્દ એકજ રાષ્ટ્ર છે અને તેના સામલ્લા થઈ શકે નહિ. અને તેના લોકોને પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખીજ પ્રભાઓની જોડીન હડે સર્વ પ્રકારની રાજકીય સત્તાનો વારસો મળે.

(૨) ના. રહેનશાહની સર્વ હિન્દી પ્રભા અને હિન્દની વતની બનેલી પ્રભા કાયદા સમક્ષ સમાન છે, અને આ દેશમાં કોઈપણ પ્રકારનો, પક્ષપાતી કાયદો ચાલી શકે નહિ.

(૩) ના. રહેનશાહની હિન્દી પ્રભાને તેના સ્વાતંત્ર્યની, તેના જન-માલની સલામતી કે જોડવાની છુટ્ટને માટે કે મંડળોના હક્કને માટે સહેલું પડશે નહિ; સિવાય કે સામાન્ય ન્યાયની અદાલતોની કાયદેસર અને ખુલ્લી તપાસથી સભ્ય મળે તોજ;

(૪) છાપખાનું બંધનમુક્ત રહેશે અને વર્તમાનપત્ર કે છાપખાનું રંદણ કશંપત્રી વખતે થયેલાનો કે ભગીનગીરી લેવાનો નહિ.

(૫) ના. સહેનસાહેબી કોષ્ટ પછી પ્રતિને ઇતર જિલ્લા પ્રબના જેવીજ સરતો પ્રમાણે સારીરિક સજ્જ થઈ શકશે.

(૬) સર્વ કાયદાઓ, ફરમાનો, અને ધારાઓ જે હમણાં થાકુ હોય, અને હવે પછીથી થવાના હોય, તે જે આ ધારાની કલમોને બંધ બેસતા ન હોય તેો દોઢળા ગણાયો.

મજૂરપક્ષનો આભાર.

૨૨. આ કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટની અંદર અને બહાર મજૂરપક્ષે કરેલી કીમતી સેવા માટે તેનો આભાર માને છે અને વળી તે સાથે બીજાં વર્તમાપત્રો તથા ખાસ કરીને શ્રી. સ્પુર વગેરેએ હિન્દી રાજકીય સુધારાના સંબંધમાં સંબંધિત કમિટી સમક્ષ હિન્દી મત રજૂ કરવાના લઠાવેલા પરિશ્રમ માટે કોંગ્રેસ તેમનો આભાર માને છે.

દિલ્હી વિશે.

૧૬. દિલ્હીમાં મળેલી ૩૩ શ્રી કોંગ્રેસના નં. ૭ ના કરાવને આ કોંગ્રેસ પ્રુદ્ધિ આપે છે.

સામાન્ય.

૨૦. આ કોંગ્રેસ ૧૯૨૦ ના વર્ષને માટે આ કોંગ્રેસના પ્રુદ્ધ મંત્રીઓ તરીકે (૧) માન. રા. બી. જી. પટેલ; (૨) માન. પંડિત ગોકર્ણનાથ મિશ્ર, અને (૩) ડૉ. એમ. શ્રી. અંકારીને નિમે છે.

અકીર્ણ.

૨૩-૪૧ પછી હિન્દમાં મજૂર પક્ષનાં મંડલો સ્થાપવાનો; ઇંગ્લેન્ડમાં સ્થાપના ચલાવવા માટે લો. મા. તિલક, રા. એસ. કસ્તુરી રંગ આયંગર, બાલુ ચક્રવર્તી, મો. મહમદ અલી, રા. એસ. આર. બચ્ચ, લાલા લજપતરાય રા. સૈયદ હસન હમામ, રા. જી. એસ. આપરડી, રા. ટી. પ્રકાશમ્ વગેરેનું મંડળ નિમવાણું સંચવનારો; લાલા લજપતરાયે અમેરિકામાં કરેલી સેવાઓની કદર ખુજનારો; કોંગ્રેસના ઇંગ્લેન્ડ ગયલા પ્રતિનિધિઓની સેવાઓની કદર કરનારો; ગાયત્રી કુરમાની નાદિ કરવાના મુસ્લીમ લીજના કરાવને સત્કારનારો; વિદ્યાર્થીઓને લરકરી કાયદાને લીધે થયેલી કનડગત માટે અણુગમે દર્શાવનારો; મેન્બર તથા મુન્બાઈ ઇલાકામાં બંબમાલની તુકસાનીને માટે વધારાના કર વગેરે નાખવાના સરકારના પત્રો સામે વિરોધ દર્શાવનારો; પ્રેસ એક્ટ ૧૯

કરવાની માગણી કરનારો; મી. હોર્નિંગેનની દેરાપારી સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવનારો અને ૨૬ હુકમ ૨૬ કરવાની માગણી કરનારો; રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગના ઉતાડિયોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની ભલામણ કરનારો; તથા હિન્દના પ્રાંતોની મહેસુલ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનું સૂચવનારો; તથા દિલ્હીની કોંગ્રેસમાં અજમેર-મારવાડ અને બ્રિટિશ રજપુતાના વરફાદી કરવામાં આવેલા કરાવ તરફ અપાયેલા દુર્લક્ષને માટે દિલ્હીની દર્શાવનારો અને વત્સબંધે યોગ્ય પગલાં લેવાનું સૂચવનારો; બ્રહ્મદેશને નવા સુધારામાંથી બાતલ રાખવાનું કામ અન્યાયી કરાવનારો; તથા કોંગ્રેસ ફંડને માટે મંત્રીઓને સત્તા સોંપનારો; તથા સ્વામત્વ સલાના અર્થના રીપોર્ટનો સલાહ વિચારી જોવાની કોંગ્રેસ કમિટીને ભલામણ કરનારો; વગેરે મળી કુલ ૪૨ કરાવો પસાર થયા હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

કલકત્તાની ખાસ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

અમૃતસરની કોંગ્રેસ સમાપ્ત થઈ. નાગપુરની કોંગ્રેસ ભરાવાનું હજી થયેલું સમય હતો. પરંતુ તે અરસામાં મહાભારત સકયતાઓથી ભરેલા બનાવો બની ગયા, અને તેથી હિન્દના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષર લખાઈ રહેશે એવી અસહકારની હીલચાલ મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દમાં શરૂ કરી. પંજાબમાં જે અત્યાચારો બન્યા હતા તે વિષે હિન્દી પ્રબળ ન્યાય આપવામાં આવ્યો ન હતો, અને બળનામાં ધી હોમવા રૂપ ખીલાફતનો પ્રશ્ન ખડો થયો હતો. યુરોપીય યુદ્ધ પછી જે સુસેદ થઈ તેમાં તુર્કી સક્ષતનતને નિર્જાળ અને સત્તાહીન બનાવી દેવાના અને ખીલાફતને બચમાં મુકવાના પ્રયાસો થયા હતા, અને તેથી સારી જહાંપરના ઇસ્લામીઓમાં તીવ્ર અસંતોષ ફેલાયો હતો. હિન્દના મુસલમાનોમાં વધારે તીવ્ર અસંતોષ હતો, કેમકે હિન્દના મુસલમાનોની વસ્તી ધણી મોટી છે, અને જ્યારે તુર્કિસ્તાને દુશ્મનરાજ્યોના પક્ષમાં ઝંપલાવ્યું, ત્યારે લડાઈ પછીથી તુર્કિસ્તાનને અને ખાસ કરીને મુસલમાનોનાં ધર્મસ્થળોને સંરક્ષવાનાં અને કનડગન નહિ કરવાનાં વચનો અધિકારીઓ તરફથી આપવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી હિન્દના મુસલમાનોએ યત્ન રાખ્યો સામે મિત્રરાજ્યોને સહાય આપી હતી. વાત એ હતી કે, યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી દુશ્મનો હાથોએ તુર્કિસ્તાનની સ્થિતિ કંડોડી કરી નાંખવામાં આવી, અને હિન્દના મુસલમાનોને લડાઈ દરમ્યાન આપવામાં આવેલાં વચનો વિસારે પાડવામાં આવ્યાં. તેથી હિન્દના મુસલમાનોમાં વધારે ખળસળાટ થઈ રહ્યો હતો, અને એ સવ અન્યાયોના ઉપાય તરીકે અસહકારનું “ અમોઘ અસ્ત્ર ” અજમાવી જોવાનો સંકલ્પ મ. ગાંધીજીએ કર્યો હતો. તેથી “ અસહકાર ” ના વિષય પર વિચાર કરવાને

૧૯૨૦ની ચોથી સપ્ટેમ્બરે દક્ષિણમાં કોંગ્રેસનો ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી,

આ કોંગ્રેસમાં ૫,૮૭૩ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેમની સંખ્યાનો પ્રાંતવાર કોડો નીચે પ્રમાણે છે. એ કોડોમાં મહાત્મા ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવની તરફેણમાં અને વિરૂદ્ધ આપવામાં આવેલા પ્રાંતવાર મતોની સંખ્યા પણ દર્શાવવામાં આવી છે:

	કુલ પ્રતિનિધિઓ	તરફેણમાં	વિરૂદ્ધ.
બંગાળ	૨,૧૦૦	૫૫૧	૩૪૫
મુંબઈ	૬૮૨	૨૪૩	૪૩
પંજાબ	૧,૦૭૧	૨૫૪	૫૨
મદ્રાસ	૫૦૧	૧૬૧	૧૪૫
સિંધ	૮૬	૩૬	૧૬
સરગંધ પ્રાંતો	૧૬૩	૩૦	૨૩
કૃષ્ણદેવ પ્રાંતો	૪૫૮	૨૪૬	૨૮
દિલ્લી	૧૩૦	૫૬	૮
આંધ્ર	૧૩૦	૫૯	૧૨
અસહકાર	૩૭	૧૪	૪
બિહાર	૩૬૯	૧૮૪	૨૮
વરાહ	૪૬	૫	૨૮
	<hr/> ૫,૮૭૩	<hr/> ૧,૮૫૨	<hr/> ૮૮૩

કોંગ્રેસનો મુંબઈ વેલીન્ટીન રસ્તેમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ કોંગ્રેસમાં અસહકારના ઠરાવને લીધે જૂદા જૂદા પક્ષોમાં તીવ્ર મતભેદ પડી ગયો હતો, અને મિસીસ બિસપ્ટનો પણ તે તદ્દન નિરાભાવ પડી ગયો હતો. આ કોંગ્રેસથીજ મિસીસ બિસપ્ટ 'અસહકાર' નો તીવ્ર વિરોધ કર્યો અને તેથી તેમણે તથા તેમના પક્ષે મેળવેલી સઘળી લોકપ્રિયતા ગુમાવી દીધી.

મુંબઈનારણ પંડી સ્વામતસમાના પ્રમુખ બાણ બોમ્બેશ્વર ચક્રવર્તીએ પોતાના આવકાર આપનારા બાપણમાં બો. ગા. તિલકના અઠાળ મરણ

માટે શોક દર્શાવ્યો. હિન્દની વર્તમાન પરિસ્થિતિ 'વિષે' જોવાતાં તેમણે જણાવ્યું કે, છેલ્લાં દોઢસો વર્ષ થયા હિન્દનો આર્થિક માલ અને પેદાશ હિન્દમાં રચપાચલી બ્રિટિશ સત્તાના આચરા હેઠળ બીજા પરદેશીઓ અને બ્રિટિશ વ્યાપારીઓ ખાંચા વગર પોતાના લાભ માટેજ ઉપાડ્યા ગય છે; અને આપણને માત્ર તેના બદલામાં મળુરી મળી છે, અને આ મળુરીના મજેલા પૈસા પણ આ પરદેશીઓએ આણેલા માલની ખરીદી કરવામાંજ પાછા વપરાતા હોવાથી એ પરદેશીઓનાંજ ખીસાં તર થયાં છે. આ પ્રકારની પરદેશીઓની લૂટથી દેશની મીઠકત જરાપણ વધી નથી. પછી પંજાબપ્રકરણની તપાસ કરવાને નિમાયલી કોમિશની પેટા-કમિટીના રીપોર્ટમાંના શબ્દેશબ્દ સાથે પોતાની સંમિત દર્શાવી હતી અને તેણે કરેલી સૂચનાઓ સ્વીકારી હતી. હંટર કમિટીના રીપોર્ટ વિષે તેમણે કહ્યું કે એ કમિટીની બહુમતીના રીપોર્ટ તેમજ હિન્દી સરકારનો તેને મજેલો ટેકો એ બંને લોકોનું અપમાન કરનારા છે, લોકોને અવળે માર્ગે દોરનારા છે, ખોટા છે; તેજ પ્રમાણે મોટેમુસાહેબનો ખરીતો પણ સમજવો. એ સર્વ જાતિરૂપથી ભરેલાં છે. પાલામેંટમાં ચાલેલી ચર્ચા પણ નિરાશાજનક નીવડી છે, અને તેણે મારામાંથી તેમજ બધા લોકોમાંથી બ્રિટિશ ન્યાય તરફનું માન અને વિશ્વાસ બગાડી દીધાં છે. આ પ્રસંગ અને તેના ઉપર ચાલેલી ચર્ચાએ મને ઇતિહાસનો મહાન પાઠ શિખવ્યો છે કે, જે રાષ્ટ્ર બીજાનું દોરવું એવાય છે તે રાષ્ટ્ર હંમેશાં 'ગુલામ-ગીરીમાં સળડ્યા કરે છે, અને દરેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં ન્યાય, બળ, અને સહાય મેળવવા માટે તેણે હંમેશાં પોતાની અંદર નજર કરવી જોઈએ, નહિ કે બહાર. ખિલાફતના પ્રશ્ન વિષે તેમણે કહ્યું કે આ પ્રશ્ન ધાર્મિક કહો કે રાજદારી હો, તોપણ આપણે હિન્દુ-મુસલમાનોએ બગવ-ગીરી કરીને ઉભા રહેવું જોઈએ. મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન ધાર્મિક થઈ પડ્યો છે. હિન્દુઓએ તેમને સહાય કરવી જોઈએ. આપણે તેઓની સાથે ઉભા રહેવાનું છે, અને સરકારે તેઓની સાથે કામ પાડતાં આપણી સાથે પણ કામ પાડવાનું છે. અસહકાર વિષે તેમણે કહ્યું કે, આપણે સર્વ આ મતલબ ઉપર એકમનના છીએ, તેમજ તેના અમલ કરવાના ઉપાયો શા યા યોગ્યવા જોઈએ, તેના સંબંધમાં આપણે બધા વચ્ચે મતભેદ છે. અસહકારને આપણે રાજકીય હથિયાર તરીકે વાપરવાના

છીએ, અને એથી તો રાજ્યતંત્રના દરેક સંધિસાંધા ચાલતા અટકાવનારા છીએ, તો તેના પ્રયોગનો અમલ કેવી રીતે કરવો તે વિચારવાનો છે. જે ઉપાય લેવો તે ટકાઉ હોવો જોઈએ. આનો તો માત્ર એક જ ઉપાય છે. આપણી આર્થિક સુલાભગીરીનું બંધન તોડી નાખો, અને પરદેશોમાં આપણા કાચા માલનો જે ગેરરીતે ઉપાડ થયો જાય છે, તે થતો અટકાવવો જોઈએ.

પંજાબના સિંદ લાલા લજપતરાયને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવાની દરખાસ્ત સર અસુતોળ યોધરીએ રજુ કરી. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ અનુમોદન આપ્યું, ખા. બા. સરકારના હુસેનખાને અને મીસીસ એની બિસેટ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરખાસ્ત મંજૂર થઈ. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે લાલા લજપતરાયે પ્રમુખસ્થાન લીધું.

પ્રમુખે પોતાનું લાંબુ બાપણ આપ્યું. પ્રથમ પોતાને આપવામાં આવેલા માન માટે આભાર દર્શાવ્યા પછી લો. મા. તિલકના અવસાન માટે તેમણે ખેદ દર્શાવ્યો. દલકતામાં ખાસ કોંગ્રેસ બોલાવવાનાં તેમણે ત્રણ કારણો દર્શાવ્યાં: (૧) અમૃતસરમાં હંડર કમિટીનાં કાર્યો; (૨) ખિલાફતનો સવાલ; (૩) સુધારાના કાયદા ઉપર વિચાર. પંજાબ પ્રકરણ વિષે બોલતાં તેમણે એ પ્રકરણના ઉત્પાદક સર માઇકલ ઓડવાયર ઉપર મુખ્ય ખાર આરોપો મુક્યા અને તે આરોપોના પુરાવા તરીકે પુષ્કળ આધારભૂત વિગતો રજુ કરી. તેમણે ઉમેર્યું: " પંજાબનો કશું બનાવ એ એક પ્રાંતિક બનાવ નથી, પણ રાષ્ટ્રીય બનાવ છે. આપણું પુરુષત્વ, આપણું આત્મસંમાન આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા, રે, પ્રજા તરીકેનું ખુદ આપણું અસ્તિત્વ એ સર્વનો આધાર સર માઇકલ ઓડવાયરના નિયમો અને રીતિઓને તિરસ્કારવા ઉપર અને હંમેશને માટે લાગવા ઉપર રહેલો છે. આપણી સત્તારીઓ અને બાળકોએ, હજી નહિ જન્મ્યાં હોય તેવાં બાળકોએ પણ આ લડત ચલાવવી પડશે, અને ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અને નિઃસંકોચ નિવારણ આપણાં સંકટોનું કાય નહિ ત્યાં સુધી, તેમજ બધામાં આવા અભ્યાસો નહિ કરાય એવી સદ્ગત જાગીનગીરી આપણને મળે નહિ ત્યાં સુધી આ લડત સર્વેએ નિરંતર ચલાવવી પડશે. જો બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ આપણને માન અને સ્વતંત્રતા

પ્રતિષ્ઠા]

શ્રી શ્રી સત્યનારાય.

ન આપતાં માલમિલકતની અને જીંદગીની સંભાળતી આપે તો આપણે તેની ના પાડવાનાજ. સ્વતંત્રતા વિનાનું જીવન 'કંઈ વિસાતનું' નથી અને સ્વરાજ્ય સિવાય સ્વતંત્રતા નથી. આપણે એક ચોકખી લડત લડવાનો નિશ્ચય કરીએ છે. આપણે વગર ક્યવાયે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અત્યાચાર, અપમાન, માનહાનિ કરનારા સધળાઓ પ્રત્યે તે ગમે તે કામના હોય તોયે તેમનો પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવીશું. ડાયરો, રાવટનો, જોનસનો, આબ્રામનો અને ખીજા જેમણે પંજાબમાં આવા અત્યાચારો ગુજાર્યા છે તેમને તિરસ્કારીશું. જો આ સધળું કરવા છતાં આપણને જોઈતી રાહત નહિ મળે તો પછી હું પેાતે તો આશા રાખું છું અને માનું છું કે, ભવિષ્ય દેવોના ખોળામાં છે." પછી તેમણે લોકોને સંતોષવાને માટે આપણી શી માગણીઓ છે તે જણાવી હતી, અને સર ચંકરન નાયર, લાલા હરકીસનલાલ, અને સી. એફ. એકુંસે કરેલી સેવાઓની યોગ્ય કદર કરી હતી. તેમણે ઉમેર્યું: "હૃદયવત છે કે, હરેક વાદળામાં રૂપેરી ચમકાર હોય છે. અને પણ એમ દેખાય છે કે, જાણે પંજાબના પ્રકરણ પ્રસંગમાં એક સોનેરી રંગ છે. અમૃતસરના આત્મબોજીઓનાં સ્મરણ સાથે, આપણા હૃદયમાં કાતરાયલા રતનદેવી, મહનમોહન અને કુશીરામનાં ચિત્રો સાથે લશ્કરી કાયદાના સંતાપ સહનારાઓનાં દૃષ્ટાંત સાથે આપણે આશા અને શ્રદ્ધાથી રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના આપણા લક્ષ્ય પ્રતિ ક્રિયા કરીશું." ખિલાફત પ્રશ્નની ચર્ચા કરતાં બ્રિટિશ પ્રધાનોએ તુર્કસ્તાનને માટે આપવામાં આવેલાં વચનોના કારણે ભગ વિષે ધસારો કરીને, મુસલમાનોને હિન્દુઓએ કેટલે દરજ્જે ટેકો આપવો તે વિષે તેમણે કહ્યું: મુસલમાનોના અસહકારની લડતમાં હિન્દુઓએ મુસ્લીમ બંધુઓ સાથે કેટલે અંશે ચાલવું એ પ્રશ્ન તમારે વિચારવાનો અને તેનો નિર્ણય કરવાનો છે. આ ક્રમે તો હું એટલું કહી શકીશ કે, આપણે સહન કરનાર હોય તોયે દેશ પ્રત્યેની ફરજ સાથે સંગત હોય તેટલી હદ પર્યંત આપણે ચાલવું જોઈશે. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકતા હિન્દની તવારીખમાં નવા દિવસનું પ્રકરણ જોલે છે, અને ડાયરના દેવળમાં પૂજા કરનારાઓની આજુમાં વર્તનારા એક દેશમાં કદાચ એકાદ વખત આવનારો આવો પ્રસંગ એજે જતો કરવો એ અત્યંત મૂખ્યમુખ્ય અને

દુઝીદષ્ટિવાળું થઈ પડશે. ” પછી હિન્દને આપવામાં આવેલા મુદ્દાઓની તેમણે સમીક્ષા કરી. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોદારેલા અસહકારના મંત્ર વિષે તેમણે પોતાનો મત દર્શાવ્યો નહિ. પછી તેમણે પ્રજાનાં હિત દષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની ભલામણ કરી, જનસમૂહોની જાગૃતિનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો, માધકલ ઓડવાયર, બોસ્વર્થ સ્મીથ વિગેરેનું અપાયલાં પેન્શનો સામે વિરોધ દર્શાવ્યો, લૉર્ડ સિંઘ, રા. થર્મા અને ડૉ. સમુની થયલી તાજેતરની નિમણૂક સામે વાંધો જતાવ્યો, અને છેવટે કહ્યું: “ આપણી આતુરતા, સ્વાર્થભોગનો આશય, જનસમૂહોનો આત્મ રક્ષણનો આશય, યોગ્ય માણસોની વાજબી રીતે પ્રજાને દોરવાની શક્તિ અને યોગ્ય માણસોથી દોરવાની શક્તિ, એ સર્વના પ્રમાણસર એકીકરણથી આપણી સજાગતા નિશ્ચિત થશે. આત્મા અને દેહની સ્વતંત્રતા અને હાલની વહીવટી પદ્ધતિમાં આપણામાંના યોગ્યતાને મળેલા સગવડબધાં અને આરામભર્યા જીવન એ બેમાંથી વધુ પસંદ કરવું તેના નિર્ણય આપણે કરવો જોઈએ. જો આપણે આત્મા અને દેહની સ્વતંત્રતાને વધુ પસંદ કરીશું તો તેનાં પરિણામો માટે આપણે તત્પર રહેવું જોઈએ. પણ જો આપણે સગવડ અને આરામનું જીવન પસંદ કરીએ તો આપણને ધાર્યું ન’ મળે તે માટે આપણે પોદાર ઉઠાવવો જોઈએ. ”

તે દિવસનું કોંગ્રેસનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

છટી તારીખે કોંગ્રેસની બેઠક પછી મળી. પ્રારંભમાં લો. મૉન. બાલ ગંગાધર તિલક અને ડૉ. મહેન્દ્રનાથ ઓઢેદારનાં મરણો માટે શોક દર્શાવનારાં કરાવો. પ્રમુખ સ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા, અને તે શોક અને મીનપૂર્વક પસાર કરવામાં આવ્યા.

પછી પંજાબ પ્રકરણ વિષે કરાવ ત્રીજો સર અમુતોષ યાદવરીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: પંજાબની તપાસમાટે નિમાયશ્રી કોંગ્રેસની પેટા-કમિટીએ સમતોલપણ જાળવીને પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો છે. સત્તા વગરના ધંસાદ પર રચાયેલો ન્યાય અને નિર્ણય ખીનઅસરકારક છે. આપણે તે કમનસીબ સ્થિતિમાં છીએ. નિર્ણયને વાજબી તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે પણ તે ખીનઅસરકારક છે, કારણ કે તે અમથમાં

મુકવાની આપણને સત્તા નથી. પણ, એવું, કહેવાનો તો હક્ક છે કે, આપ વગરની સત્તા જુલમી છે. તેમણે લોકોના ટોળા તરફ દિલસાજી બતાવી નથી. ધરતરે આપણને મરદાનગીની બક્ષિસ આપી છે, પણ ફતેહ મળે એવા કાંઈ ચિન્હો દેખાતા નથી આપણે પબ્લિકની પેટાકમિટીનો તેના 'રીપોર્ટ' માટે ઉપકાર માનવો ધટે છે. પણ તેમણે હંટર દમિટીના બહુ-મતીના રીપોર્ટ માટે નિરાશા દર્શાવી. મી. જોસેફ બેન્ડીસ્ટાએ, શ્રીમતી મગળાદેવીએ, શ્રીમતી સરસ્વતી દેવીએ અને બીજા વક્તાઓએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળપર હિન્દના અવિશ્વાસનો ઠરાવ મોથો બાણુ જીતેન્દ્રલાલ બેનરજીએ રજુ કર્યો, તેને ચોખ્ખા ટેકા આપવામાં આવ્યો, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

એટલું કામ કરીને કોંગ્રેસ તે દિવસે હડી.

આઠમી તારીખે કોંગ્રેસની બેઠક પાંચ મળી. આજે અસહકારનો ઠરાવ રજુ થવાનો હતો. કાર્યની શરૂઆત થતાજ સર. અમુતોષાચૌધરીએ આ ઠરાવને ઠીસેમરમાં કોંગ્રેસ બરાબ ત્યાસુધી મૂલતવી રાખવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો, રા. વી. મી. માધવરાવે તેને અનુમોદન આપ્યું, પણ તે નામજુર થયો.

પંચ મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારનો લાખો ઠરાવ રજુ કર્યો એ ઠરાવ રજુ કરતા તેમણે નીચે પ્રમાણે બાધણ આપ્યું હતું.

“ અને કહેવામાં આવે છે કે, મારો ઠરાવ રજુ કરીને, હું ‘મોહું’ બગાણું પાડવા બેઠો છું. મારા ઠરાવથી હું દેશના સભ્યપ્રેરણી જીવનમાં ફાડ પાડી રહ્યો છું. કોંગ્રેસ એ કંઈ અમુક પક્ષની સરચા, નથી દરેક મત-મતાતરને માટે કોંગ્રેસનો માયડો ખુલ્લો હોવો જોઈએ પોતાના મક્ષની સખ્યા નાની છે એટલા માટે કોઈએ કોંગ્રેસ છોડી જવાની જરૂર નથી. તેમણે વખત જતા દેશને તેમનો મત રચતો કરારીને પોતાની જ બહુમતી કરી સેવાની આશા રાખવી જોઈએ. કોંગ્રેસે વખેડી કાઢેવી કોઈ પણ નીતિને કોંગ્રેસને નામે કોઈ અખત્યાર કરી ન શકે. તમે મારી પોતાની રીતને નાપસંદ દેશો તો હું કંઈ કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યો નથી જવાનો, હું આજ

મારા વિચારોની અલ્પમતી હશે તો તે બદલાઈને બહુમતી થાય ત્યાં સુધી કોંગ્રેસને સમન્વયતો રહેવાનો.

ખિલાફતને અન્યાય થયો છે એ વિશે તો બે મત હોજ નહિ. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તોપણ તે આપીને પણ જો મુસલમાનો પોતાની લાજ અને જાળવશે નહિ તો તેઓ માન આપે સાથે રહી શકવાના નથી અને પોતાના હક્કરત પયગમ્બરનો ધર્મ પાળી શકવાના નથી.

પંજાબ ઉપર સીતમ ગુજ્યો છે અને જે દહાડે એકપણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે દહાડે આણું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું એમ માનજો. જો આપણે હિન્દના નામને લજવવા ન માગતા હોઈએ તો આ નામોશીને ધોષ દહાડેજ આપણો છુટકો રહ્યો. આ બે સીતમોની દાદ મેળવવા મહીનાઓ થયાં આપણે મથી રહ્યા છીએ, પણ હજી બ્રિટિશ સરકારને આપણે પામી શક્યા નથી. પ્રજા અત્યાર સુધી આટઆટલું દયાં પછી માત્ર પોતાની કોઈની લાગણીઓનું પોષણ પ્રદર્શન કરીનેજ એસી રહેવાનું પસંદ કરશે ? પ્રધુખસાહેબે પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં પંજાબના સીતમોનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું એનાથી વધુ તાદ્દશ વિવેચન તમે કદી સાંભળેલું ? આવી હાલતમાં નાખુશ અધિકારીઓને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડ્યા વિના, તેમના ખૂનથી ખરડાએલા હાથોની ગમે તેવી ભારે મહેરબાની પણ સ્વીકારવા પહેલાં, તેમના દિલનો પશ્ચાત્તાપ જોયા વિના કોંગ્રેસને આ બાબતમાં દાદ મેળવવાનો, પોતાનું નામ અને પોતાની ઇજ્જત જાળવવાનો બીજો રસ્તોજ કયો છે ? કેવળ આજ કારણથી હું મારી અસહકારની યોજના તમારા સમક્ષ મૂકી રહ્યો છું અને તમને આગ્રહ કરી રહ્યો છું કે, બીજા કોઈ પણ યોજનાને એની અવેજમાં તમે સ્વીકારતા ના. મારી યોજનાનો મને આગ્રહ છે એટલા માટે હું તમને આમ નથી કહેતો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે, ખૂબ વિચાર કરી જોતાં મારી યોજનાના કરતાં બીજા યોજના તમને ચરિયાતી ન લાગે તોજ તમે એને મંજૂર કરજો. આ યોજનાને પ્રજા તરફથી પૂરતા પ્રમાણમાં ટેકો મળ્યો છે એવો હું દાવો કરું છું અને તેનો અમલ કરો તો તમે એકજ વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવી શકો એ એ તમને ફરીથી કહેવાની હું હિંમત કરું છું. આ ગંજાવર સમાજ આ હાવને માત્ર પસાર કરે એટલું બસ નથી, પણ દિનપ્રતિદિન વધુવધુ

જોસપૂર્વક પ્રજા તેને અમનમા મૂકે ત્યારેજ એ કૃણાથી નીવડે તેમ છે આ અમનનો કાર્યક્રમ દેશની અત્યારની સ્થિતિને પૂરેપૂરી લક્ષમા લઈનેજ ગોઠવવામા આવ્યો છે અસહકાર ચિવાય બીજો એક માર્ગ પ્રજા સમક્ષ હતો અને તે તલવાર ખેંચાનો પણ હિન્દની પામે અત્યારે તલવાર નથી જો તેની પાસે તલવાર હોત તો તો હુ જાણુ છુ કે, તેણે અસહકારની આ સનાહને કાન સરખો ન દીધો હોત. પણ હુ તો તમને એ જણાવી દેના છુ કે, તમે ખુનામરફીને રસ્તે નાખુશ રાજ્યકર્તાઓના હાથથી ન્યાય પડાવવા ઇચ્છતા હશો તો તે માર્ગે પણ આ અસહકારના કાર્યક્રમમા જરૂરી એવી તાલીમ અને આપભોગ એ એ વસ્તુઓ વગર તમારૂં ચાલવાનુ નથી બેતાલ બેજવાળા બહારવગીઆઓએ લગાઈ જીતેલી મે આજ લગી નથી સાબળી પણ પોતપોતાનુ નાકુ સાચવી રહીને, માથુ હાથમા લઈ મરવાવાળા કવાયતી લશ્કરે લગાઈઓ જીતેલી મે તેમ તમે પણ જોઈ છે તમારે બ્રિટિશ સરકારને, અગ્રેજ પ્રજાને કે યુરોપની સામગી પ્રજાઓને એક વખતનો પૂરો ફૂલ્યો કરી નાખનારી લગાઈ આપની હોય તો આપણે તાલીમ અને આપભોગને કેળવવાજ પડવાના એ તાલીમ અને આપભોગની સ્થિતિએ પ્રજાને ચડેલી જોવા હુ ઉત્સુક છુ એ સ્થિતિ જોવા હુ ઉતાવળો થયો છુ શુદ્ધિબળમા આપણે પહોત નથી પણ હુ જોઉં કે રાષ્ટ્રીય પાયાપર હજુ આપણામા આપભોગ અને તાલીમ નથી આવ્યા કૌટુંબિક ક્ષેત્રમા તો દુનિયાની બીજી કોઈ પ્રજાએ નથી કેળવ્યા એટલા તાલીમ અને આપભોગ આપણે કેળવ્યા છે એજ વૃત્તિને રાષ્ટ્રીય વહેવારમા પણ દાખવવાને અત્યારે હુ તમને વિનવી રહ્યો છુ. હુ હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ વાતનો પત્તો મેળવવા ફરી રહ્યો છુ કે, પ્રજામા ખરો પ્રજાકીમ જુસ્સો આવ્યો છે કે નહિ, પ્રજા રાષ્ટ્રીની વેદી ઉપર પોતાનુ ધન, પોતાના સ્ત્રીપુત્ર અને પોતાના સર્વસ્વનુ બલિદાન આપવા તૈયાર છે કે નહિ ? જો પ્રજા કશુ બાકી રાખ્યા વગર પોતાનુ સર્વસ્વ હોમી દેવા આજે તૈયાર હોય તો આજ ક્ષણે સ્વરાજ્ય હુ તમારા હાથમા મૂકાવી દેવાનવા તૈયાર છુ. પ્રજા આટલો આપભોગ આપવા તૈયાર છે ? ખુશી છે ? સમિતિવાન છે ? માનચાલવાળા પોતાના ખિતાબો અને માનના હોદ્દાઓ ઝાડી દેવા તૈયાર

છે ? માખાપો દેશની લડત લડવા ખાતર પોતાનાં છોકરાંઓની પુસ્તકી કેળવણી બૃદ્ધાડવા તૈયાર છે ? હું તો કહું છું કે, જે સાળાઓ અને કાલેજો સરકાર માટે કારકુનો કાઢવાનાં કારખાનાંઓ માત્ર છે તેમાં છોકરાંઓ ન મોકલવાથી આપણે છોકરાંઓની કેળવણી રૂબારૂએ છીએ એમ જ્યાં સુધી આપણે માનતા રહીશું ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય આપણાથી સેંદેડે ગાઉ દૂર છે. બીજી પ્રજાના હાથકેકળ પડેલી કોઇ પણ પ્રજા એક હાથે એવી મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરતી જાય અને બીજી બાજુ રાજ્યકર્તા પ્રજા તેને માથે જે બોળ અને જોખમદારી નાખે તેને રૂગાવતી જાય એ ન બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી આવતી કોઇપણ મહેરબાની જીતાઓથી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર નહિ પણ રાજ્યકર્તાઓનાજ લાભની ખાતર હોય છે, એ વાત જે કાણે કોઇ પણ પરાધીન પ્રજાને સુઝી આવે છે-તેજ કાણથી એ રાજ્યકર્તાઓને દરેક જાતની મરજીવાત મદદ આપવી બંધાઈ છે, અને તેવી મદદ આપવાની ચોક્ખી ના પાડશે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતની ફતેહના આ મૂળાક્ષર છે, પછી તે સ્વાતંત્ર્ય સામ્રાજ્યની અંદરનું હોય કે બહારનું. મારા દેશજીવો મારી આ વાત બરાબર સમજી લે એમ હું ઇચ્છું છું અને આ વાત જો તેમને ગળે ન ઉતરતી હોય તો મારા ઠરાવને નામંજૂર કરવો એજ તમારી ફરજ થશે. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેની ખરી એકતાને હું બ્રિટિશ જોડેના સંબંધના કરતાં હજારો દરજ્જે વધુ કીમતી ગણું છું. એ સંબંધ તથા હિન્દુમુસલમાન એકતા એ જે વચ્ચેથી કોઇપણ એકજ પસંદ કરવાનું મારે બાજે આવે તો હું હિન્દુમુસલમાન એકતાનેજ પસંદ કરું અને બ્રિટિશ સંબંધને જતો કરું. તેજ પ્રમાણે એક બાજુએ પંજાબની અને તેથી આખા હિન્દની ઇજ્જત અને બીજી બાજુ હિન્દમાં અમુક વખત પૂરતી અંધાધુધી, છોકરાંઓની કેળવણીની ધૂળધાણી, અદાલતોની અને ધારાસભાઓની બંધી, અને બ્રિટિશ સંબંધનો ત્યાગ, એ જે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું આવે તોપણ હું પંજાબ અને હિન્દનું માન અને તેની સાથે આવનારાં અંધાધુધી, સાળાઓ, અદાલતો વિ. ની બંધી અને એ જોડે આવનારી બંધી અવ્યવસ્થાનેજ રજા પણ આનાકાની ક્યાં વગર વધુ બહાલાં કરું. તમારાં અંતર પણ તેટલાંજ બળતાં હોય, તમે પણ ઇસ્લામની ઇજ્જત અક્ષત રાખવા. મારા જેટલા ઉત્સુક હો, પંજાબની.

આખર નિષ્કર્ષક કરવા તરફ હતા હો તો વગર સંકોચે આ ઠરાવ તમારે મંજૂર કરવો પડે. "

ડૉ. કીચલુએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું.

માન. પંડિત ગોકર્ણનાથ મિત્રે અસહકારનો આ ઠરાવ કોંગ્રેસના બંધારણની ૧ લી કલમમાં દર્શાવાયેલા કોંગ્રેસના ધ્યેયથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેને મૂલતવી રાખવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો. પંડિત ઇશ્વર સરણે તેને અનુમોદન આપ્યું. મત લેવાતાં તે ઠરાવ નામંજૂર થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો.

પછી પંડિત શામલાલ નેહરુએ ગાંધીજીના ઠરાવમાંથી 'કમે કમે' અને 'વધતી' શબ્દો કાઢી નાખવાનો અને તેમાં સરકારી નોકરીઓનો ત્યાગ કરવાની અને કર ન ભરવાની કલમોનો ઉમેરો કરવાનો સુધારો રજુ કર્યો. સુધારો સભાએ નામંજૂર કર્યો.

પછી બાણુ બિપિન ચંદ્ર પાલે મહાત્મા ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવને બદલે રાષ્ટ્રીય મતવાદીઓના મંતવ્યને અનુકૂળ અસહકારને લગતો નીચેનો સુધારો રજુ કર્યો. આ સુધારો વિષયનિર્ણાયક કમિટીએ ૧૭૨ વિરુદ્ધ ૧૬૧ બેલે ઉરાડી દીધો હતો, છતાં બર કોંગ્રેસમાં તે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો:—

(૬) વડા પ્રધાનને હિન્દનાં સંકટોની એક યાદી અને તાત્કાલિક સ્વામત તંત્ર માટે માગણી તેની સમક્ષ રજુ કરવાને સમસ્ત હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીએ પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિભૂત હિન્દીઓનું એક 'મીશન'— મંડળ મળવા દેવાને જણાવવું.

(ખ) જો તે (વડા પ્રધાન) ડૉ. આવાડું 'મીશન'ને પોતાને મળવા દેવાની ના પાડે અથવા તે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપનારો કાયદો ૧૯૧૯ ના સુધારાના ધારાને બદલે મુકવાની ના પાડે તો, હિન્દ ઉપર હવે વધુ સમય સુધી એક અધીન રાજ્ય તરીકે અમલ ચલાવી શકારો નહિ એ વિશે કરો શક બ્રિટિશ પ્રજાના મનમાં ન રહે, એવી રીતની સક્રિય અસહકારની નીતિ અનુસરવી; અને તે દરમ્યાન આ કોંગ્રેસ

દેશને તેની અનુકૂળ વિચારણા-અભિપ્રાય તથા આખરે મંજૂર કરવા-અને અનુસરવા મ. ગાંધીની અસહકારની કાર્યવાહી સ્વીકારવાની ભલામણ એવી થયે છે કે અસહકારનો નિયમ જેમણે સ્વીકાર્યો હોય એવી હોમરૂલ લીગના પાંચ પ્રતિનિધિઓ, કેન્દ્રીય ખિલાફત કમિટીના પાંચ પ્રતિનિધિઓ, સમસ્ત હિન્દની મુસ્લીમ લીગના પાંચ પ્રતિનિધિઓ અને અખિલ ભારત વર્ષીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પચીસ પ્રતિનિધિઓ (મળી કુલ ૪૦) ની સંયુક્ત કમિટી ભલામણ કરે તે પ્રમાણે સમગ્ર હિન્દના તેમજ પ્રાંતોના ખાસ સંયોગોને અનુકૂળ થાય એવા ફરકારો, સુધારાઓ, અને વધારાઓ તેમાં કરવા. મ. ગાંધી એ સંયુક્ત કમિટીના પ્રમુખ હાથ; અને તે દરમ્યાન આ કોંગ્રેસ મ. ગાંધીની કાર્યવાહી વાસ્તવિક અમલમાં મુકવાની તૈયારી રૂપે નીચેનાં પગલાંના તાત્કાલીક અનુસરણ માટે ભલામણ કરે છે:

(૧) મતદારમંડળોને અસહકારના નિયમોની કૃપાવણી આપવી.

(૨) રાષ્ટ્રીય નિશાળોની સ્થાપના કરવી.

(૩) લવાઈ કચેરીઓની સ્થાપના કરવી.

(૪) લોકો તરફનો જેને કોઈ સંબંધ ન હોય એવી પદ્ધતિઓ અને ઝોનરરી જગ્યાઓનો ત્યાગ કરવો.

(૫) સરકારી લેવીઓ, દરખાસો અને એવાં બીજાં કામોમાં હાજરી આપવા ના પાડવી.

(૬) 'ટ્રેડ યુનિયનો'માં મજૂરવર્ગોની વ્યવસ્થા કરવી.

(૭) મુરોખીઅન જેઠા અને મુરોખીઅનોના અંદ્રસ. હેઠળ ચાલતી હિન્દમાંની બીજી એવી વ્યાપારી તેમજ ઔદ્યોગિક પેઢીઓ અને સંસ્થાઓમાંથી હિન્દી મુદી રહેતે રહેતે ખેંચી લેવી અને એવી સંસ્થાઓમાંથી હિન્દી મજૂરોને પાછા ખેંચી લેવા.

(૮) હિન્દની બહાર, પરદેશી હુમલા સિવાયનાં બીજાં કામ માટે લશ્કરી ભરતીમાં નોંધાવાની કે બીજાં લશ્કરી કાર્યમાં બીજી કોઈ નોંધરી કરવા માટે દાખલ થવાની કલાર્કો અને મજૂરવર્ગોને ના પાડવી.

(૯) સ્વદેશીનો સ્વીકાર કરવો અને ખાસ કરીને કાપડમાલનો

વિશાળ પ્રમાણમાં સ્વીકાર કરવો અને હાથપણાટ અને કાંતવાના ઉદ્યોગને પુનરુજ્જીવિત કરવો.

બાબુ બિપિન ચંદ્ર પાલે આ સુધારાના સમર્થનમાં બુરખાદાર બાપણ કહ્યું. મી. જોસેફ બેંપીસ્ટાએ બાબુ પાલના સુધારાને અનુમોદન આપ્યું.

રા. યાકુબ હુસેને મ. ગાંધીજીના ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું.

મીસીસ એન્ની બિસ્ટે અસહકારના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ મહાત્માજીના ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

રા. સત્યભૂતિ, રા. એમ. આર. જયકર, માન. પંડિત મદન મોહન માળવીયે બાબુ પાલના સુધારાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

રા. જમનાદાસ દારકાદાસે અસહકારના ઠરાવનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

બાબુ છતેન્દ્રલાલ બેનરજીએ મહાત્મા ગાંધીજીના ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

બાબુ ચિત્ત રંજન દાસ અને રા. એમ. એ. જીન્હાએ બાબુ પાલના સુધારાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

પછી ઠરાવ પર મત લેવામાં આવ્યા, તેમાં મોટા ભાગ કયા પક્ષમાં છે તે નહિ સમજવાથી કોંગ્રેસના બંધારણના નિયમ પ્રમાણે પ્રાંતવાર મતો ગણવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. તે પ્રમાણે બીજે દિવસે ગણતરી થઈ. એ ગણતરીનું પરિણામ આ પ્રકરણના પ્રારંભમાંજ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. પછી પ્રમુખનો આભાર માનવામાં આવ્યો.

પ્રમુખ લાલા લજપતરાયે પોતાના છેવટના બાપણમાં ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું: “ મને આ દિવસોમાં અત્યંત આનંદ થાય છે કે આખરે રાષ્ટ્રને પોતાના આત્માનું લાન થયું છે. રાષ્ટ્રે પોતાનો આત્મા મેળવ્યો છે. આ દેશ અને આ રાષ્ટ્રીય મંડળીએ પોતાનું રાજદારી ઉદ્દિષ્ટ ધોયું છે તે આખરે જોયું છે, તે જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આ પરિપક્વ દેશની મુક્તિનું સાધન આખરે શોધી કાઢ્યું છે, અને તે એ છે કે આપણી મુક્તિ આપણાથીજ છે. આ જોઈને પણ મને ધન્ટો હવે.

ચાય છે. આ રાષ્ટ્રીય સભાદ્વારા આ દેશે અને આ સભાએ તેના પ્રતિ-
નિધિઓદ્વારા એ તો સારી રીતે જાણી લીધું છે કે, આમ કંઈ યોગ્ય
કટકા જોઈતો સુધારો આજે આખ્યાયી અને યોગ્ય કાંતે મળ્યાથી દેશનો
આત્મા કંઈ સંતોષ પામે તેમ નથી, તેમ દેશજનોની ભૂખ પણ ધરાય
તેમ નથી. આપણે નિર્જયતાથી કહી શકીએ કે દેશનો મોટો ભાગ અસ-
હકારનો ઠરાવ પસંદ કરે છે, અને એમ કહેવામાં આપણે સહીસલામત
છીએ. આ વિષયનો નિર્ણય મેં તમારી વિવેકબુદ્ધિ ઉપર છોડ્યો છે.
આ વિષયમાં કોંગ્રેસનો પ્રતિનિધિઓએ જે ઠરાવ પસાર કર્યો છે તે
ઠરાવના સંબંધમાં મારો શો અભિપ્રાય છે તે દુઃદામાં દર્શાવ્યા વિના
મારે આ મંડપ છોડીને જવું એ હીચકારાપણું છે. હું જાહેર રીતે કહું
છું કે, હું તમારા અસહકારના ઠરાવ સાથે તદ્દન અંતઃકરણપૂર્વક મળતો
ચાહું છું. પણ તે સાથે મારે તમને ખુલ્લા મનથી એ પણ કહેવું જોઈએ
કે તમે જે કાર્યક્રમ સંજીન અને સૌથી વધારે રામજાણુ ઉપાય તરીકે
સ્વીકાર્યો છે તેના સંબંધમાં હજી મારું મન માનતું નથી.” પણ તેમણે
જાણાઓ અને પાઠશાળાઓમાંથી છેલ્લાઓ અને છેલ્લીઓને ઉઠાડી
મુકવાની સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો, અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિને
મોટે ખાસ આગ્રહ કર્યો. વજીલોને કચેરીઓમાંથી ખસેડવાની તરફેણમાં
અને લવાઈ કચેરીઓ સ્થાપવાની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવીને
તેમણે ‘ઉમેયું’ : “જ્યાં સુધી દેશમાંથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ તપાસતાં જે
કાંચો માલ અને દોલત પરદેશીઓ ધકધકાટ ધસડી જાય છે તેના મૂળ
ઉપર સખ્ત આઘાત કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી રાજતંત્ર ઉપર કંઈ
પણ અસર કરવી એ અશક્ય કથન છે. દુનિયાએ પણ જાણ્યું” અને
જે તમે આપણાં શાસ્ત્રોનો ખારીક અભ્યાસ કરશો તો તમને જણાશે કે
રાજકીય ગુલામીના મૂળમાં આર્થિક ગુલામી અને આર્થિક રીતે દેશના
માલની વિદેશીઓના લાભમાં થતી નિકાસ એ જ કારણો રહેલાં છે. જે
તમે અસહકારને ખરેખર રામજાણુ ઉપાય જનાવવા માગતા હો તો તે મોટે
દેશનો કાચો માલ વિદેશીઓ પોતાના લાભ માટે ઉપાડી જાય છે એ
રાજનીતિ ઉપર કુદાડી મારવી જોઈએ. અસહકારના ઠરાવમાં એવી એક
કંલમ દાખલ કરવામાં આવી છે, જે પહેલાં તો અવ્યવહાર જેવીજ લાગે

છે. એ કલમ તે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર એ છે. અવ્યવહાર લાગવા છતાં પણ તમે એ કરાવ પસંદ કર્યો છે, અને એ કરાવને સંપૂર્ણ રીતે મળે એમ હું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું.”

કરાવો.

કોંગ્રેસનો ચોક્.

૧. લો. મા. ખાલ ગંજાધર તિલકના મૃત્યુ માટે ચોક્.

૨. ડૉ. મહેન્દ્રનાથ બોસ્લેના મૃત્યુ માટે ચોક્.

પંભળ અકરણ.

૩. (૧) આ કોંગ્રેસ પંભળની સબકમિટીને તથા તેઓએ નીમેલા કમીશનરોને મુખ્યારક્ષણો આપે છે અને તેઓની ઉદ્દેશપૂર્વક ન્યાયી કાળજીથી જે પુરાવાઓ મેળવવામાં આવ્યા છે તથા રીપોર્ટ તેઓએ બહાર પાડ્યો છે કે જેને તેઓએ મેળવેલા પુરાવાથી નહિ પણ હંટર કમિટી આગળ રજૂ થયેલા પુરાવાથી પણ ટોડા મળે છે તે બદલ આ કોંગ્રેસ તેઓનો આભાર માને છે અને ઉપર્યુક્ત કમીશનરોએ જે બાતમી મેળવી છે તેથી સાથે આ કોંગ્રેસ પોતાની સંમતિ ભરે છે.

(૨) આ કોંગ્રેસ હંટર કમિટીના બહુમતીના રીપોર્ટની વલણ અને માવ તરફ પોતાની આશંકા ઇંગ્લી અને વીમ નિરાસા ભરે છે, કારણ કે (૧) હંટર કમિટીનો બહુમતીનો રીપોર્ટ ભવિષ્યથી એજ લગાડનારી વલણનો છે, પુરાવાના અપૂર્ણ વિચારવાળો છે, તેમજ સંબંધ ધરાવનારા પંભળના અને હિન્દી સરકારના અફસરોની બહાર આવેલી અને સાબીત થયેલી વપાસ ઉપર ઠાંકપીછાડો કરવાની વીમ ઇચ્છાથી અતિશયોક્તિથી પૂર્ણ છે, તેમજ પંભળનો અને હિન્દી સરકારનો ખોટો ભયાવ કરનારો છે. (૨) જે રીપોર્ટ અપૂર્ણ પુરાવાને આધારે એકપક્ષી અને સ્વાર્થને માટેના ઘડાયેલા દેવાથી ખીનભરોસાપાત્ર અને અમાન્ય છે. (૩) બહુમતીવાળાઓ જે ઉવટ પર આવ્યા છે તે જે પુરાવાઓ ફક્તરે નોંધાયેલા છે તે દ્રષ્ટિથી ભેતમાં પણ ન્યાયી નથી અને કાંઈપણ પ્રસંગમાં તેઓની સલામતીમાં તે પ્રસંગની ઓછામાં ઓછી વાસ્તવિક જરૂરીયાતોને પણ જરા મચક આપવામાં આવી નથી.

(૪) હિન્દી સરકારના ઉપર્યુક્ત જન રીપોર્ટના અવગણન તરફ ભેત

આ કોંગ્રેસ પોતાનો મુખ્ય અભિપ્રાય બહેર કરે છે કે તે (૧) કામચલાુ જાતની ચોક્કસ તપાસ કર્યા પછી બહુમતીને માન આપનારો છે. (૨) તે ઓછાગતવાળાઓની સંમતિ અને નિર્ણય ઉપર ઝોલું અને અયોગ્ય ધ્યાન આપે છે, જો કે, ઓછાગતવાળાઓનું મમત્વ અને નિર્ણય દ્વંદ્વર ઉપરના પુરાવાને આધારે છે. (૩) અવલોકનની બધી વલણ ખરી બીનાઓના ન્યાયી અને અપદ્ધપાતી નિર્ણય ઉપર આવવાની નથી પણ બધી બાબતોને બંધ કરી સંબંધ ધરાવનાર અફસરોનાં અયોગ્ય કામો ઉપર ઠાંકપીછાડો કરનારી છે. (૪) ગુન્હેગાર અમલદારોની વર્તણૂક માટે જે અવલોકનમાં જે પગલાં લેવાનું ખતાવવામાં આવ્યું છે તે જે બીનાઓ બહાર આવી છે તેની સાથે સરખાવતાં બીલકુલ અપૂર્ણ છે, અને બ્રિટિશ ન્યાયના ન્યાયબીપણા સંબંધની સ્થળી શ્રાન્તિ દૂર કરે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યપર અધિશ્વાસ.

૪. આ કોંગ્રેસ પંજાબમાં ગુજરાતમાં આવેલા બુલ્લમ સંબંધી પૂરતાં પગલાં લેવામાં બ્રિટિશોનો નિષ્ફળતા માટે અસંતોષની લાગણી બહેર કરે છે તેમજ પંજાબના અમલદારોનાં ખરાબ કામને બ્યવહાર રીતે વખાણવામાં આવ્યાં છે તે દિંદી સરકારની લલામણો છુલ્લ કરવામાં આવી છે તે માટે નિરાશાની લાગણી પ્રકટ કરે છે. આ કોંગ્રેસનો વળી વધુ એવો અભિપ્રાય છે કે, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે પોતાના ખરીદામાં ઉંચા લઘુગારો બહેર કરવા છતાં પૂરતાં પગલાં કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડેલું હોવાથી દિંદી પ્રજાનો વિશ્વાસ તેણે ઓછો છે.

અસહકાર.

" ખીલાફતની બાબતમાં દિંદી સરકાર તેમજ સામ્રાજ્ય સરકાર બન્ને તેમની દિન્દુસ્થાનની મુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ અહા કરવામાં હડહડતી રીતે ઓદી નીવડી છે; મુખ્ય પ્રધાને પોતે આપેલાં વચનનો જાણી જોઇને ભંગ કર્યો. આથી મુસલમાન લાઇઓ ઉપર આ રીતે આવી પડેલા ધાર્મિક સંકટને ન્યાયી રીતે દૂર કરવામાં મદદ કરવાની દરેક બીજી દિંદી કામની ફરજ થઇ પડી છે; વળી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ મહીનાના બનાવોના સંબંધમાં પંજાબની નિર્દોષ પ્રજાનું રક્ષણ નહિ કરવામાં - તથા જે અમલદારોએ સિપાઇને ન છાજે એવી જંગલી રીતો અખત્યાર કરી ગુન્હા કરેલા, તેમને શિક્ષા નહિ કરી, તથા જે સીધી કે આડકતરી રીતે પહોંચના અમલદારોના ગુન્હાઓ માટે તથા પ્રજાનાં દુઃખો તરફ નિષ્કૃત વર્તન માટે જવાબદાર ગણી સજા એવા સર માઇ-લ્ડ એડનાયરને નિર્દોષ ઠરાવી, જે બંને સરકારે મળી તરફ અત્યંત બેદરકારી

અને કર્તવ્યભ્રષ્ટતા બતાવી છે; વળી એમ બાબતમાં આમની-અને તેથીયે વિરોધ ઉભરાવોની-સલામાં જે ચર્ચા થઈ, તે ઉપરથી (વિલાયતમાં) હિન્દુ સ્થાનની પ્રભુ તરફ સમભાવનો અલંત અભાવ, અને પંજાબમાં ત્રાસ પર્તોવી પ્રભુને દાબી દેવાની રાજ્યનીતિની ખરેખરી પસંદગીનું ઉદ્ધાંકન પડ્યાં છે; અને વાયસરોયના છેલ્લા ભાષણ ઉપરથી ખીલાફત અને પંજાબની બાબતમાં જરાએ પશ્ચાત્તાપની લાગણી નથી એમ પુરવાર થાય છે.

આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી, આ કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે:—

“ આ જે અન્યાયોના સંજોગમાં જ્યાં સુધી ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં સંતોષ વર્તી શકે નહિ; અને પ્રભુત્વ સ્વત્ત્વ દર્શાવવાનો તથા આવા અત્યાચારો ફરીથી થતા અટકાવવાનો સંજોગ થઈ શકે એવો એકજ માર્ગ રહ્યો છે-અને તે એ કે, હિન્દુસ્તાનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવું.”

આ કોંગ્રેસનો વળી એવો અભિપ્રાય છે કે, જ્યાં સુધી જે અન્યાયો દૂર થાય નહિ અને સ્વરાજ્ય સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી ખુતામરજી સિવાયની કંમે કંમે વધતી અસહકારની રાજ્યનીતિને પસંદ કરી તેનો અમલ કરવા શિવાય બીજો કોઈ પણ માર્ગ હિન્દી પ્રભુ પાસે રહ્યો નથી.

આ વિષયમાં સરખાત કરવાની પહેલી ફરજ જે વર્ગ પ્રભુમત રાજ્યની તેના પ્રતિનિધિરૂપે ઉભો છે તેની કરે છે તેથી તથા માન્યદ્વારા, શાળાઓ ઉપરના અંકુશદ્વારા, અદાલતો અને ધારાસભાઓદ્વારા, સરકારની સત્તા બધી છે તેથી અને આ હિલચાલમાં જોખમાં જોખું જોખમ ખેડવું પડે, અને ધારેલી મુશ્કેલી બરાબર બર આજુબા માટે જોખમાં જોખો ભોગ આપવો પડે-એ સર્વ કારણોનો વિચાર કરી, આ કોંગ્રેસ પ્રભુને આગ્રહપૂર્વક એવી સલાહ આપે છે કે:—

(૬) ખેતાઓ અને માનના (જ્ઞાનરતી) જોડાઓ, તથા મ્યુનિસિપલ અને લોકલ મંડળોમાં સરકારે નીમેલા અધિકારના હોદ્દાનાં રાજનામાં આપવાં.

(૭) સરકારની લેનીઓ તથા દરખાસોમાં, તથા સરકારી અમલદારોએ ભરેલા કે એમના માનમાં ભરાયેલા સરકારી કે અર્ધ-સરકારી મેળાવડાઓમાં હાજરી આપવા ના પાડવી.

(૮) સરકારની માલીફીની, જોની મદદથી કે એના અંકુશ તળે ચાલતી શાળાઓમાંથી ઠાકરાંઓને ધીમે ધીમે હટાડી લેવાં, અને તેને બદલે દરેક પ્રાંતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને કોલેજો સ્થાપવી.

(૯) વજીલોએ અને પક્ષકારોએ ધીમે ધીમે સરકારી અદાલતોનો

જેમકે આજેના સમયમાં જીવનના આનંદને મેળવવા માટે
અમને ધર્મના આદર્શની જરૂર છે.

ધર્મ એટલે એવું જીવન જ્યાં આત્માની શાંતિ અને
સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

ધર્મ એટલે એવું જીવન જ્યાં આત્માની શાંતિ અને
સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

ધર્મ એટલે એવું જીવન જ્યાં આત્માની શાંતિ અને
સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

પ્રકરણ ૮ મું.

પાંત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની પાંત્રીસમી બેઠક નાગપુરમાં મળી. આ કોંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિઓની બહુ મોટી સંખ્યા આવી હતી. લગભગ સોળ હજાર પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા હતી. આ ઉપરથી અસહકારે હિન્દી પ્રજાના આત્માને કેટલી હદ સુધી જાગ્રત કર્યો હતો તે માલુમ પડી આવતું હતું. આવડી મોટી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા થઈ તેથી કાર્યવાહકોને પણ એક પ્રકારની ચિંતા ઉપજી અને તેથી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો ઠરાવ આ કોંગ્રેસમાં જ કરવો પડ્યો. આ કોંગ્રેસમાં જે બહુ મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં હતાં. પ્રથમ તો અસહકારની ચળવળના સિદ્ધાંતને સાનુકૂળતા મળે એ પ્રકારે કોંગ્રેસના બંધારણમાં સમાયણું કોંગ્રેસનું ધ્યેય ફેરવવું. બીજું એ કે, અસહકારની ચળવળને કોંગ્રેસની સામાન્ય બેઠકમાં મંજૂરી આપી તેને આગળ ધપાવવી. અસહકારની ચળવળે પ્રારંભમાં જ પ્રજામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ જગાડ્યો હતો અને તેથી જ પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની જંગી સંખ્યા નાગપુરમાં ઉતરી પડી હતી.

કોંગ્રેસની બેઠક તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે મળી. મંગળાચરણ થયા પછી સ્વાગત સમાના પ્રમુખ શેઠ જમનાલાલજી બલ્લજી પોતાના આવકાર આપનારા ભાષણમાં પ્રથમ પ્રતિનિધિઓને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપ્યો. વળી કર્નલ વેન્ગુડ, મી. જેનરપુર, મી. હોલકર્ડ નાઇટ, અને મી. કુબે એ ગૃહસ્થો ઇલાડથી કોંગ્રેસના પ્રાકુણ્યો તરીકે આવ્યા હતા, તેમને પણ અંતરનો આવકાર આપ્યો. આ વર્ષની કોંગ્રેસનું સર્વશ્રેષ્ઠ મહત્ત્વ સમજાવીને તેવે પ્રસંગે લો. મા. તિલક જેવા મહાન દેશભક્તના અવસાનથી ગયલી ખારે ખોટને ચાટે શોક દર્શાવ્યો. હિન્દીઓને વારંવાર આપવામાં આવેલાં વચનોથી તેઓ કેવા ભોળવાયા છે, અને તે વચનોનો

વારંવાર કેવો ભંગ કરવામાં આવ્યો. છે, તે તેમણે દર્શાવ્યું. પરંતુ હવે એ ભંગનો પડો દૂર થયો છે. “ હવે અંત્રાન તથા છેતરપિંડીનો પડો હિન્દીઓની દષ્ટિ આગળ ઉઘડી ગયો છે, અને હવે હિન્દના પુત્રો મદાન હિટિશ મહારાજ્યમાં પોતાની સ્થિતિ તથા તેમને કેવી શોકજનક દુર્દશામાં નિરાધારપણે ઉતારી દેવામાં આવે છે અને આવશે તે ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે છે. ટર્કી મહારાજ્યની ઇતિહાસિકતાએ આપણને એ શક્યતા ખુલ્લી રીતે બાન કરાવ્યું છે કે હિટિશ રાજદારીઓ અને કારભારીઓનાં વચનો અને પ્રતિજ્ઞાઓમાં હવે આપણે વધારે વાર વિશ્વાસ મુકી શકીએ એમ નથી. પંજાબના અત્યાચારો અને જે રીતે તે કરનારાઓને ક્ષમા આપવામાં આવેલ છે તેથી વધારે સિદ્ધ એ થયું છે કે, આપણાં જન-માંલં, આપણાં સ્વજનો અને વળી આપણી સ્ત્રીઓની સાજ એ રાજદારીઓ અને એ કારભારીઓનાં મનને કોડીની પણ કીમતનાં નથી. આથી આપણી વર્તમાન સ્થિતિનું આપણને પૂર્ણ રીતે બાન થયું છે, આ બધું બન્યું છે તે પછી હિન્દની રાષ્ટ્રીય સાજ, અંદે હિન્દનું અસ્તિત્વ પણ સંરક્ષવાનું કામ કેવું મુશ્કેલ અને અસંભવિત છે તેનો વિચાર કરતાં આપણા નીડરમાં નીડર ગણાતા આગેવાનો પણ સંકલ્પવિહીનતામાં પડ્યા છે, કારણ કે, યુરોપીય યાદવીમાં મળેલા મદાન વિજયના પરિણામે ઇંગ્લાંડ તો વધારે ઉદ્ભવ અને વધારે શક્તિવાન બનેલું છે. ”

આવી સ્થિતિનો ઉપાય સૂચવતાં તેમણે કહ્યું: “વર્તમાન ગંભીર પ્રસંગે ભારતને અપમાનિત જીવનમાંથી અથવા તો તેથી પણ વધારે માનહાન કરનારા અણગમતાં બચાવવાના માત્ર એજ ઉપાય અવશેષ રહેલા છે, એમાં અમને લગારે શંકા નથી. એ ઉપાયો આ છે: સત્કાર વિપ્લવ કે વિશ્વજાપી અસહકાર, અને જે સાચો હિન્દી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ખામીઓ જાણતો હશે અને જે સ્વદેશના શૂતકાળની સંસ્કારિતાથી પરિચિત હશે તે હિન્દના વર્તમાન ગંભીર પ્રસંગે પોતાની એ પ્રાચીન સંસ્કારિતાને પસંદાવનારો પહેલો ઉપાય ગ્રહણ કરાવે એમને ખુશી નહિ જાય. અત્રે જેઓ આ બંને સાધનોને યોગ્ય માનતા હશે તેઓ પણ રાજ્ય-

श्रीगुरु विजयराघवाचार्य.

નીતિ વ્યવહારના વ્યાવહારિકપણાની દૃષ્ટિથીએ કશું કરશે કે બીજો માર્ગજ વર્તમાન સમયે યોગ્ય છે. ગૃહસ્થો ! અસહકારે દેશમાં મેળવતી સફળતા પછી તેના સિદ્ધાન્તો અને કાર્યનીતિની ત્યાંમાં કિતરવું એ હવે સમય વીગ્યા પછી કાર્ય કરવા જેવું મને લાગે છે. કોંગ્રેસે તે નક્કી કરી દેશેને તેના મહાન કાર્યક્રમનો પહેલો હકો અન્યાર પહેલાં આપ્યો છે. મુસ્લીમ લીગ, શીખ લીગ, અને બીજી જાતીય સંસ્થાઓએ કોંગ્રેસની સરદારી સ્વીકારી છે. આપો દેશ તેના સિદ્ધાન્તો સમજ્યો છે. મારા મતે અસહકાર મારફત વિજાનો હોવા છતાં આ દેશની પ્રજા અને રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચેનું એક યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધમાં પરદેશી બ્યુરોક્રેસીના સહકાર વિના હિન્દી રાષ્ટ્રીય ચળવળો ચલાવી શકશે કે કેમ તે તથા હિન્દી પ્રજાના સહકાર વિના પરદેશી બ્યુરોક્રેસી પોતાની શક્તિ અને લાગવગ ટકાવી શકે છે કે કેમ ? તે આપણે જોવાનું છે. અસહકારનો છેવટનો ઉદ્દેશ એ છે કે, પરદેશીઓ આપણી વચ્ચે હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય જીવનને લગતા સ્પર્ધાતંત્ર અત્યંત સ્વાધીનતા પાતાં જનતા શક્તિએ ત્વરાથી સ્થાપવાં, એટલે કોઇપણ જાતની સહકારની મદદ વગર સંપૂર્ણ અસહકાર સ્વરાજ્યનો અનુભવ આપણે લોક લોકોએ, પાપણી તેમજ અસહકારનો વિરોધ કરનારાઓના અગત્યના વાધાઓનો જખામ આપ્યો. દેશવ્રતમાં આત્મબોગ આપવાને દેશજનોને, વ્યાપારીઓને, યુવાન ભારતવાસીઓને અને હિન્દના જનસમુદાયને અને ધર્મ-કેને વિનંદ્યા. કોંગ્રેસનું બંધારણ દેવવાના સખંધમાં તરીકે બંધારણમાં દેશી રાજ્યોને અવકાશ આપવાની અને માતૃભાષા હિન્દી કરવાની તેમજે સૂચનાઓ કરી.

રા. સી. વિજયરાઘવાચારીઅરને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવાની દરખાસ્ત પડિત બિશન દત્ત શુક્લે રજુ કરી મહાત્મા ગાંધીજીએ દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું. લાલા લજપતરાય, બાણુ ચિત્તરંજન દાસ, મો. મહમ્મદ અલી, રા. વ્યંકટરામ વિગેરેએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી. ગગનબેદક હર્ષનાદ વચ્ચે પ્રમુખે પ્રમુખસ્થાન લીધું.

પ્રમુખે પોતાના બાપણમાં પોતાને આપવામાં આવેલા મૂળ માટે આભાર દર્શાવ્યો અને લો. મા. તિલકના મરણ માટે શોક દર્શાવ્યો

વિશેષ નારાજ છે એવી પુરાણી બ્યુરોક્રસીને શાંત પાડવાના હેતુથી આ યોજના વિચારાઈ અને ઘડાઈ છે. આ આખી યોજનામાં જમણા ભય રહેલો છે: બ્યુરોક્રસી અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચેનું નિરંતર સંઘર્ષ અને પ્રાંતપ્રાંત વચ્ચેની ધર્મ્યા અને અથડાઅથડી કે જે આંતર-રાષ્ટ્રીય ધર્મ્યા અને અથડાઅથડીમાં પરિણામ પામે. આવી અથડાઅથડી તો જૂદા જૂદા પ્રાંતો સાથેની અણસરખી નાણાંવિષયક ગોઠવણોને અંગે ક્યારનીયે શરૂ થઈ ચૂકી છે. સુધારાઓને નામે આ દેશને અલગ અલગ પ્રજાઓમાં વહેંચી નાખવાને અને કડવી ધર્મ્યાથી સદા સતેજ રાખવાને આવા સંકટભર્યા નિયમો અને કલમો દાખલ કરાવવાં છે. તેમણે ઉમેર્યું: આવી ગંભીર રાજકીય સ્થિતિમાં દેશ અને કોંગ્રેસ એકમત છે કે, તેને શીઘ્ર દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય બ્રિટિશ હિન્દને માટે તત્કાળ જોખમદાર રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો છે. આપણી આ માગણીને બળ આપવાને માટે કક્ષકતાની ખાસ કોંગ્રેસે બહુમતીથી અસહકારની ભલામણ કરી હતી. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તત્કાળ મેળવવાને માટે રાજ્યકર્તાઓ સાથે સુવ્યવસ્થિત અસહકારના જેવું કોઈક દ્વિતીયાર સ્વીકારવાની જરૂર માટે તો પ્રામાણિક મતભેદ હોઈ શકે નહિ. આપણા પોતાના દેશમાંના રાજ્યતંત્રમાં સાચો અને સંગીન અવાજ મેળવવાને માટે છેલ્લાં પાંત્રીશ વર્ષ થયાં આપણે અરજીઓ કરી રહ્યા છીએ, પ્રાર્થના કરી રહ્યા છીએ અને ચળવળ ચલાવી રહ્યા છીએ, પરંતુ બચ્ચ. તેથી ઉલટી રીતે સત્તાધારીઓ આપણી રાષ્ટ્રીય નિઃસહાયતાનાં ફળ આપણને પેટ ભરીને ખવરાવી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ. જ્યારે આપણા આખા દેશપર શોકની છાયા છવાયેલી છે, ત્યારે આપણાં અપમાનો અને દુઃખોમાં વધારો થતો રહ્યો છે. પંજાબનાં તોફાનોના સંબંધમાં અપાયેલા બદલા જુવો. જ્યારે હિન્દીઓના કરતાં યુરોપીઓને વધારે બદલો આપવામાં આવે ત્યારે એમજ માની શકાય કે, આપણા હકોને હુબાડવામાં આવે છે, અને આપણને મનુષ્યથી ઉતરતા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઇશ્વર કમીશન અને તેમાં ચમકી સર ઓડવાયરની નીમણુંક જુવો. કલકત્તાના યુરોપીઅન એસોસીએશનનાં કામો જુવો. ના, દર વર્ષે શાંત કરાવો પસાર કરવાનો સમય સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. જો એક પ્રજા તરીકે આપણે નષ્ટ ન

લેવાની અગત્ય તેમણે દર્શાવી. 'પછી તેમણે' સંધર્ષણાં 'પરંતેશી માલનો' ધીમે ધીમે અદિકાર કરવાની સૂચના કરી. સંધર્ષણાં 'પરિસ્થિતિનું' અવલોકન કરતાં તેમણે કહ્યું: " અનેક વચનો આપ્યા છતાં હિન્દીમાં બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટ હિન્દની પ્રજા સાથે જોડાઈને કરેલા તોવ અસહકાર પર રચાયેલ છે. બેદાબોદ પાડનારા કાયદા અને બેદાબોદ પાડનારાં રાજ્યવહિવટી પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે, અને સુધરેલા દિશોમાં નહિ જણાયલા એવા દમનના કાયદાઓનો તેમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. તે જોખમાં ધરતી કમીશન રીપોર્ટ છેલ્લા તરણાનો જોશે કયો છે અને હવે આપણે તેને સહન કરી શકતા નથી. કટોકટીને સમયે આપણામાંના દરેકની મોટામાં મોટી અને પવિત્ર શ્રજ છે કે, આપણી દૃષ્ટિની સપાટી ઉપર કરવી જોઈ આ દુઃખદ ને જોખમભરેલી અવસ્થામાંથી મુક્તિ મેળવવાને માટે જે માર્ગો અને સાધનો યોજવાને આપણે બધાયલા છીએ તે માર્ગો અને સાધનો યોગ્ય અને પૂરતાં હોય. એટલું જ નહિ પરંતુ તે એવાં હોવાં જોઈએ કે આપણે તેમને માટે સદા મગર રહીએ અને સુધરેલી દુનીયાના અંતઃકરણ અને મનપર સારી અસર કરે." આગળ ચાલતાં તેમણે કહ્યું કે, નાણાંવિષયક સ્વતંત્રતા વિના આપણે એક વર્ષ પણ વધારે રહી શકવાના નથી. તેથી તેવી સ્વતંત્રતા તત્કાલ આપવાની માગણી કરી. પછી કેંગ્રેસ તા. ૨૮ મી પર ખૂલતી રહી.

તા. ૨૮ મીએ કેંગ્રેસ પાછી મળી. કેંગ્રેસનું ધ્યેય બદલવાનો પ્રથમ ઠરાવ મહાત્મા ગાંધીજીએ રજુ કર્યો. ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે:

" હિન્દી મહાસમાનું ધ્યેય હિન્દી પ્રજાએ શાંતિનાં અને સચ્ચાઇનાં બધાં સાધનોથી સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવું એ છે."

ઠરાવ રજુ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દીમાં બાપણુ આપતાં જણાવ્યું કે હાલનું બંધારણ તેમાં દર્શાવેલી મર્યાદાઓમાં રહીને હયાત સરકાર પાસે સંકટોની રાહત માગવાનું ફરમાવે છે, પણ ભૂતકાળની અજવળે બતાવ્યું છે કે આ સરકાર ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોને રાહત આપી શકે એમ નથી. સંધર્ષણાં સનદશીર સાધનોમાં મિશ્રણતા મળ્યા પછી હિન્દ હવે બીજા માર્ગ લેવા માગે છે, પણ તે રક્તપાનથી રહિત સાધનો દ્વારા;

તા. ૩૦ મીએ કોંગ્રેસ પાછી મળી. કોંગ્રેસના ધ્યેય વિષે આગળ ચર્ચા ચાલી, સુધારાઓ રજુ થયા, પરંતુ સઘળી ચર્ચાને અંતે ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયેા જાહેર કરવામા આવ્યો. પડિત મદન મોહન માલવીય તા. ૨૮ મીએ તથા આજે પણ માદા હોવાથી કોંગ્રેસમાં હાજરી આપી શક્યા નહતા.

પછી પ્રમુખ મહાશયે બ્રિટનના મળુરપક્ષના પ્રતિનિધિ અને બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ મી. બેન સ્પુરને આનકાર આપ્યો. મી. બેન સ્પુરે મળુરપક્ષનો સદેશો કહી બતાવતા પ્રથમ કોંગ્રેસનો આભાર માન્યો, અને પોતાને તથા પોતાના સાથીઓને હિન્દ તરફથી મળેલા અપૂર્વ આવકાર માટે સતોષ દર્શાવ્યો, અને કહ્યું.

“ બ્રિટિશ સરકાર ગમે તેવી શુભવટ બરી હશે તોયે તમારી હઝતમાં બ્રિટિશ મળુરપક્ષ પૂર્ણ અંત કરણભરી રીતે તમારી સાથે છે. મળુરપક્ષની હીલચાલ તરીકે અમે આત્મ-નિર્ણયનો નિયમ સ્વીકારેલો છે અને અમે હપાતીમા છીએ ત્યાં સુધી દુનીયાના સર્વળા ભાગોને તે લાગુ પડાવવા અમે મથવાના છીએ. ” પછી તેમણે ચાતુ વર્ષના જુન માસમાં મળુર પક્ષની છેલની વાર્ષિક પરિષદની બેઠક મળી હતી તેમા પસાર થયેલા ઠરાવમાથી હિન્દને આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડવા સંબધી લાગ વાચી બતાવ્યો. તેમણે ઉનેચું “ બ્રિટિશ મળુરપક્ષની વલણ વિષે કોષ શંકાને અવકાશ નથી. મારે એક બાબત કહેવાની ફરજ પડે છે કે, અમે બ્રિટન પાછા જમ્મું ત્યારે હિન્દમા હરેક સ્થળે અમારી દૃષ્ટિએ પડેલી સૌથી વિશેષ આશ્ચર્યજનક એકતા, રાષ્ટ્રીય-મતવાદી પક્ષના સૌથી વિશેષ અતિમ જુસ્સા વિષે અમારે ટીકાઃકરવી પડશે હું એ પણ કહું છું કે, અમને હિન્દની વર્તમાન પરિસ્થિતિના સૌથી વિશેષ આશાજનક સ્વરૂપોમાનું એક એ સ્વરૂપ જણાયું છે કે, હિન્દી મળુરવર્ગની હીલચાલનો ઉદ્દય હિન્દી રાષ્ટ્રીય મત તા આ અદ્ બૂત ઉઠાળા સાથે સચુકત થાય છે. તમે અહીં આર્થિક તેમજ રાજ્યપદારી સ્વતંત્રતાની અમૃત પીગણો છો. એ પીગણુમાજ અમે આશા અને સારા ભવિષ્યનું આનું મોટું તત્વ જોખ્યે છીએ. ” પછી તેમણે બ્રિટનની પ્રજા અને હિન્દની પ્રજા વચ્ચે સહકારનો જરૂર વિષે વિવેચન કર્યું.

આયંગર, બાબુ જીતેન્દ્રલાલ બેનરજી, રા. નૃસિંહ રામસ્વામી અને મહાત્મા ગાંધીજીએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. એટલામાં પ્રમુખ સી. વિનયરાધવાચારીઅરને બહાર જવાનું થતાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ કામચલાઉ પ્રમુખસ્થાન લીધું, અને ઠરાવ પસાર સુધારાઓ પાછા ખેંચી લેવાયાથી ઠરાવ સંનામતે પસાર થયેલો જાહેર થયો હતો.

પંડિત મહન મોહન માલવીય મંગળવારે તેમ ગુરુવારે પણ આવી શક્યા ન હતા, તેથી કોંગ્રેસના ધ્યેયના ઠરાવ સામે તથા અસહકારના ઠરાવ સામે તેમનો વિરોધ દર્શાવનારો સંદેશો મહાત્મા ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને કહી બતાવ્યો હતો.

એટલું કાર્ય કરીને કોંગ્રેસ તે દિવસે ઉઠી.

તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ પાછી મળી. પ્રારંભમાં બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટી અને “ ઇંડીઆ ” પત્ર સંકલ્પ લેવા વિષે ઠરાવ બીજો, કોંગ્રેસ બંધારણની ૧૦ મી કલમમાં પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટી અને તેની ફરજ વિષે સુધારો કરવાનો ઠરાવ ત્રીજો અને આયરીશ પ્રગ્ન તરફ સહાનુભૂતિના સંદેશ મોકલવાનો ઠરાવ ચોથો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

હિન્દી સરકારની ગંભીર નુકસાનકારક ટુંડીયામણની નીતિ વિષે ઠરાવ છઠો શેઠ શાવકશા બમનજીએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: “સામી ટુંડીઓ (રીવર્સ કાઉન્સીલ બીલ્સ) એ એક ચલણનો અત્યાર સુધીમાં કદીયે નહિ જણાવેલો એવો એક ખંધામાં ખંધો છળ છે. કોંગ્રેસ સંજ્ઞાદારી અન્યાયો અને અનિષ્ટોની રૂપાંતરે ઉઠાવે છે અને હું તમને એટલું યાદ રાખવા કહીશ કે હિન્દ સાયેનાં બ્રિટિશ સંબંધની તવારીખ બે કદાચ લખાઈ તો આર્થિક અન્યાય અનિષ્ટ અને લૂટનું પ્રકરણ એ બ્રિટિશ તવારીખમાં સૌથી વિશેષ સીધા લખાશે. આવું હિન્દનું દ્રવ્યશોષણ ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના વારાથી થતું ચાલ્યું આવે છે. ” પછી તેમણે કહ્યું કે, ચલણ કમીશને પાા કરોડ પાઉંડની સામી ટુંડીઓ વેચીને હિન્દનું દેવું બરપાઈ કરવાને પાઉંડનો પટાવ કમેકમે ચલાવવાની પાછું પગલું બરનારી યોજના ચૂંચવી. ગીનીના ૧૫-૩૫૫૫ને બદલે ૧૦ થી જા ૩૫૫૫ પ્રમાણે હિન્દનું દેવું ચુકવાયું.

મોટામાં મોટામાં મોટી હાજત મળુરોને તેમના વાજખી હકકોની લડ-
તમાં સહાયતા આપવાની છે. આ યુનીયનો અને મહાજનો ખુરોક્સીના
હાયમાંથી પ્રજાને સ્વતંત્રતા મેળવવામાં મોટામાં મોટા બળ જેવાં થઈ
પડે એમ છે. જો આ રહસ્ય યોગ્ય રીતે સમજાશે તો દેશને થતા હરેક
પ્રકારના શોષણનો અંત આવશે.

રા. વી. ચક્રાચ ચેટ્ટીએ અનુમોદન આપ્યું, રા. ઇ. એલ. આયર
અને રા. કે. પી. સીંહાએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર
કરવામાં આવ્યો.

મજુરવર્ગનાં બંધારણો બાંધવા વિષે નવમો ઠરાવ બાણુ ચિત્ત
રંજન દાસે રજુ કર્યો, રવામી ગોવિંદાનંદે અનુમોદન આપ્યું, પંડિત ધુની-
લાલ માલવીયે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

તાતાના વજળીક બળના કારખાનાંની પાણીનાં તળાવોની યોજ-
નાને અંગે મરાઠા માવક્ષી ખેડુતોની જમીનો લઈ લેવાની મુંબાઈ સર-
કારની નીતિને વખોડનારો દશમો ઠરાવ રા. નૃસિંહ ચિંતામણ કેલકરે
રજુ કર્યો, રા. ગૌરીશંકર ભાર્ગવે અનુમોદન આપ્યું, રા. અબ્દુલ ખાસી
અને રા. રામભદ્ર આયરે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર
કરવામાં આવ્યો.

રાજ્યદારી કેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારો ઠરાવ અગીઆરમો
બાણુ બિપિન અંદ્ર પાલે રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: આ ઠરાવનો હેતુ, જેમણે
દેશને માટે કાર્ય ઉઠાવ્યું છે અને સહન કરીધું છે અને જેમના સિવાય
હાલની રાજ્યદારી પ્રગતિ ક્યાંયે જણાઈ ન હોત અને જેઓ હાલ
કેદખાનામાં મગડે છે તેવા આ દેશના પુત્રોને પ્રજાની સહાનુભૂતિ પાઠવ-
વાનો છે. સધળા કેદીઓ નિઃસ્વાર્થી કાર્યકરો હતા. તેમણે કદાચ વિશેષ
શાણુપણથી કાર્ય નહિ કર્યું હોય પણ હંમેશાં તેમણે ધણું સારું કાર્ય
કરેલું છે.

સરદાર શેરદુલ સિદ્દી અનુમોદન આપ્યું. બાણુ શ્રીશયંદ્ર ચૈટરજી અને
રા. સચ્ચિનાથ સત્યપાલે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર
કરવામાં આવ્યો.

લશ્કરવિપક્ષક ધસર કમિટીના રીપોર્ટની બહામણો વખોડી કાઢતો

પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં કહેલું કે વિવેચન કર્યા પછી કહ્યું : “ કોંગ્રેસની તવારીખમાં તેમજ દેશની તવારીખમાં સરખી રીતે નાગપુર યર્મોપીલીની ખીણ રૂપ નીવડેલું છે. યર્મોપીલીની કબર ઉપર લખેલું હતું : “ અહીં અમારા દેશની ખાતર અમે મરીએ છીએ. ” જે તમારે લાગ અને ભોગનું વ્રત લેવું અને પાર ઉતારવું હોય તો સખ્તાઈના પંજમાં આવતાં તમારે પણ તેમજ વર્તવાનું છે અને તમારા ભાઈઓ, બેનો, બાપ અને માને કહેવાનું છે : “ અહીં અમે આપણા દેશની ખાતર સંકટ સહીએ છીએ અને મરણ પામીશું. ” આ કોંગ્રેસનું તાત્પર્ય તેટલા માટે એ છે કે ગમે તે નામ દુનીયા તમારી હીલચાલને આપે પણ અસહકાર કોઈને કોઈ સ્વરૂપે લોકોમાં ઓતપ્રોત થયેલો છે. કેળવાયલા, બીન-કેળવાયલા, મરદો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ સઘળાંયે સ્વતંત્રતા માટે તત્પર થયેલા છે. કારણ આ ૧૯૦૦ વર્ષથી જે સ્વતંત્રતાનો તેમને નકાર વસાયો છે અને સ્વતંતાના અભાવના અનિષ્ટે પંજળનો કશ્ચારસિક પ્રસંગ આરંભાયો છે ત્યારથી બે વર્ષથી તીવ્રપણે પ્રવર્તાવામાં છે. આપણી જાતને કેળવવાને અને આગળ ને આગળ ગતિ કરવાને વખતોવખત જે રીતિઓ અનુસરાશે તે, ખાસ રીતિઓ ઉપરાત આપણે આ કર્તવ્ય સાધવાનું છે. ”

આગામી કોંગ્રેસને માટે અમદાવાદનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું.

કરોલો.

કોંગ્રેસનું ધ્યેય.

૧. હિન્દી મહાસમાનું ધ્યેય હિન્દી પ્રજાને શાંતિનાં અને સમ્યાઈનાં બધા સાધનેથી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવું એ છે.

બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટી અને “ઈંડીઆ”

૨. આ કોંગ્રેસનો એવો મત ■ કે હિન્દુસ્થાનના હિતને માટે એ જરૂરનું છે કે, હિન્દ અને તેને લગતા સ્વાયત્ત વિષે મરદેશમાં સાચી માહિતી ફેલાવી જોઈએ.

પ્રતિનિધિઓની એક કક્કાવારી યાદી, તેમનાં પૂરાં નામ, ધંધો, ઉમર, ધર્મ અને ઠેકાણાંની વિગતો સાથે મોકલી આપે.

આધરીશ પ્રજા તરફ સહાનુભૂતિ-

૪. આ કોંગ્રેસ આયર્લાંડના મહાન દેશસક્ત મહુર્મ મેક્સ્વીનીની પવિત્ર સ્મૃતિને નમ્રે જ અને આધરીશ પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમની લડતમાં સહાનુ-ભૂતિનો સંદેશ મોકલે છે.

અસહકાર.

૫. આ કોંગ્રેસ એનો મત ધરાવે છે કે, ચાલુ દિન્દી સરકારે દિન્દી પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોધો છે તેથી; દિન્દી પ્રજાએ હવે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેથી; ઉલ્લી ખાસ કોંગ્રેસ અગાઉની આજસુધી મળેલી એક એક કોંગ્રેસ પોતાનાં હક્ક અને સ્વતંત્રતા સ્વીકારાવવાના તથા અનેક ભારે રાષ્ટ્રીય અન્યાયોની અને તેમણે ખાસ કરીને ખીલાફતના અને પંતજના અન્યાયોની કાંઈ મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે તેથી-આ કોંગ્રેસ તેણે કલકત્તાની ઉલ્લી ખાસ બેઠક વેળાએ ખસાર કરેલો અહિંસાત્મક અસહકારનો કસાવ ફરી ભઠાણ રાખે છે અને જાહેર કરે છે કે, ચાલુ સરકાર સાથે સ્વચ્છાપૂર્વક રાખવામાં આવતા વહેવારના ત્યાગથી માંડીને છેક કરો આપવાની ના પાડવા સુધીનો આખો કાર્યક્રમ અગર તેનો ચોક્કસ ભાગ કે ભાગે કોંગ્રેસ અગર ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી નક્કી કરે તે તે વેળાએ અમલમાં મુકવો અને દરમ્યાન પ્રજાને તેને સાફ કેળવવા માટે નીચેની રૂબે અસહકાર પગલાં લેતા રહેવું.

(૬) ૧૬ વરસની અંદરનાં નિયામોમાં જતાં હાકલોનાં માળાપોને (બાળકોને પોતાને નહિ) સરકારની માલિકીની, સરકારી મદદ લેનારી અગર કોઈપણ જાતના સરકારી અંકુશ હેઠળની સાળાઓમાંથી કઠારી લેવાની બાબતમાં વધુ જોરાવર પ્રયત્નો કરવાની અને તેની સાથે સાથેજ રાષ્ટ્રીય સાળાઓ અગર તેને અભાવે તેમના હાથમાં હોય તેવાં બીજાં સાધનો ઉમાં કરીને એવાં ઉાકરાંઓની કેળવણીની જોગવાણી કરવી.

(૭) ૧૬ વર્ષ અને તેથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીઓએ જો તેમને હામત્ત હોય કે જો સરકારની વિરુદ્ધમાં પોતાના રાષ્ટ્રે અંબીર પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેથી સરકારના હાથ અગર અંકુશ હેઠળ ચાલતી કે તેની મદદ લેતી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં કેળવણી લેવી એ તેમના અંતઃકરણની વિરુદ્ધ છે તે તેમણે વગર વિલંબ અને પરિણામ સાથે ન જોતાં તત્કાલ પોતપોતાની સાળા-કોલેજોમાંથી

છઠી 'જલ્લ' અને ઠાં તે અસહકારી પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ખાસ સેવા બળવવામાં સમાઈ જલ્લ, અગર તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જઈ ત્યાં પોતાની કેળવણી ચાલુ રાખવી.

(ગ) સરકારી, સરકારી યુનિવર્સિટીને જોડાએલી અગર તે સરકારી મદદ લેનારી શાળાઓના શિક્ષકો, સંચાલકો, વ્યવસ્થાપકો તથા ટ્રસ્ટીઓએ તેમજ યુનિવર્સિટીઓ તથા લોકલ જોડોએ પોતપોતાની શાળાઓ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓને રાષ્ટ્રીય બનાવી દેવી.

(ધ) વહીવટ અને ધારાશાસ્ત્રીઓએ પોતાની વહીવટ છોડી દેવા વધુ ભેરભર્યા પ્રયાનો કરવા અને દેશસેવાના કાર્યમાં સોંપાઈ જલ્લ; અને અસીલોને તેમજ વહીવટને પણ લવાઈ મારફત ધરમેળે કલ્યાણ પટાવવા અને અઘસતોનો બહિષ્કાર કરવા બીનવવા.

(ડ) હિન્દુસ્થાનને આર્થિક દિશાએ સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્તી બનાવવા સારું દેશના વેપારી વર્ગે ધીરે ધીરે પરદેશીઓ જોડેનો વેપારી સંબંધ તોડવાનો કાર્યક્રમ પાર ઉતારવા મથવું, હાથવચ્ચાટ અને હાથકંતામથુને ઉત્તેજન આપવું, અને એ દિશાએ આર્થિક બહિષ્કારની સંજોગ યોજના તૈયાર કરવા 'સારૂ યોગ' ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીની ખાસે એ વિષયમાં બહુકાર માણસોની એક કમિટી નીમાવવી.

(ઘ) અને આમ પ્રભને આ કોંગ્રેસ એવી લલામણુ કરે છે કે, અસહકારની કૃતેહ પ્રભના આપલોગ ઉપરજ આધાર રાખતી હોવાથી દેશના પ્રત્યેક પુરુષ, અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના કાર્યમાં સોંપી વધારેમાં વધારે આપલોગનો ફાળો આપવા તૈયાર થવું.

(છ) દરેક પ્રાંતનાં મુખ્ય સહેરમાં કામચલાઉ 'મધ્યવર્તી મંડળો' સ્થાપીને તેની હેખરેખ હેડળ ગામડાંઓના પ્રદેશમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારવા સારૂ મંડળો સ્થાપવાં.

(જ) રાષ્ટ્રીય સેવા કરનારા રાષ્ટ્રસેવકોનો એક સંઘ તૈયાર કરવો અને એને 'દિન્દી રાષ્ટ્રીય સંઘ' એવું નામ આપવું.

(ઝ) આ સંઘને તેમજ સામાન્ય રીતે આખી અસહકારની હીલચાલને નલાવવા એક રાષ્ટ્રીય દબનિધિ યાને ફંડ ઉભું કરવા પગલાં લેવાં અને તેને 'ઝોલ ઇન્ડિયા તિલક મેમોરીઅલ સ્વરાજ્ય ફંડ' એવું નામ આપવું.

આ કોંગ્રેસ અસહકારના કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવાની દિશાએ પ્રભને બતાવેલી પ્રગતિને માટે તેવું અભિનંદન કરે છે ખાસ કરીને કાલન્સીલોના

અહિંદુર બાળતમા મતદારોએ બતાવેલા જોરને માટે તેમનું અસિન'દન કરે છે અને જે રીતે એ કાઉન્સીલો લથી થઈ છે તે જોતા તેઓ બિલકુલ પ્રભની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ નથી તેથી, આ કોંગ્રેસને હમેદ છે કે, પોતપોતાના મતદારમંડળના ધણીજ મહોલ બાગના મતદારો ઇરાદાપૂર્વક મત આપવામાં તે અળગા રહ્યા છતાં તે ની ઇચ્છા ઉપરવટ થઈને જેઓએ પોતાને પ્રભા પ્રતિનિધિને નામે ધારાસભાઓના સભ્યો તરીકે ચૂંટાએલા જાહેર થવા કીવા છે તેઓ ધારાસભામાંની પોતાની જગ્યાઓના રાજનામાં આપી/દેરો છતાં લોકસત્તાના સિદ્ધાંતનો માફ ઇન્કાર કરીને પોતપોતાના મતદારસંધાને જાહેર મનાઈની સામે થઈને જો તેઓ પોતાની જો જગ્યાઓ ન છોડે તો આ કોંગ્રેસ હમેદ રાખે છે કે મતદારો આવા સભાસદો પાસેથી કોઈ પણ જાતની રાજદ્વારી સેવા લેવાની ના પાડશે.

આ કોંગ્રેસ પોલીસ તેમજ લશ્કરના લોકો અને આમ પ્રભ વચ્ચે ફિવસે ફિવસે વધતા જતા બાઈચારાની નોખ લે છે અને આરા રાખે છે કે, પોલીસ તેમજ લશ્કરના લોકો પોતાના ઉપરી અમલદારોના હુકમ બલવવામાં પોતાના સ્વધર્મ અને સ્વદેશની સામા જવા ના પાડશે અને પ્રભ વચ્ચે વિવેક અને નમ્રતાભરી રીતે વર્તીને તેઓ પોતાનાજ સ્વદેશ બધુઓ પ્રત્યે કથી લાગણી વગરના હોય છે એ આજ સુધી તેમની સામે મુકાતો આવેલો આરોપ ઘોઈ કહાડશે. વળી આ કોંગ્રેસ સરકારની નોકરીમાંના બેક બેક માણસને બીનવે છે કે, આ મહાન રાષ્ટ્રકાર્યની ખાતર રાષ્ટ્રીય આહ્વાન થતાની કાલેજ તેમજ પોતપોતાની નોકરીઓ છોડી દેવા તેયાર રહેવું અને તેમ કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી પોતાની નોકરીને અંગે દેશબંધુઓની જોડે કરવા પડતા વહેવારોમાં તેમજ વધુ નમ્ર અને વધુ પ્રામાણિક બનવું. વળી તેમજ જાહેર સભાઓ અને પ્રજાકીય મેળાવડાઓમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ ન લેવો છતાં પણ એવા બધા પ્રસંગોમાં નિર્ભય થઈને અને ખુલ્લી રીતે દાનવી આપવી એટલુંજ નહિ પણ દ્રવ્યની અને એવી આર્થિક મદદ પણ ખુલ્લી રીતે આપીને આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને સહાય કરવી.

આ કોંગ્રેસ અહિંસાને અસહકારના પ્રધાન અંશ તરીકે ગણવા ઉપર ખાસ બાર મુકે છે અને જેમ સરકારની જોડના વહેવારમાં તેજ રીતે આપસના વહેવારમાં પણ પ્રભના વાણી તેમજ વર્તનમાં અહિંસાની તેટલીજ સર્વોપરી અગત્ય છે જેમ માને છે. આ કોંગ્રેસ એમ પણ માને છે કે, ખુનામરડો કે શરીરબળની કલ્પના સાચા લોકસત્તાવાદની વિરોધી છે એટલુંજ નહિ પણ એ અસહકારના ખીજ પગથીયાના અમલની પણ આડે આવનારી છે.

હિન્દી સરકારની હિન્દીયામણની નીતિ.

૧. વિદાયતની સરકારે તેમજ હિન્દી સરકારે હિન્દીયામણના ભાવોની આગતમાં અગાઉ દહી ન થયેલા એવા વધારો કરી મુકીને તેમજ મરંસી કમિટીના વિરૂદ્ધ પડેલા નાના પક્ષના રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવેલા હિન્દી અભિપ્રાયની તુરંતપૂર્વક અવગણના કરીને રીવર્સ કાઉન્સિલ બીડો કાઢી હિન્દના નિકાસ વ્યાપારને જે જબરદસ્ત અને જંબીર તુરંત પડેલાં પડેલાં છે તે નીતિ વિનાશકારક છે; બ્રિટિશ વ્યાપારીઓના લાભ સાચવવાનીજ દાનત એના મૂળમાં રહેલી છે. સરકારનો આ નીતિના પરિણામે આખો હિન્દી વ્યાપાર અને બજાર અસ્થિર અને ઇન્સિસ્ટન્ટ થઈ પડ્યાં છે જ્યારે બ્રિટિશ ત્રીલેરી હિન્દી કરજના બોલમાંથી મોટે અંશે ફરીતે થઈ છે. વળી આ નીતિ અખસાર કરીને સરકારે બ્રિટિશ મુકીદારો અને દારખાનાંવાળાઓને તેમના પૂર્વે જમની અને બીજા દેશોમાં ખપતા અને અત્યારે ખપતા બંધ થયેલા માલો આ દેશમાં ધુસારવાના જંગી દરવાજા ખુલ્લા મુકી દીધા છે તેથી આ કોંગ્રેસ બ્રિટિશ ત્રીલેરીની પાસેથી આ તુરંતજાનની બરપાઈ કરી આપવાની માગણી કરે છે અને જાહેર કરે છે કે બ્રિટિશ માલ આયાત કરનારા વ્યાપારીઓ અત્યારના હિન્દીયામણના ભાવે પોતાના વાવઠાઓ પૂરા કરવાની ના પાડવાને પૂરેપૂરા હક્કદાર ગણાશે.

વધુમાં આ કોંગ્રેસ અખિલ હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટી નક્કી કરે તે નામ હેઠળ એક કમિટી ઉપલી સ્થિતિની સામે અસરકારક પગલાં લેવા નીચે છે.

૬મું કોંગ્રેસ કોનોટના સંસ્કારનો અહિંકાર.

૭. આ કોંગ્રેસનો એવો મત છે કે, હિન્દી પ્રજાએ કરેલા અસહકારના કારણને અત્યારની નામદાર ૬મું કોંગ્રેસ કોનોટની આવડી હિન્દની મુલાકાત દરમ્યાન તેમના માનમાં જે કંઈ મેળાવડા કે ધામધુમ કરવામાં આવે તેમાંના કરામાં પ્રજાએ કોઈપણ ભાગ લેવો જોઈ નહીં.

હિન્દી કામદારો પ્રતિ સહાનુભૂતિ.

૮. આ કોંગ્રેસ હિન્દના કામદારવર્ગ પ્રતિ દ્રેઠ યુનીયનો અને મદાનનો બાંધીને તે મારફત પોતાના વાજબી હક્કો મેળવવાની તેમની લડત વિષે પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ જાહેર કરે છે તથા કાયદા અને સુલેહશાંતિ જાળવવાના જુદા જુદા હેતુ હિન્દી મજૂરોની બંનેને કામની દીમતની સમજનારી પધુનીતિને તે સદંતર વખોડી કાઢે છે.

મંજુરવર્ગની વ્યવસ્થા.

૯. આ કોંગ્રેસનો એવો મત છે કે હિન્દી મંજુરવર્ગે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા, ઉત્તતિ સાધવા, પોતાના વાતળી હક્કો મેળવવા અને પોતાની શક્તિઓને આ દેશમાં અને પરદેશી એજંટો મારફત હિન્દ બહાર તણાઈ નધને પરદેશમાં સુસાતી અટકાવવા બંધારણો અને મહાનનો બાંધી પોતાનું બળ સંઘટ્ટ કરતું અને એ દિશાએ અસરકારક પગલાં લેવા અખિલ હિન્દની કોંગ્રેસ કમિટીએ એક કમિટી નીમવી.

ગરીબ બેકુતોની કુમક.

૧૦. જમીન હબજે કરવાને લગતા કાયદાનો નિરંકુશ અને તાંદુર ગેર-વાતળી ઉપયોગ કરીને ગરીબ વર્ગો અને જમીનવાળાઓ નિરાધાર અને ધરખાર વિનાના થઈ પડે એવી રીતે કેવળ મુડીવાળાઓ અને તેમાંથી વિશેષે કરીને વિદેશી મુડીવાળાઓના લાભની ખાતર હિન્દના ભૂદા ભૂદા પ્રાંતોમાં જમીનસ્ત્ર પાયા ઉપર લોકોની જમીનો ખુંચવી લેવાની ને નીતિ સરકારે ચાલુ કરી છે તે તરફ આ કોંગ્રેસ પ્રભાવું ધ્યાન ખેંચે છે અને એવો મત ધરાવે છે કે સરકારની સામે અસહકાર કરવાને આ સ્થિતિ વધુ કારણે આપે છે.

વધુમાં આ કોંગ્રેસ બાબતમાં સંબંધ ધરાવનારા હિન્દી મુડીદારોને વિનવે છે અને ગરીબ ગામડીઓ ઉપર અનુમતિ આ વિનાશના વાજને કાઢ કરવા તેમને વિનવે છે.

રાજ્યદારી કોમિટી.

૧૧ રીતસર આરોપરહિત અને મુક્તિમાં ચલાવીને અગર તેમાંનું કંઈ કંઈ વગર ને ને કાણ રાજ્યપ્રકરણી રાજ્યોને સરકાર તરફથી પહોંચવામાં કે કેક કરવામાં આવ્યા હોય અગર તેા નેજો હજી રાજ્યીય કોમિટી તરીકે એક બોજ-વડા હોય અથવા નેની હરવા ફરવાની કે હજવામજવાની સ્વતંત્રતા ઉપર સરકાર તરફથી મુશ્કેલીમાં આવેલા અંકુરો ચાલુ હોય તેવા બધાઓ તરફ આ કોંગ્રેસ પોતાની અંતઃકરણપૂર્વક સહાનુભૂતિ બહેર કરે છે અને ઉમેદ રાખે છે કે, સ્વદેશ પ્રત્યેની તેમની શક્તિ અને એવા અન્યાય અશક્ય કરે એવું સ્વાભાવિક હિન્દ વહેતું પ્રાપ્ત કરે એવી તેમની ઉમેદ તેમને તેમની અભ્યારની કસોટીમાં ટકાવી રાખશે.

ઈશર કમિટીનો રીપોર્ટ.

૧૨. આ કોંગ્રેસ ઇશર કમિટીના સમાસદો, તેમની કાર્યપદ્ધતિ અને

તેમણે કરેલી લલામણોના રીપોર્ટ ઉપર વિચાર કરીને એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી છે કે એ લલામણો એ અમલમાં મુકવામાં આવે તો દિંદની પરાધીનતા અને દુર્ગતિ ઉલટી વધેજ. તેથી આ કોંગ્રેસ એમ માને છે કે આ રીપોર્ટ પ્રત્યે સરકાર સામે અસહકાર કરવાની તરફેણમાં અને તાબડતોળ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું કાર્ય મુલતવી રાખવું એ કંઠણું જોખમ ભરેલું છે એ બાબતમાં એક મધુ ધણુંજ મનજીત કારણ આપે છે.

પંજાબ અને દિલ્હીની સખ્તાઇ.

૧૩. આ કોંગ્રેસ દિંદની સરકારે વિરૂદ્ધ વિચાર ફર્યાબ્યા છતાં પંજાબ, દિલ્હી અને બીજાં સ્થળોએ સખ્તાઇની જે નીતિ પાળી ઉપાડાઇ છે તેની નોંધ લે-છે અને તે નીતિ જોખમે વેઠવાની છે તે સખ્તાઇોને ધીરજથી પોતાનાં સંકટો સહેવાને અને સખ્તાઇ કાયદાનાં ફરમાનોને માન આપતાં અહિંસાત્મક અસહકારની હીલચાલને એવડા બળથી આગળ ચલાવવાને વિનવે છે.

આથમિક કેળવણી.

૧૪. પ્રાથમિક કેળવણી એ દિંદના જન સમૂહોની મુખ્ય અને તાબીદની જરૂરી હાજત છે તેથી આ કોંગ્રેસ સખ્તી કોંગ્રેસના અંતર્ગત સંસ્થાઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણોએ પોતપોતાના વિસ્તારોમાં તેને હાજત કરવાનો અને પ્રસાર કરવાનો આજ્ઞા કરે છે.

દેશી વૈદક પદ્ધતિઓ.

૧૫. આ કોંગ્રેસ એવો મત ધરાવે છે કે, આ દેશમાં આયુર્વેદિક અને યુનાની વૈદક પદ્ધતિઓનો પ્રસાર અને પ્રજામાં તેનો સ્વીકાર સાર્વત્રિક હોવાથી એ દેશી પદ્ધતિઓ મુજબ શિક્ષણ આપનારી અને ઉપચાર કરનારી સંસ્થાઓ, કોલેજો અને હસ્પીતાલો સ્થાપન કરીને આ દેશી પદ્ધતિઓને વધુ લોકપ્રિય કરવાને પ્રજાએ ખૂંતભર્યા અને સંજીવ પ્રયત્નો કરવા.

દેશી રાજ્યોને વિનતિ.

૧૬. આ કોંગ્રેસ દિંદના બધા દેશી રાજ્યોને વિનતિ કરે છે કે, તેમણે પોતપોતાના રાજ્યમાં વગર વિલંબે સંપૂર્ણ જોખમદાર રાજ્યપદ્ધતિ રાફ કરવા પગલાં લેવાં.

મી. હોર્નિંગને દેશનીકાલ.

૧૭. આ કોંગ્રેસ મી. હોર્નિંગને જની દિંદ માટેની દિંમતવાન દિમા-

યત અને કાશીચોગ્ર એમના નામને હિન્દ બહારના દુરદૂરના દેશો સુધી જાણીતું થયું છે, તેમના પ્રત્યેની પોતાની કૃતજ્ઞતાની સામણી જાહેર કરે છે અને હિન્દની પ્રજાની વચ્ચેથી હજુ પણ તેમને અંગમાં રાજનીતી સરકારની નીતિને વખોડી કાઢે છે.

સંસ્થાનામાં હિન્દીઓ.

૧૮. આ કોંગ્રેસ પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓની તેઓ પોતાનું સામાજિક, આર્થિક અને રાજદારી સત્યાનાશ વાળનારી ત્યાંની સરકારો તરફની નીતિની સામે જે ઉદાત્ત અને બહાદુરીમયી લડત ચલાવી રહ્યા છે તે તરફ પોતાનો દિલોખર્ચાવર્ષો ટેકા મોકલે છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમણે કાનુન તેમજ અમલ બંનેમાં સરખા હક્ક અને સરખા વર્તન માટે શાંતિમય અસહકાર અપનાવ્યો હતો છે તે વિષે પોતાની સંમતિ પ્રગટ કરે છે.

અત્યારે આ દેશમાંની પ્રજામાં જે ઉપલબ્ધિ થઈ રહેલી છે તે જોતાં ફ્રીજમાં વસતા પોતાના દેશજનપુત્રો પ્રત્યે ત્યાંની સરકાર અને બગીચાવાળાઓ જે અમાનુષ વર્તન ચલાવી રહ્યા છે અને જેને પરિણામે ફ્રીજમાં ધર કરી વસેલાં ગરીબ હિન્દી સ્ત્રી પુરુષોને નિરપાયે હિન્દ પાછા ફરવાની ફરજ પડે છે, તેમની બંધારે દોડી ચક્રે તેવી સ્થિતિમાં નથી એ વાતનું આ કોંગ્રેસને દુઃખ થાય છે. અને બ્રિટિશ વસાયેલાંમાં વસતા હિન્દીઓને મળતી આ વર્તણૂકની બાબતમાં પણ આ પ્રજા જેવી નિરાધાર બની છે તે જોતાં અસહકાર કરીને વાબડતોળ સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની જરૂર સૌથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

આ કોંગ્રેસ ફ્રીજ અને બીજાના ચિરમીટીયા હિન્દીઓ તથા પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા હિન્દીઓની બાબતમાં મી. સી. એફ. એન્યુસ જે અમૂલ્ય નિઃસ્વાર્થી સેવાઓ બજાવી રહ્યા છે તે માટે તેમનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માને છે.

શીખોને કોંગ્રેસની ખાતરી.

૧૯. હિન્દના બાકિ રાજ્યનંત્રમાં શીખ કામના સ્થાનને વિષે દેટલીઃ ગેરસમજ હયાતી ધરાવતી હોવાથી આ કોંગ્રેસ શીખોને ખાતરી આપે છે કે હિન્દી સ્વરાજ્યની ચેતનામાં તેમનાં હિતોદિત તરફ યુક્તસમાન અને પંખળ બહારના પ્રતિમાની બીજા નાની કામોનાં હિતોદિત નેટલું જ લક્ષ આપનામાં આવશે.

હિન્દમાંથી થતી નિકાસ.

૨૦. દેશમાં દુબ્ધાળની સ્થિતિ ચાલુ થતાં હિન્દી પ્રજાની તાત્કાલિક હાજતો તરફ નિર્વિનયતાભરી બેઠકારી બતાવીને આધાબોરાકીની ચીજો પરદેશ ચઢાવવાને લગતી સરકારી નીતિને આ કોંગ્રેસ વખોડી કાઢે છે, અને આનાં બચાવને પરિણામોને હલકાં કરવાને દેશના વ્યાપારીઓને સલાહ આપે છે કે તેમણે આધાબોરાકીની ચીજો (ખાસ કરીને ઘઉં અને ચાખા) પરદેશ નિકાસ કરવાનું નહિ અને આ ચીજો પેદા કરનારાઓને તેમજ પ્રજાને પણ આ કોંગ્રેસ સલાહ આપે કે તેમણે પરદેશ ચઢાવનારા વ્યાપારીઓને, મારફતીઓને કે પેદાઓને એવી ચીજો વેચવી નહિ અગર ફોતો બીજા કોઈ પણ રીતે બોરાકીની ચીજો પરદેશ મોકલવામાં મદદમાર બનવું નહિ.

પ્રકરણ ૯ મું.

છત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.

ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં છત્રીસમી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની ચિર:-
સ્મરણીય બેઠક ૧૯૨૧ ના ડીસેમ્બર માસની ૨૭ મી અને ૨૮ મી
તારીખોએ મળી. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના
પ્રમુખપણા નીચે એજ અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની અરાધમી બેઠક મળી
હતી. ત્યાર પછી આગણીસ વર્ષે ફરીથી અમદાવાદે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને
આમંત્રણ આપ્યું, પરંતુ તે સમયના કરતાં અત્યારે પ્રજાના ઉત્સાહના
હજારગણો વધારો થયો છે. ૧૯૦૨ ની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં બધા મળીને
૪૭૧ પ્રતિનિધિઓ હતા. ૧૯૨૧ માં પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૪,૭૨૮ હતી,
અને તે ૬૨ ૫૦ હજારની વસ્તીએ એક પ્રતિનિધિ ચુંટવાના નવા ધારણાને
પહેલવહેલો અમલ અમદાવાદમાં થયો. તેથીજ પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા
આટલી નાની હતી. વળી અમદાવાદમાં પ્રેક્ષકોની પણ બહુ ભારે ઠાઠમી
હતી. આખા અમદાવાદમાં હિન્દના દૂર દુરના પ્રાંતોમાંથી યાત્રાળુઓની
આગમણીઓ બરાબર આવતી હતી. લાખો માણસોની ઝંઝવર મેદની આ
સમયે બરાબર હતી, અને હજાર હજાર, પાચમો, મો રૂપિયાની એવી કીમતી
ટીકટો રાખવા છતાં ધણા પ્રેક્ષકોએ તે ટીકટો ખરીદી હતી, અને રાષ્ટ્રીય
કોંગ્રેસનો લાભ લીધો હતો. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના અકવાડીયામાં અમદાવાદમાં
આગેવાનોની ધરપકડ થશે, મારામારી થશે, ગોળીબાર થશે, લરકરી કાવટો
જાહેર થશે એવી અકવાઓ આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ હતી, તેથી હજી
ધણા લોકો મહાસભાનાં દર્શન આવતાં અટકી ગયા હતા.

આ મહાસભા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં ખરેખર અદ્ભૂત અને
અનુત્પર્વ ગણાશે. મહાસભા માટેની સર્વ તૈયારીઓ અને યોજનાઓ
મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ હેઠળ થઈ રહી હતી, કાર્ય કરનારાઓ પસંદ
એટલા બધા ઉત્સાહી હતા કે મહાત્માજીની સર્વ આજ્ઞાઓ અને સૂચનાઓનું

ચુસ્ત પાસન થતું હતું, પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો પણ સુચવરિયત રીતે વર્તતા હતા. મહાસભાની સર્વ ગોઠવણો પણ હિન્દની પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર કરવામાં આવી હતી. મહાસભાના મંડપમાંથી ખુરશીઓ અને મેજોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, સર્વને જમીનપરજ બેસવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને તે પણ પગરખાં ઉતારીને. તેવીજ રીતે સ્નાન બોજન આદિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. વળી ટપાલ ઓફીસ, તાર ઓફીસ, દવાખાનાં, વીજળીની બત્તીઓ વિગેરે સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સર્વ સગવડો, ઉત્તમ પ્રકારે જળવાય એવી સુંદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સ્વાચ્છતાને માટે ખંણ ઉત્તમ સગવડ કરવામાં આવી હતી. લઘુ સંક્રાંતિ આઘ્યા પછી મળ ઉપર માટી નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી, જેથી આરોગ્યને નુકસાન થવાનો સંભવ ન હતો. આ કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખનારા અને કોઇની ચુક થાય તો જાતે માટી નાખનાર અને સાફ કરનાર ઉચ્ચ કોમના સ્વયંસેવક બાંધકાઓ જે સેવા બજાવી છે તે, ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

મહાસભાની સાથે સાથે એક સુંદર સ્વદેશી ચીજોનું પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું. લોકોમાં સ્વદેશીની બાવના જાગ્રત કરવાનો અને સ્વદેશમાં કેવી સરસ ચીજો બને છે તે બતાવવાનો આ પ્રદર્શનનો હેતુ હતો. તેમાં હાથે કાપડ કેવી રીતે વણાય છે, તે બતાવવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. રેડીયો, સાળ અને ખાદી એ ત્રણ ચીજોએ આ પ્રદર્શનમાં પ્રાધાન્ય લીધું હતું. વિવિધ કળાની કારીગરીના સુંદર નમુના પણ આ પ્રદર્શનમાં જોવામાં આવતા હતા, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે, દેશમાં સર્વ દિશાઓમાં પ્રગતિ થઈ રહી છે. અટકળવામાં આવે છે કે, આ પ્રદર્શનનો લાભ કમમાં કમ લાખેક માણસોએ લીધો હશે.

કોંગ્રેસનો મંડપ એલિસ પૂલથી આશરે બસો વાર દૂર સાંધમંતીના જમણા કિનારા પર ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેની સ્થના એક કારંસાના જેવી હતી. મંડપ અને તેની આસપાસની જગ્યાથી પંદર એકર જમીન રોકાઈ હતી. મંડપનો વિસ્તાર આશરે ૮૦૦૦ ચોરસવાર હતો. મંડપ શુદ્ધ ખાદીનો બાંધવામાં આવ્યો હતો. મંડપનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર અમદાવાદની ત્રણ દરવાજાના જેવું રચવામાં આવ્યું હતું. તેનું નામ

લોકમાન્ય દરવાજો રાખવામાં આવ્યું હતું. લોકમાન્ય દરવાજાથી આરો
 ૮૫ લોકોનો અંતરે મંડપમાં દાખલ થવાનું દાર હતું, તેને સ્વરાજ્ય દારનું
 નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સ્વરાજ્ય દારની બહાર મોટા પાટીયા
 ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેમની પર દેશસેવાયે બંદીખાનામાં
 પડેલા આગેવાન દેશસેવકોનાં નામો લખવામાં આવ્યાં હતાં. મંડપમાં
 ૧૫,૦૦૦ બેઠકોની સગવડ રાખવામાં આવી હતી. બીજાઓ નિરાશ થઇને
 પાછા ન જાય માટે મંડપની પાછળના ભાગમાં તેનાથી થોડે દૂર એક
 અલગ મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યાં મહાસભામાં થયેલી કાર્ય-
 વાહીની પુનરુક્તિ થતી હતી. આ પ્રકારે જેઓ મહાસભામંડપમાં દાખલ
 થઇ શક્યા નહિ તેમને પણ અલગ જામ મળ્યો હતો.

મંડપથી થોડે દૂર પ્રતિનિધિઓના નિવાસને માટે ખાદીનગરની
 રચના કરવામાં આવી હતી. આમાં પણ પ્રતિનિધિઓની સર્વ સગવડો
 સેવવાયે એવી કાળજી રાખવામાં આવી હતી, અને એ રીતે મહાસભા
 ગાંધીજીએ કેએસ સપ્તાહ દરમિયાન નિવાસ કર્યો હતો. દુરાગતો સમુદાયે
 આ રીતે ભજનકીર્તન આદિની ધૂન લાગી રહેતી.

નવા બંધારણ પ્રમાણે આ મહાસભામાં ત્રીયે પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓ

આવ્યા હતા:

સંયુક્ત પ્રાંતો	૮૯૭	મદ્રાસ	૧૫૪
બિહાર	૫૫૮	ઉત્કલ	૧૦૮
પંજાબ	૫૧૮	દિલ્લી	૬૦
અજમેર મારવાડ	૩૯૯	સિંધ	૬૩
આંધ્ર	૩૮૩	વરાંડ	૫૮
બંગાલ	૩૭૩	મહારાષ્ટ્ર	૫૬
કર્ણાટક	૩૦૪	કેરલ	૩૩
મહારાષ્ટ્ર	૨૬૩	મુન્નાપુર	૧૯
મધ્ય પ્રાંતો	૨૪૯	આસામ	૧૮
ગુજરાત	૧૮૫		

એ સંખ્યામાં ૧૪૪ સ્ત્રીઓ, ૫૨૧ મુસલમાનો, ૭ પારસીઓ, ૬૫ શીખો, અને ૩,૯૯૧ બીજાઓ હતા. ગાંધર્વ મહા-વિદ્યાલયના સ્વયંસેવકોએ, અમદાવાદના રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી મંડલે, અને બહેન રચનાના તેજબજાએ વડે માતરમ્ આદિ સંગીતથી મંગલાચરણ કર્યું. પછી સ્વાગતસભાના પ્રમુખ રા. વલ્લભભાઈ ઝ. પટેલે આવકાર આપનારું બાપણુ દિન્દીમાં આપ્યું. પ્રારંભમાંજ તેમણે કહ્યું કે, આ વખે મહાસભા જે સંયોગોમાં મળી છે, તેવી પહેલાં કદી મળી નથી, કેમકે આપણા અનેક પ્રિય અને પૂજ્ય કાર્યકર્તાઓને આપણાથી વિખુટા પાડીને સરકારી કેદખાનામાં મોકલી આપવામાં આવ્યા છે. તેમણે કહ્યું: “અમને તો એ આશા હતી કે, અમે સ્વરાજ્યની સ્થાપનાનો મહોત્સવ કરીશું અને તેથી અમે એ અવસરને યોગ્ય સ્વાગતની તૈયારીઓનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ જો કે આજે અમે એ મંગલોત્સવને લીધે અહીંયાં એકત્ર નથી થયા તથાપિ પરમ કરુણાળુ પરમાત્માએ અમારી પાસે કષ્ટ-સહનને મોકલ્યું છે, જેનાથી અમારી પરીક્ષા થઈ જાય અને અમે એ બહુમૂલ્ય પ્રસાદને માટે યોગ્ય બની જઈએ. અને આ ધડાધડ કેદો, મારપીટ, જખરાઈથી જડતી લેવી અમારાં દશરો અને શાળાઓનાં તાળાં તોડીને ખુલાવી લેવાં-આદિ ઘટનાઓ સ્વરાજ્યના આગમનનાં નિશ્ચિત લક્ષણ છે, મુસલમાન અને પંજાબી ભાઈઓના ધાનો ઠંડો મલમ છે. એમ સમજીને અમે દર પ્રકારની તૈયારીમાં, સંગીતના જસ્સામાં તથા આપના સ્વાગતના કોષ્ઠપણુ હર્ષ સૂચક કાયકમમાં કોષ્ઠપણુ પ્રકારનો ફેરફાર કે બદાડો કર્યો નથી.” પછી તેમણે અસહકાર અને અહિંસા વિષે બોલતાં કહ્યું કે, આપણે મનસા, વાચા અને કર્મણા શાન્તિમય બન્યા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે આપણી અંદરની દુર્બલતા દૂર કરીને આપણી આત્મ-શુદ્ધિને માટે સાચા દિલથી અને પાકી કાશીય કરી છે. પછી દિન્દુ-મુસલમાન એકતાની જમાવટને માટે તેમણે સંતોષ દર્શાવ્યો. પ્રજાઓના ત્યાગના વિષયમાં અને વજીલાત છોડવાના સંબંધમાં થયેલી મંદ પ્રગતિ માટે શોક દર્શાવ્યો. શાળાઓના બહિષ્કારના સંબંધમાં થયેલી પ્રગતિ વિષે સંતોષ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું કે, શુંજસત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલી અથવા નહિ જોડાયેલી

હકીમ અજમલખાન.

રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં બહુનાર છોકરાઓ અને કન્યાઓની સંખ્યા ૩૧,૦૦૦ છે. રેંટીયાના પ્રચાર વિષે જોવાતાં તેમણે કહ્યું: "બે વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં બાગ્યેજ ટોઇ ચરખો ચાલતો હતો. પણ આજે કમમાં કમ ૧,૧૦,૦૦૦ ચરખા કામ કરી રહ્યા છે. એટલી સુદૃઢમાં ખાદી પણ જે સાખ રતલથી ઝોઢી તૈયાર નથી થઇ. સ્વદેશી પ્રચારના સંગઠનમાં અમે આશરે ૫ લાખ રૂપિયા રોક્યા છે. અંદીના શિવ ભિત્ર સભામંડપોમાં તથા ખાદી નગરમાં જે ખાદી વાપરવામાં આવી છે, તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, સ્વદેશી પ્રચારને માટે કરેલા અમારા પ્રયત્નોનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે." મધ્યપાનનિષેધના સંબંધમાં પહેરાની ચળવળ તથા સ્પર્શસ્પર્શ સંબંધી થયેલી પ્રગતિ વિષે તેમણે સતોષ દર્શાવ્યો. ગુજરાતની છેવટની કસોટી વિષે તેમણે કહ્યું: "પરન્તુ હું જાણું છું કે, કટ્ટ-સહનની જે અગ્નિપરીક્ષામાં બંગાલ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બીજા પ્રાંતો પસાર થઇ રહ્યા છે, તે અગ્નિપરીક્ષામાં હજી અમે ગુજરાતવાસીઓ પસાર થયા નથી. હું આશા રાખું છું કે, જે અહિંસાનો મેં ખૂબ ગર્વથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમારી અશક્તિની અહિંસા નથી પરન્તુ અમારી સ્વેચ્છાથી અખત્યાર કરેલા આત્મસંયમની અહિંસા છે. સુરત અને નડિયાદની શાળાઓનો જખરદસ્તીથી કબજો લઇને સરકારે અમને એક મોકો આપ્યો છે. અમદાવાદની સામે પણ એ સવાલ ઉભેલો છે, અને અતે સવિનય કાયદા-ભંગ વિના તેનો નીકાલ આવી શકશે નહિ. ખારડોલી અને આણંદ એ બે તાલુકા સામુદાયિક સવિનય કાયદા-ભંગની તૈયારી બહુ જોરથી કરી રહ્યા છે. હું આ મહાસભા તરફથી પ્રાર્થના કરું છું કે, પરમાત્મા અમને એટલું બધું આપે કે જેથી અમે કટ્ટ-સહનની એ અગ્નિપરીક્ષામાં પસાર થઇ શકીએ અને બીજા પ્રાંતોના ભાઇઓ સાથે ખબેખલા અડાડીને ઉભા રહીએ. સાથે સાથે હું આપને ખાતરી આપું છું કે, શાંત અને શાંતિ-પ્રિય મનુષ્યે રાષ્ટ્રીય સંમાનના રક્ષણને માટે તથા રાષ્ટ્રીય હક્કોના સંરક્ષણને માટે જે કાર્ય ન કરવું જોઇએ તેવું ટોઇ કામ અમે વગર વિચાર્યું કે વગર સમજ્યે નહિ કરીએ." અંતમાં તેમણે હકીમ અબ્દુલખાનને પ્રમુખસ્થાન લેવાની વિનંતિ કરી અને મહાસભાના વસાયલા પ્રમુખ દેશમુખ ગિર રંજન દાસને સરકારે મહાસભા

મળવાની હતી તે પહેલાં ચોક્કસ સમયપર કેદમાં પૂર્વા હતા, તેમની સ્તુતિ કરી.

કામચલાઉ પ્રમુખ હકીમ અજમલખાને પોતાનું ભાષણ ઉદ્દેશમાં આપ્યું. આ મહાસભા કેવા અપૂર્વ સંયોગમાં મળી હતી તે વિષે તેમણે પ્રારંભમાં જ કહ્યું: “હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઇતિહાસમાં અત્યારના જેવા સંયોગમાં આપણે પહેલીજ વાર મળીએ છીએ. હિન્દુસ્થાનમાં બ્રિટિશ સરકારની તાજામાં તાજી દમનનીતિને પરિણામે આપણા રીતસર નીમાયક્ષા પ્રમુખ સાહેબ આજે આપણી વચ્ચે નથી. આજની મહાસભાનું કામકાજ અલાવવા માટે દેશબંધુ દાસ આપણી પાસે નથી એ બારે દિલ્લીગીરીની વાત છે. આપણું રાષ્ટ્ર જે બારેમાં બારે માન કાઢીને આપી શકે તે તેઓ-શ્રીને આપીને રાષ્ટ્રનો તેમના પ્રત્યે કેટલો આદર છે તે રાષ્ટ્રે ચોક્કસ બતાવી આપ્યું છે એટલે હવે બંગાળના આ મહાન દેશભક્તની અનેક રાષ્ટ્રીય સેવાઓ ગણાવવી અથવા આપણા રાજકીય અને સામાજિક હવનમાં તેઓ કેટલુંક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે તે વિષે બારે કહેવું છે. ખીનજરૂરી છે. પરંતુ આપણે એક તરફથી તેમની ગેરહાજરી માટે દિલ્લીગીરી દર્શાવીએ છીએ, ત્યારે બીજી તરફથી આપણને સહુને મન એ બારે સંતોષની વાત હોવી જોઈએ કે જે નરને રાષ્ટ્રે પોતાના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટી કહાડ્યા છે તેઓ પોતાની અડગ હિંમતથી, સુંદર આત્મભોગથી અને ખુશીથી સહન કરવાની વૃત્તિથી, તેમને જે મોટું માન આપવામાં આવ્યું છે તેને માટે લાયક નીવડ્યા છે. વળી તેમની ગિરજ-તારી આપણા વિજયને એક હમણું આગળ લાવી છે. દેશબંધુ દાસ આજની મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કામ કરીને જેટલી સેવા બજાવત તેના કરતાં જોડમાં જઈને તેમણે વધારે બારે સેવા બજાવી છે. તેમની ગિરજતારીએ રાષ્ટ્રીય સેવકોનાં હૃદયમાં વધારે બારે જુસ્સો અને સંકલ્પ પ્રેર્યો છે તથા આખા દેશને વધારે કામ કરવા અને વધારે આપભોગ આપવા કટિબદ્ધ કર્યો છે.” પછી તેમણે અસહકારની હિંમતવાલ સારી દુનિયામાં ધીમે ધીમે કેવી વ્યાપક બનતી જાય છે તેના ઉદ્દેશ્ય નીચે પ્રમાણે કહ્યો: “મહાસભાની છેલ્લી બેઠક પછી અસહકારની પ્રવૃત્તિનું વિગતવાર દિગ્દર્શન કરવા એટલે જો તે બહુ સમય જાય. માટે અહિં-

સાત્મક અસહકારનું મહાણું થયું ત્યારપછી દેશ કેટલો આગળ વધ્યો છે તેનો હું કુંકમાળ ઉલ્લેખ કરીશ. અસહકારનો પવન આખા દેશમાં પુકાઇ રહ્યો છે. અને આ મહાન દેશના ઉડામા ઉડા ખૂણામાં કાઇ સાચો હિન્દી નહિ હોય જેનું હૃદય સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે તથા ખિના-ફત અને પતનના અન્યાય દૂર કરવા માટે ખુશીથી સહન કરવાની અને ભોગ આપવાની વૃત્તિથી ઉભરાતું નહિ હોય. એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રને જે બારેમા બારે માન આપી શકે તેવું દરિયાપારના આપણા એક બન્ધુ-રાષ્ટ્ર તરફથી તેને મળ્યું છે. આપણા ઇજ્જતના ભાઇઓએ તેમની રાજ-કીય લડત લડવાને માટે અસહકાર અપત્યાગ કર્યો છે. હિન્દુસ્થાન બીજા બન્ધુરાષ્ટ્રને માર્ગ બતાવી રહ્યું છે તે આપણે મહુને મન ગર્વનો વિષય હોવો જોઇએ. અહિં સાત્મક અસહકાર તે હવે માત્ર હિન્દી ચળવળ નથી ગઈ તે ઝપાટાબધ એશિયાઇ ચળવળ બનતી જાય છે અને તે દિવસ પશુ દૂર નથી કે જ્યારે દુનિયામાં ચાલી રહેલા અન્યાય અને અસત્યની સામે સાર્વત્રિક ચત્ર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવા જગતનો આત્મા જાગત થશે. આપણા કામ કરનારાઓ દેશને માટે પોતાની સજીખુશીથી જે આપમેળા આપી રહ્યા છે અને હસતે ચહેરે વધુને વધુ સંખ્યામાં જોડા રહ્યા છે તેમનો આનંદ જોઇ હિન્દુસ્થાનમાં અસહકારના તત્વનો વિજય થયો છે એની કોણ ના પાડી શકશે ? આથી એ વિશેષ તો એ છે કે આટલી સખ્ત દમનનીતિ છતાં પણ તોફાન થયું નથી. તેથી તો રાષ્ટ્રનો સહાય માત્ર બમણો દંઢ થયો છે. સરકારે એક પછી એક દમન-નીતિની અનેક કાર્યો આદર્યાં જમીયત-ઉલ-ઉલેમાના કૃતવાને જખ્ત કર્યો, દરામીનો પ્રખ્યાત મુકદ્દમે ચલાવ્યો, ક્રિસ્ટી સજાનો કાયદો, ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ અકેટ તથા ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડની ૧૪૪ મી કલમનો આંખો મીંચીને ઉપયોગ કર્યો અને તેમ કરી સમિતિઓ સ્થાપવાનો હક્ક, સ્વયં-સેવના સઘ ઉભા કરવાની શાન્તિમય પ્રવૃત્તિનો હક્ક તથા પ્રજાજન તરીકેના બીજા પ્રાથમિક હક્ક ઉપર તરાપ મારી, તે બધાની માત્ર એકજ અંસર થઇ છે કે પ્રજા પોતાની ગર્હીય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવામાં અને પોતાની માર્ગણી માટે આગ્રહ રાખવામાં વધારે દંઢ થઇ છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનો બધા પ્રાંતોમાં, મહારાષ્ટ્રમાં તથા આંધ્રમાં પ્રજાજન તરીકેના પ્રાથમિક

હાથેના રક્ષણને માટે સતત જોસનત્રા ચાલી રહી છે. જે મહાન લડત રાષ્ટ્ર ઉપાડી છે, તેનું વિરાટ અને વિકરાળ સ્વરૂપ પ્રજા આજે સમજી ગઈ છે અને ઉદાર હૃદયને માટે લડનારા વીર પુરોને શોભે એવા ધીર નિર્ણયથી તે પોતાનું કામ ચલાવી રહી છે.” પછી તેમણે ના. પ્રીન્સ એફ વેલ્સના આગમન સમયે તેમને આપવામાં આવેલા માનપાનનો શા માટે બદલિકાર કરવામાં આવ્યો હતો તે જણાવ્યું. અસહકાર નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, એવી કેટલાક દીકાકારોની દીકનો વિગતવાર સખ્ત રહીઓ આપેા, વિનીત પક્ષ પોતાની બૂલ સમજીને ટુંક સમયમાં આપણી સાથે જોડાઈ જશે એવી આશા દર્શાવી, અને પછી મલબારના મોપલા દાખલ વિષે તેમણે કહ્યું: “મલબારમાં રાજ કરવાનું કામ જનાવો બનતાજ નામ છે અને આપણા મોપલાભાઈઓની હાડમારી લંબાતી નામ છે તેના ઉત્તેજ ક્યાં વિના આ ભાપણ મારાથી ખતમ કરાયજ નહિ. અહીં મારે સાફ સાફ જણાવી દેવું જોઈએ કે આ પ્રશ્નની બે બાજુઓ છે; એક તો સરકાર પરત્વેની અને બીજી મોપલાઓએ હિન્દુઓ સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું તે પરત્વેની પહેલી બાજતમાં જે કંઈ પુરાવો બહાર આવ્યો છે તે ઉપરથી ન્યાય કરીએ તો એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા વિના રહી જ નહિ શકાય કે આ તોફાનો જગાવવાની જવાબદારી પૂરેપૂરી સરકારને શિર છે. વળી તેને દાખી દેવાને માટે જે રીતો અખ-લાર કરવામાં આવી તેને તો દેશમાં એવો કોષપણ વિચારવાનું મનુષ્ય નહિ હોય જે ધિક્કારી ન કહાડે. આપણે સહુ જેમને અમૃત-સરનો અનુભવ છે તેઓ જાણીએ છીએ કે, તેમની આ “સુલેહશાન્તિ સ્થાપવાની ક્રિયા”નું સ્વરૂપ કેવું ચચરાટ છુટે એવું હોય છે. પેણે કમકમાટી ઉપજાવે એવો આગગાડીવાળો ફેર તો અકસ્માત લોકોની જાણમાં આવી ગયો ! પરંતુ એવા તો કેટલાયે કાળો ફેર અધારામાંજ રહ્યા રશે તેની કોને ખબર છે ?” પછી જે હિન્દુઓને મોપલાઓએ બળાકારે મુસલમાન ક્યાં અથવા બીજા જુલમ સહન કરવો પડ્યો તેને માટે દિલગીરી દર્શાવી તેવાં કૃત્યોને વખોડી કાઢ્યાં. અને ભાપણના અંત-ભાગમાં તેમણે કહ્યું: “સન્નારીઓ અને સજ્જનો, આપણા દેશમાં અત્યારે મહા ઉત્પાત મચી રહ્યો છે, પરંતુ એ ભવિષ્ય બાખવા માટે કોઈ પીર

પયગંબરની જરૂર નથી કે આ તે નૂતન ભારતના પ્રસવસમયની વેદના છે, જે નૂતન ભારત આપણા પ્રાચીન દેશની દિવ્ય પરંપરાનો પુનરુદ્ધાર કરશે અને જગતની પ્રજાઓમાં તેનું ગરવું સ્થાન ફરી પાછું લેશે.”

મહાસલાના નિયમસર ચુંટાયલા પ્રમુખ દેશમંદુ ચિત્ત રંજન દાસને સરકારે બંદીખાનામાં પૂર્વા તે પહેલાં પ્રમુખ તરીકે આપવાનું ભાવણુ તેમણે લખી રાખ્યું હતું. કામચલાઉ પ્રમુખ હકીમ અજમલખાનનું ભાવણુ સમાપ્ત થયા પછી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ દેશમંદુ દાસના ભાવણુના સારરૂપ દેશમંદુ તરફનો સંદેશ અને તેમનાં પત્ની શ્રીમતી વાસંતી દેવીનો સંદેશ વાંચી સંભળાવ્યા હતા. દેશમંદુ દાસનું આખું ભાવણુ મહાત્મા ગાંધીજીએ પાછળથી પ્રગટ કર્યું હતું, તેથી તે ભાવણુના મહત્વના ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ. પોતાને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવા માટે આભાર દર્શાવી પછી તેમણે કહ્યું: “ હું ધારું છું કે સાથી પહેલાં ચાલુ લડતની જેડે આપણું વચણ કેવા પ્રકારનું છે તેનો ખ્યાલ ચોક્કસ બાંધી લેવાની જરૂર છે. આપણું લક્ષ્ય શું છે ? આપણે કયે દેશ જઈ રહ્યા છીએ ? ધણાખરા લોકો સ્વીકારશે એમ હું માની લઉં છું કે, આપણે સ્વાતંત્ર્યને સર કરવા નીકળ્યા છીએ-પરદેશીઓની પરાધીનતામાંથી સ્વાતંત્ર્ય, પરદેશીઓની દબલગીરીમાંથી છૂટકારો મેળવવા સાર નીકળ્યા છીએ. પરંતુ “ સ્વાતંત્ર્ય ” એ શબ્દનો સુસ્પષ્ટ અર્થ મગજમાં ઉતારી લઈએ એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે... જે સ્થિતિમાં પ્રજાને માટે પોતાનું પોતાપણું પ્રકાશવાની અને પોતાનું ભાવિ ધડવાની સુગમતા હોય તે સ્વાતંત્ર્ય. પોતાનું પ્રજાત્વ અને વ્યક્તિત્વ અખંડ અને નિષ્કલંક રહે એટલા સાર જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ સ્વાતંત્ર્ય માટે કેવા કેવા મહાન પ્રયત્નો કરેલા છે તેનાં રોમહર્ષકારી કથાનકોથી માનવજાતિનો ઇતિહાસ ભરેલો છે. હમણાંનાજ ઉદાહરણો લઈએ તો દિનલાંડ અને પોલાંડ, આયર્લેંડ, મિસર અને હિન્દુસ્થાનના નામ લઈ શકાય. આ માંના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે પોતાની ઉપર આવીને લદાયેલી વિદેશી સંસ્કૃતિની સામે-સખળ ટક્કર દીધી છે. આ સધળી પ્રજાઓના ઇતિહાસના પ્રવાહ એક-હારમાં વળા છે. પાશ્વરી સંસ્કૃતિ આનીને પોતાની સ્વદેશી સંસ્કૃતિને

ગળી જવા લાગી તેની સામે દરેકનો વિરોધ એ એક વાત; રાષ્ટ્રીય કેળવણીની દરેકને લાગેલી તૃપ્તિ એ ખીજી વાત; અને અમારું ભાવિ ધકવાની સત્તા અમારા હાથમાં જ હોય, તેમાં કોઈ પરદેશી સત્તા આડે ન આવે, એવી ભાવના એક સ્વતંત્ર દેહ તરીકે અમને સ્વીકારવાં જોઈએ એવી દરેકની માગણી એ ત્રીજી વાત. અર્થાત્ આપણે સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ રાખીએ છીએ, કારણ કે આપણું પોતાનું પોતાપણું ખીલવવાને, અને આપણી પોતાની સ્વદેશી પદ્ધતિસર આપણું ભાવિ રચવાને પશ્ચિમના શિક્ષણથી ન ભભાતાં પશ્ચિમે આપણે માથે ખડકેલા રીતરિવાજોથી બાધિત ન થતાં આટલું કરવાનો આપણને હક્ક છે એ આપણો દાવો છે. " કવિ-વર ઠાગોરે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વધાવી લેવા વિશે દરેકની દલીલનો ઉત્તર આપતાં તેમણે કહ્યું કે, પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ચેતનના સંચારથી હિન્દુસ્થાનની સંસ્કૃતિએ ઉછળતી થઈ જવું પડશે, ત્યાર પછી જ તેને મોઢો એ સંસ્કૃતિઓના સંગમની વાતો શોભશે. વિનિતદળની દલીલનો જવાબ આપતાં તેમણે કહ્યું: " હિન્દુસ્થાનની આજની હાલત-આર્થિક, નૈતિક, બૌદ્ધિક-તે હિન્દુસ્થાનમાં આલતા વિદેશી રાજ્ય અમલનું સીધું પરિણામ છે, એ મારું નિદાન જો સાચું હોય તો આ પણ સાચું ઠરે છે કે, જ્યાં સુધી આપણી પરતંત્રતા ચાલુ છે ત્યાં સુધી સ્થિતિ સુધારવાની આશા ફાટ છે. અડખેપડખેની બાબતો તમે જરૂર હાથ ધરો, અમારો પણ તેવો યત્ન છે. લોકોની અંદર તમારી રાજદારી લડતમાં તમને મદદરૂપ થાય એવો જુસ્સો તમે બલે પેદા કરો પરંતુ તમે માની લેજો કે મૂળરોગની જ જોડે તમારે લડવાનું છે, રોગના બાલ વિકારો જોડે નહિ.

એટલે હિન્દુસ્થાન ઉપર અંગ્રેજોનો અમલ કાયમ રાખવાની સામે મારો વાંધો છે, કારણ કે મારી માન્યતા પ્રમાણે ત્યાંસુધી એ અમલ ચાલુ રહેશે ત્યાંસુધી આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ, આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણું સ્વત્વ સંપૂર્ણ થવું અશક્ય છે. આ નિર્ણય બાંધતાં અંગ્રેજી રાજ્યનો જો ખાસ સ્વભાવ છે એનો તો મેં વિચારજ ક્યો નથી. એ રાજ્ય સારું હો કે નરસું, કંઈક અંશે સારું ને કંઈક અંશે ખરાબ છે એમ કહી શકાય, પણ મારો નિર્ણય તો આ સિદ્ધાન્તપર બંધાયેલો છે કે પરતંત્રતાની અંદર કંઈક એવું સ્વભાવિક તત્ત્વ રહેલું છે કે જે રાષ્ટ્રીય જીવ-

નને ઇજ્જ પડેાંયાડે છે, તેને વધવામાં વિધિ કરે છે, અને સફળ દેવું નથી. સહનતની અંદર હોય કે બહાર, હિન્દુસ્થાને સ્વતંત્ર બ. નોંધએ, કે જેથી અંગ્રેજ લોકો તરફની મદદ કે વિધિ વગર તે પે વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવી શકે અને પોતાનું ભવિષ્ય ખીલવી શકે.

મને લાગે છે કે આપણી પ્રગતિ ભલે ગમે તેટલી થઈ હોય આપણે આપણો પોતાનો આંક તો જાળવવો જોઈએ. મને લાગે આપણે ખુદથી મહાસભામાં જાહેર કરી દેવું જોઈએ કે સ્વતંત્રતા દરેક પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક છે, અને હિન્દુસ્થાનને પોતાનું વ્યાખ્યાયિત કરવાનો અને પોતાનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાનો હકક ઇશ્વરદત્ત ક્રિટિશ પાર્ટીમેંટે આપણે મારે શું કરાવી રાખ્યું છે અથવા કરાવવા માગે છે એનો વિચાર પ્રજાના હક્કની આડો નહિ જોઈએ. મને લાગે છે કે આપણે ખુદથી રીતે સ્વીકારવું જોઈએ કે કોઈ સત્તા હિન્દી પ્રજાને પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં કે પોતાનું નિર્ણયિત કરવામાં વિધિ નાખે છે તે સત્તા પ્રજાની શત્રુ છે, પ્રજા સાથે ઝુઝશે. ઇંગ્લાંડ સાથે સહકાર કરવાને હું રાજી છું, પણ તે એ શરતે—હિન્દુસ્થાનનો જે જન્મસિદ્ધ હક છે તે તેણે કશુંય રાખવો જોઈએ.

મારી વિચારસરણી આ છે: અંગ્રેજ સરકાર જોડે કીણી ૦ વિગતોમાં સમાધાની કરી લેવાની મારી ચાહે તેટલી મરજી હોય-હું તે ખાતર મોટા મોટા આપભોગ કરવાને જે તૈયાર છું—પરંતુ સમાધાની ખાતર જે સલાહને હું સિદ્ધાંતરૂપ સમજું છું તેને વિશે લેશ પણ નમતું આપવાને તૈયાર નથી. સ્વતંત્રતા મારો જન્મસિદ્ધ છે. એ હકક સ્વીકારવામાં આવે, ટુકડે ટુકડે કે હપતે હપતે નહિ આપોને આપો સ્વીકારવામાં આવે એ મારી માગણી છે. આપણી યવાની છે એ વિષે મારા મનમાં તો શંકા છે જ નહિ; પણ ધારે આપણી હાર થઈ તો પણ કંઈ નહિ તો રાષ્ટ્રનું સ્વમાન, રાષ્ટ્રનું તો આપણે અણીશુદ્ધ રાખ્યું જ. ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડીયા એક્ટ અપમાન દેશની ઉપર દોષી રહ્યો છે તે અપમાનને તો આપણે ઉત્તરે મેલ્યું જ. ”

પછી તેમણે નવી સુધારાની યોજના પર ચર્ચા કરીને પ્રધાનપદની મધ્યસ્થ વિશે ઇસારો કર્યો અને જ્યાં સુધી આપણે પોતાનો કારભાર આપણી મેળે ચલાવવાનો, આપણું વ્યક્તિત્વ આપણી મેળે ખીલવવાનો અને આપણું નિર્માણ આપણી મેળે સફળ કરવાનો આપણો હક્ક માન્ય રાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સામા પક્ષ સાથે મુલેદ કરવાનો વિચાર પણ ન થઈ શકે, એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું. અસહકારની તત્ત્વચર્ચા કરતાં અસહકારની મી. સ્ટોક્સે બાધેલી વ્યાખ્યા સ્વીકારી. તે વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે: “અસહકાર એટલે ટાળી ચકાય તેવા પાપકર્મથી દૂર રહેવું, અસહકાર એટલે અન્યાયના સ્વીકારનો અથવા તેમાં બાગીદાર બનવાનો ઇનકાર; અસહકાર એટલે જે દુષ્ટતા સુધારી લઈ ચકાય તેને તાબે થવાનો ઇનકાર અથવા નીતિના નિયમોથી ખુલ્લી રીતે વિરૂદ્ધ હોય એવા કોઈ પણ સંયોગોને સ્વીકારી લેવાનો ઇનકાર. અર્થાત્ અસહકાર એટલે જે લોકો સ્વાર્થ કે વ્યવહારને નામે અસત્યનું આચરણ કરે છે, જે અસત્યની સ્થાપના કરે છે, તેઓની જોડે મળીને કામ કરવાનો યોગ્યો ઇનકાર થયો.” અસહકાર એ નૈષ્ઠકર્મવાદ છે, નિરાશાવાદ છે એ દલીલોનો પણ તેમણે સ્કંદર જવાબ આપ્યો: “તેનું બાતસ્વરૂપ નિષેધાત્મક છે એ હું સ્વીકારું છું, પણ તત્ત્વતઃ તો એ યોગ્યો કર્મવાદજ છે. નવું ચણતર કરી શકીએ તેટલા સાર આપણે જૂનું તોડીએ છીએ; સરજી શકીએ એટલા સાર નાશ કરીએ છીએ; સ્વીકારી શકીએ એટલા સાર ઇનકાર કરીએ છીએ. મનુષ્યના સમસ્ત પુરુષાર્થનો આટલામાં આખો ઇતિહાસ આવી ગયો. પરવશ રૂબામાં પાપ હોય તો જે કોઈ સત્તા આપણને પોતાના નિત્ય ગુલામ કરી રાખવા માગે છે તેનાથી અસહકાર કર્યેજ છુટકો. એ રીતે નૈષ્ઠકર્મવાદ થયો ખરો. પણ સ્વતંત્ર બનવાનો આપણે નિશ્ચય કરીએ છીએ, સ્વાધીનતાને કોઈ પણ કિંમતે સર કરવાનો આપણે આગ્રહ કરીએ છીએ એ બારે કર્મવાદ છે. અને અસહકાર નિરાશાવાદ છે એ પણ મને કંજુલ નથી. તે તો આશા અને શ્રદ્ધાનો, તેના સંયોગપણને વિશે અપાર વિશ્વાસનો ધર્મ છે. માણસ જ્યાં શરાઓને જોલમાં લઈ જવામાં આવતા હોય ત્યાં જાય અને તેમના ચહેરા તરફ જરા નજર કરે તો તરત બાન થશે કે જીવ તો હાથમાંજ આવીને પડેલી છે. શોકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા બહાદુર અને બાહોશ

માણસોએ છંદગીબર દુઃખ વેડ્યાં તે ફોફટ નથી વેડ્યાં; જગતનો એક શરો
 સિંહ લજ્જપતરાય, તેણે નોકરશાહીના હુકમને લાત મારીને વીરની પેઠે,
 તેને વધાવવાને આતુર બની રહેલી જેલમાં પહોંચી ગયો તે નાહક નથી.
 બાદશાહી ખવાસના મોતીવાલ નહેરૂએ પોતાની સવળી સંપત્તિનો ત્યાગ
 કર્યો, પોતાને વશ કરવા આવનાર હુકમને તરછેડી નાખ્યો, છંછેડેલી
 સત્તા જે વિપત્તિ નાખવાની હોય તે સહી લેવાને તૈયાર થયા, એ ઠાંધ
 ફોફટ નથી. કીર્તિપટમા કોતરેલાં બધાં નામો તમને વાંચી સંભળાવવા
 જેટલો તો અસારે અને વખત નહિ રહે, પરંતુ મારે વિદ્યાર્થીઓનું નામ
 બુલવું ન જોઈએ; તેઓમાં દેશની આશા અને દેશની કીર્તિ એકી સાથે
 વસેલી છે. અને પોતાને આપણા રાજદારી જીવનપ્રવાહના કેન્દ્રભાગમાં
 રહેવાની તક મળેથી હોવાથી હું વિદ્યાર્થીઓએ બતાવેલાં અદ્ભુત હિંમત
 અને અડગ દેશભક્તિની મુનકંઠે સ્તુતિ કરું છું. લડતને વિષે રહેલું ઉત્સા-
 હનું પુર તે તેમનું છે, અને વિજયમાળ પણ તેમના કંઠમાંજ પડશે. જો શુભ
 દિનની સવારી ચાલી આવે છે તેના તેઓ મશાલચી છે; મહાયાત્રાએ ત્રીકળેલા
 તેઓ યાત્રાળુઓ છે. દુઃખ વેડ્યાં ને આજે તેમને ભાગ્યે આબ્યાં છે,
 તો વિજયમાળાના પણ તેઓજ આધકારી છે. ” પછી લોકો, પરચલા-
 વવામાં આવતી દમનનીતિના સંબંધમાં વાયસરોય લૉર્ડ રેડિંગનું ધ્યાન
 ખેંચતાં ઉમેરું કે, પ્રજાના મૂળભૂત હક્કોનું રાજ્ય તરફથી કેવું માન
 રાખવામાં આવે છે તેના ઉપરજ પ્રજાની રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીનો
 આધાર રહેલો છે. અંતમાં તેમણે “ નોકરશાહીના એલચી ” ના પ્રીન્સ
 ઓફ વેલ્સના સ્વાગતનો બહિષ્કાર કરવામાં ઉગ્રતાંડના રાજવંશ તરફ
 અપમાન બતાવવાનો ભાવ નથી, પરંતુ નોકરશાહી સાથે સહકાર ન
 કરવાનો પ્રજાનો દૃઢ નિશ્ચય જ રહેલો છે, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દેશબંધુ દાસ અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી
 વાસંતી દેવીના સંદેશ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ વાંચી બતાવ્યા, પછી
 “ સર ફરોશી હી તમન્ના ” એ ગાયન સુન્થી અખતરઅલીએ આલાપ્યું,
 અને પ્રથમ દિવસની કાર્યવાહીની સમાપ્તિ થઈ.

૨૮ મી. તારીખે મહાસભાની ખીન્ન દિવસની બેઠક મળી. પ્રારં-

અમાં મંગળાચરણ થયા પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકારનો મુખ્ય ઠરાવ રજુ કર્યો. ઠરાવ અંગ્રેજીમાં વાંચનાં અને તેને હિન્દીમાં ટહી બતાવતાં રૂપ મિનિટ લાગી. પછી ઠરાવ પર અંગ્રેજીમાં વિવેચન કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું: “ ૧૫ માસની નિરંતર પ્રવૃત્તિ પછી જો આ કોંગ્રેસમાં એકલા મલેલા તમે પ્રતિનિધિઓ તમારા પોતાના મનની સ્થિતિ ન જાણતા હો તો મને ચોક્કસ લાગે છે કે, જે કલાકના ભાષણથી પણ હું તમને ખાત્રી નહિ કરાવી શકું. વળી જો આજે મારા ભાષણથીજ હું તમારા મનમાં ખાત્રી કરાવી શક્યો તો મને બય રહે છે કે મારા દેશખંધુઓ પરની મારી સધળી શ્રદ્ધા ઉઠી જશે. કેમકે તેથી વસ્તુસ્થિતિ અને બનાવોનું અવલોકન કરવાની તેમની અશક્તિ ખાલુમ પડશે; તેથી સુસંગતપૂર્વક વિચાર કરવાની તેમની અશક્તિ ખાલુમ પડશે; કેમકે આ સધળો વખત આપણે કાંઈ ન કરી રહ્યા હોય, આ સધળો વખત કાંઈ ન વિચારી રહ્યા હોય એવું તદ્દન નવીન આ ઠરાવમાં કાંઈજ નથી. આ ઠરાવમાં કાંઈ પણ ચોંકાવનારું નથી. જેમણે કાર્યવાહી સમિતિના દરેક માસના કામકાજ પર નજર રાખી છે, ૧૨ ત્રણ માસે અખિલ હિન્દની મહાસભા સમિતિના કામકાજ પર નજર રાખી છે અને તેમના ઠરાવોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ એકજ નિર્ણય પર આવી શકશે કે, આ ઠરાવ છેલ્લા પંદર માસની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું તકન કુદરતી પરિણામ છે; અને જો તમે સરકારની દમનનીતિનો પ્રવાહ નિહાળ્યો હશે તો તમે એજ નિર્ણયપર આવી શકશો કે વિષયનિર્ણાયક સમિતિએ આ ઠરાવ યોગ્યજ કર્યો છે; અને વાયસરોયના હુકમારો અને આ દેશમાં વ્યાપતા દમનનો સ્વમાન ધરાવતી પ્રજા જે જવાબ વાળી શકે તે આ ઠરાવમાં આલેખાયેલો છે.

સ્વયંસેવકોને સેવાની પ્રતિજ્ઞાની ધાર્મિક સદ્ગતતામાં ઉતરીને હું અંગ્રેજી જાણનારા મિત્રોનો કાળક્ષેપ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે વિષયપર હું હિન્દુ-સ્તાનીમાં બોલીશ. પરંતુ હું ઇચ્છું છું કે આ સભા ઠરાવનો મુદ્દો સમજી લે. આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે, નિરાધાર દશામાં અને ખીજાઓ પર આધાર રાખવાની દશામાં આપણે રહ્યા નથી; આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે, કુનિયા પરના એકપણ મનુષ્યની સહાય વિના અને માત્ર ઇશ્વરનીજ

સહાયથી રાષ્ટ્ર પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પોતાના ધ્યેયે પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

પોતાના હકો રચાવવાને માટે અને દુનિયામાં છાતી ઠાઠીને ચાલવાની શક્તિ મેળવવાને માટે ગણના દુર્જય હીમત અને નિશ્ચય બતાવવા છતાં આ ઠરાવ નમ્રતાપૂર્વક મરકારને કહે છે: “ તમે ગમે તે કરો, ગમે તે પ્રકારે અમને દમો, પરન્તુ એક દિવસ અમે તમને પરાણે પથ્થાત્તાપ કરાવીશું અને અમે તમને કહી છીએ કે વેળાસર વિચાર કરો, અને તમે જે કરી રહ્યા છો તે વિષે સાવધાન રહો અને હિન્દના ત્રીસ કરોડને તમારા સદાના શત્રુ બનાવી ન દેતા. ”

જો સરકારને સાફ દિલથી મોકળું દાર જોઈતું હોય તો આ ઠરાવ તેને દાર પુષ્કળ મોકળું કરી આપે છે. જો વિનીત મિત્રોને ખિલાફતના ઝંડા હેઠળ, અને પંજાબની એટલે કે હિન્દની સ્વતંત્રતાઓના ઝંડા હેઠળ અશ્રમવાની ઇચ્છા હોય તો તેમને માટે પણ આ ઠરાવમાં દાર પુષ્કળ મોકળું રાખવામાં આવ્યું છે. જો આ સરકાર સાફ દિલથી ન્યાય આપવા આતુર હોય, જો લૉર્ડ રેડીંગ ખરેખરાત ન્યાયજ આપવાને હિન્દ આવ્યો હોય અને તેથી કાંઈ એણું નહિ—અને આપણે કાંઈ વધારે માગતા નથી—તો ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને, મારા દિલમાં છે તેટલી સઘળી ઉત્સુકતાપૂર્વક આ બ્યાસપીઠ પરથી હું તેને જણાવું છું કે જો તેનો આશય શુભ હોય તો આ ઠરાવમાં તેને માટે દાર ખુલ્લાં છે. પરન્તુ જો તેનો આશય અશુભ હોય તો દાર ધડાધડ બંધ થઈ જશે, પછી લલેને ગમે તેટલાં મનુષ્યોને પ્રાણ પાથરવા પડે, ભલેને આ દમન ગમે તેવું લલાનક સ્વરૂપ પકડે.

બિન બિન મત ધરાવનારાઓની પરિપદ્ધ બરવાની તેને સુંદર તક છે, પરન્તુ તે ખરેખરી પરિપદ્ધ હોવી જોઈએ. જો તેને એવી પરિપદ્ધની ઇચ્છા હોય કે જ્યાં માત્ર સમોવડી માજ જેને અને જ્યાં એક પણ બિખારી ન હોય, તો દાર ખુલ્લું છે, અને તે દાર સદા ખુલ્લું રહેશે. આ ઠરાવમાં એવું કાંઈ નથી કે તેથી કોઈ પણ વિનયી અને નમ્ર મનુષ્યને ચરમાવું પડે. આ ઠરાવ કોઈની યુદ્ધના ઉદ્ધત કહેણ રૂપ નથી. પરન્તુ કુદ્ધતાઈ ઉપર આરંઠ થયેલી સત્તાને કહેણ રૂપ છે. લાખો વિચારથીલ મનુષ્યના પરિપક્વ અભિપ્રાયની અવગણ કરનાર

સત્તાને તે કહેણ રૂપ છે. સ્વતંત્રતાનો પ્રાણવાયુ લેવાને માટે મનુષ્યને અત્યંત આવશ્યક બે ફેરસાં—અભિપ્રાય દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા અને મંડળોમાં હળવા મળવાની સ્વતંત્રતાને પોતાની સત્તામતીને ખાતર કચડી નાખવા ઇચ્છતી સત્તાને એ નમ્ર અને અમોઘ કહેણ છે. અને બોલવાની સ્વતંત્રતાને અને મંડળોમાં હળવામળવાની સ્વતંત્રતાને જઠકવાની ઇચ્છા આ દેશમાં કોઇપણ સત્તા રાખતી હોય તો આ વ્યાસપીઠ પરથી તમારા નામમાં હું કહેવા ઇચ્છું છું કે તે પશ્ચાત્તાપ નહિ કરે તો ઉચ્ચ હિંમત, ઉમદા આશય અને નિશ્ચયથી વજ્ર સમાન બનેલા હિન્દની સમક્ષ તે સત્તાનો વિનાશ થશે, પછી ભલેને પોતાને હિન્દી તરીકે ઓળખાવનાર પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષનો પૃથ્વીના પટ ઉપરથી લય ચમળય. મારો પ્રભુ જાણુતો ભલો છે કે ભિન્ન ભિન્ન મતવાળાઓની પરિપદમાં પ્રથમ જવાની સલાહ હું આપી શક્યો હોત, કાયદાના સવિનય ભંગને આ ઠરાવ નહિ કરવાની સલાહ આપી શક્યો હોત, તો મેં તેમ કર્યું હોત.

હું શાંતિપ્રિય પુરુષ છું. મને શાંતિ પર શ્રદ્ધા છે. પરંતુ કોઇપણ ભોગે શાંતિ મેળવવા હું નથી ઇચ્છતો. પરસ્પરમાં જે શાંતિ તમને દેખાય છે તેવી શાંતિ હું નથી માગતો; કથમાં જે શાંતિ હોય છે તેવી શાંતિ હું નથી માગતો; પરંતુ આખી દુનિયાનાં બાણના વર્ષાદને માટે જે મનુષ્યની જાતી ખુલ્લી હોય પણ સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની સત્તાથી સુરક્ષિત હોય એવા મનુષ્યના દેશમાં રહેલી શાંતિ તો હું માગું છું.”

પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દીમાં ભાષણ આપતાં કહ્યું: “મેં જે કાંઈ અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે તેજ તમને ફરીથી કહેતો નથી. જે વાત તમને ‘કંદુ’ છું તે તમે જાણો છો અને સમજો છો. સ્વરાજ્ય મેળવતાં સુધી શાંતિથી તમે જે કામ કરી રહ્યા છો તે કરવાનું હું કંદુ છું. અને જે વાત વિપયનિર્ણાયક સમિતિમાં ચર્ચા હતી તે તમને કંદુ છું. તમારે ઇરાદામાં પણ, વિચારમાં પણ શાંતિ રાખવી. કાયથી તો શાંતિ કાયમ રાખીએ છીએ, પરંતુ જુગ્મન પણ સાફ રાખવી જોઈએ. આપણી જુગ્મન હજી સુધી સાફ રહી નથી. આપણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ખિલાફત અને અસહકારમાં શાંતિથી કામ કરનારાઓની જુગ્મન પણ સાફ રહેવી

જોઈએ. આપણા દિલમાં જે ગુસ્સો છે તેને આપણે રોકીશું નહિ તો હું કહું છું કે, તમારી જુગ્મન અને હાથથી શાંતિ રાખવી અસંભવ છે. હરેક સ્ત્રી અને પુરુષને કામ કરવું હોય તો હું કહું છું કે, તેમણે આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું અને એ પ્રતિજ્ઞા લખને અને ગુસ્સો ત્યાગીને કામ કરો. હું તમને કહું છું કે, જો તમે હિન્દુસ્થાનને આઝાદીએ પહોંચાડવા આહવા હો તો જરૂર આ પ્રતિજ્ઞા લો.

જો તમે આ વાત નહિ માનો તો આ કામને ખરાબ કરશો. હિન્દુ અને મુસલમાન ખરાબ ખરાબ થઈ જશે. પાગલ હિન્દુ કહેશે કે મુસલમાનોએ સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું અને એ પ્રમાણે પાગલ મુસલમાન કાંઈ બીજી વાત કહેશે. તે અફઘાનિસ્તાનના બળનો વિચાર કરશે. તમે શાંતિ છોડશો તો શાંતિ રહેશે નહિ. શાંતિ રાખવાથીજ શાંતિ રહેશે. હિન્દુસ્થાનની જે દશા છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તમારામાંથી જેઓ એમ જાણે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં અમે પારસી, હિન્દુ, મુસલમાનોની સાથે મુહબ્બતથી રહેશું તો આ પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે, અને તલવાર ખેંચશે તો કામ નહિ લાગે. જે લોક એવા હશે તે અંગ્રેજો પાસે આશ્વા જશે. કેટલાક કહેશે કે અંગ્રેજી રાજ્યમાં અમે અહીંયાં બેસી તો શક્તતા હતા. મેં આ વાત લખાણથી કહી. સ્વરાજ્ય લાવવાને સ્વયંસેવક સેનાને માટે તમારે જાણવું જોઈએ કે આ વાત આવશ્યક છે. એક બીજી વાત છે. વાત એ છે કે આપણે જેલ જવાને તૈયાર છીએ, મારપીટની ખરદાસ્ત કરવાને તૈયાર છીએ, મોતની પણ ખરદાસ્ત કરવાને તૈયાર છીએ. હવે બીજી ચર્ત કેવી છે ? બીજી ચર્ત એ છે કે આપણે ગુસ્સો રોકીને ખરદાસ્ત કરવી, જો ગુસ્સો ન રોકીએ તો એ ખરદાસ્ત ખરદાસ્ત ન ગણાય. હજરત અલી પર એક આદમી થુંક્યો ત્યારે તેમણે ગુસ્સો ન ક્યો. ગુસ્સો ક્યો હોત તો ઇસ્લામ આજ સુધી કાયમ ન રહેત. એ તો આપણી પુરાણી રીત છે. સજુરીથી આપણે આપણું કામ કરીશું તો પ્રભુ કહેશે કે સારું કર્યું. તલવાર નહિ ચલાવવી જોઈએ. જો એ પ્રકારે અમે કામ કરવા માગીએ તો સારું છે. હું હમેશને માટે તમારી તલવાર છીનવી લેવા નથી માગતો, અત્યારે તો છીનવી લઈને,

તેમાં આત્મહત્યા નથી. હિન્દુસ્થાનને માટે મરવું એ આત્મહત્યા નથી. આત્મહત્યા હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને માટે ખરાબ છે. હિન્દુ ધર્મ શિખવે છે કે જો તમે કોઈ સ્ત્રીને બેધજીવત કરવા માગતા હો તો જઈને કુબી મરો. આત્મહત્યા ખરાબ છે, પણ આ આત્મહત્યા ઠીક છે. તમે પંદર મહીનાથી કામ કર્યું છે. એવુંજ કામ કરવું બેધએ.

સ્વરાજ્ય કમળોર ફિલ્મને માટે નથી. શૌકનઅલી હોત તો કહેત કે સ્વરાજ્યને માટે મરી જવું પડશે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો પડશે. સ્વરાજ્યને માટે એ મોટી વાત નથી. ”

રા. વિઠ્ઠલભાઈ ઝ. પટેલે આ ઠરાવને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, હું આ ઠરાવને ટેકો આપું છું એટલુંજ નહિ, પણ તે ઠરાવ રજુ કરતાં ગાંધીજીએ તે ઉપર કરેલા બાપણના અક્ષરે અક્ષરને ટેકો આપું છું. તેમણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે કામદાના સવિનયભંગનો પક્ષ કરતાં કહ્યું: “ આ ઠરાવ જો કે લાંબો છે પણ તેનો હું એકજ અર્થ કહું છું. તે એટલુંજ કહે છે કે, આપણે દરેક સ્ત્રી અને પુરૂષે જેલમાં જવું, કે મરી જવું કે સ્વરાજ્ય લેવું. આપણે માટે જેજ રસ્તા છે-જેલ જવું, મરવું કે સ્વરાજ્ય લેવું. માટે બહેનો અને લાકડાઓ, હું વિનવીતે કહું છું કે, જો તમારામાં જેલ જવાની અને જરૂર પડે તો ખુશીથી મરવાની હીંમત ન હોય તો તમે આ ઠરાવની વિરૂદ્ધ મત આપજો. મહેરબાની કરીને તમે પોતાને અને દુનીયાને છોતરશો નહિ. પરમેશ્વર તો કોઈથી છોતરાતોજ નથી. જો અંતઃકરણથી માનતા હો કે સવિનયભંગ શિવાય એટલે કેદમાં જવા શિવાય કે જરૂર પડે તો મર્્યા શિવાય બીજો રસ્તોજ નથી, એવી જો તમારી ખાત્રી થઈ ગઈ હોય તોજ લાલમાં મત આપજો. નહિ તો નકામો હાથ ઉઠા ન કરશો. તમે ઠરાવ પસાર કર્યો એટલે ઇશ્વરને માથે રાખી શાંતિથી, ખુશીથી, જેલ જવાનું, દેશને માટે મરવાનું તમે ક્ષુલ્લ રાખ્યું. તેમ ન કરવું હોય તો ઠરાવની વિરૂદ્ધ હાથ ઉઠા કરજો. ” પછી તેમણે બતાવી આપ્યું કે સરકારની અને આપણી વચ્ચે વાંધો નથી. સરકારે તોડેલાં વચનોની યાદ દેવરાવી, અને અતે વિનીત વર્ગના બાકાઓને પણ સરકાર સાથે અસહકાર કર-

વાની વિનંતિ કરી. મોક્ષાના અબ્દુલ મજીદે ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. તેમણે કહ્યું કે, આ ઠરાવને માત્ર તાજીઓ પાડીનેજ અનુમોદન આપવાનું નથી, પરંતુ મુક્તિને માટે અડગ શ્રદ્ધા, અચળ હીમંત અને અટળ નિશ્ચય દાખવવાની આવશ્યકતા છે. જો તમારા નિશ્ચયના બળનું યથાર્થ માપ કાઢશો તો આજે તમને કહેવાનો અધિકાર છે કે, આજનો દિવસ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનો દિવસ નથી, પરંતુ મુઠ્ઠા જાહેર કરવાનો દિવસ છે, અને ખુદ તે દિવસ જલદી આપશે જ્યારે આપણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાને તત્પર બનીશું. પણ તેમણે પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ મોકલાવેલો સંદેશો કઢી બતીઓ કે, આગળ ધપવું પણ પાછા હઠવું નહિ. મહાત્મા ગાંધીજી પર અમારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અસહકાર આપણને બહુ અસરકારક જણાયો છે, અને આપણે જુરસાપૂર્વક આગળ ધપવું જોઈએ. છેવટે તેમણે કહ્યું: “અહિંસાથી જડવાદનું અભિમાન નષ્ટ થશે. જે રાષ્ટ્ર દુર્બળ હોય કે જલિયાંવાલા બાગની માફક કચકાઈ ગયું હોય છતાં તેને હૃદયપર શ્રદ્ધા હોય, અને સત્યમાંથી મળતા બળપર આધાર હોય તો ગર્વિષ્ઠ અને ઉજાંછળા રાષ્ટ્રો પાતાનાં મસ્તકો નમાવશે, અને તેમનો ગર્વ શીઘ્ર અદશ્ય થઈ જશે.” મોક્ષાના સંપદ મહમદ ફકીરે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું: આ ઠરાવ ફક્ત હિન્દનેજ નહિ પરંતુ દુનિયાને પણ માર્ગ બતાવનાર સુપ્રકાશિત આદેશ છે. જો આજે આપણે શાંતિ અને સંયુક્ત શિવાય કોઈ કામ કરવા નીકળીશું તો તે કામ થાય તે પહેલાં આપસઆપસમાં તકરાર થશે અને મુલક બરબાદ બની જશે. મનુષ્યનો નિશ્ચય મોઢામાં મોટી સત્તાને તોડી પાડે છે. એનો માયનો એ નથી કે અમારી બહાદુરીમાં કોઈ ફરક આવે છે. બહાદુરીની એ પણ એક સુરત છે જોને આ ઠરાવમાં બતાવવામાં આવી છે. મરવું સહેલ છે, મરવું મુશ્કેલ છે. તાકાત હોવા છતાં એવી રીતે મરવામાં વિશેષ આનંદ છે કે, એક તરફથી બાણનો વર્ષાદ વરસતો હોય, તોપના ગોળા છુટતા હોય, બંદુકની ગોળાઓ ચાલતી હોય, પરંતુ આપણે કઠીએ છીએ કે એ મચ્છરોના ગણગણાટ કે માકડના ચટકાથી વધારે નથી. હિન્દુઓ પુનર્જન્મ માને છે. મુસલમાનોનાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, જે કોઈ ખુદાને વારસે મરે છે તે મરતો નથી. અલિમ જાણે છે કે, મેં એની ગર્દન

કાપી નાખી, પરંતુ તેથી જાલિમની ગર્દનપર સંકટ આવે છે. " શ્રીમંતી મંગલાદેવીએ કરાવેને વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, ભારતવર્ષ અને એશિયાનું સદ્ભાગ્ય છે કે, " દુનિયાને રહમત શિખવાડનારા, રક્ષા કરનારા, અધ્યાત્મનું શિક્ષણ આપનારા, અહીંયાં પેદા થયા છે. આ પક્ષ એક નવો ધર્મ હિન્દુસ્થાનમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે. આ નવી યીજ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં વિચિત્ર થઈ છે. જો આ નવી વાત માનીને તમે ચાકશો તો દુનિયામાં તમે એ ઉદાહરણ રાખી શકશો કે આ પ્રકારે રહમતથી આજાદી, સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય મળે છે. હવે સ્વતંત્રતા આવશે. તે આજાદી શાંતિ રાખ્યાથી મળે છે. આ આજાદીના યુદ્ધમાં ૩૦ કરોડ વસ્તીના હિન્દુસ્થાને શાંતિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. તે કહે છે કે, મારી પાસે કાંઈ હથિયાર નથી, બસ, રહમતની જ તાકત છે. આજાદીને અમે એજ તાકતથી લઈશું " શારદાપીઠના જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, અસહકારનો કાર્યક્રમ આપણે નાગપુરની મહાસભામાં સ્વીકાર્યો તેને આજે એક વર્ષ થઈ ગયું છે. ખિલાફત અને પંજાબનાં દહો દૂર કરવાને બદલે અને સ્વરાજની સંતોષકારક યોજના આકારવાને બદલે ઉલટું સરકારે ખિલાફત અને મહાસભાના સ્વયંસેવકોની સામાન્ય દૈનિક પ્રવૃત્તિઓને જોર-કાપદેસર જાહેર કરી છે. એ સંયોગોમાં હવે આપણે આપણો ઉદ્દેશ સફળ કરવાને શું કરવું તેનો વિચાર કરવાનો છે. વળી ઈંગ્લાંડના ના. ચર્ચેન-શાહના હિંદમાંના ન્યાયખાતાના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિઓએ ખુલ્લે ખુલ્લું જાહેર કર્યું છે કે, સરકારના હલકા અમલદારોના દુક્રમે અથવા તરંગો પણ ધ્વજના કામદાથી શ્રેષ્ઠ છે, ઈંગ્લાંડના એક પછી એક ત્રણ રાજાઓના સાહી દંડરોઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેમના પોતાના નિયમિત કાયદાઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ઉલટી રીતે પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્રમાં અને ધર્મશાસ્ત્રમાં આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે, ધ્વજનો કાયદો હમેશાં મનુષ્યના કાયદા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આ સંયોગોમાં આપણે શું કરવું જોઈએ ? આપણે આપણા અસહકારનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. આપણે અસહકાર શરૂ કર્યો, કેમકે આપણે ખિલાફત અને પંજાબનાં દહો દૂર કરાવવા અને સ્વરાજની સ્થાપના કરવા માગતા હતા. આ ત્રણ

‘મીજેમાંથી’ કોઈ વાત ‘સિદ્ધ થઈ નથી, અને તેથી ગયે’ વર્ષે આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને આપણે વફાદાર રહેવા માગના હોઈએ તો અસહકારથી આપણે એક તસુ પણ વેગળા ખસવું ન જોઈએ. ઉલટી રીતે ‘દમનની અને ન્યાયની સામી દિશામાં પ્રગતિ થઈ છે. તેથી આગળ પગલાં ભરવાનો વિચાર કરવાનું’ આપણું કર્તવ્ય છે, અને ખાસ કરીને ધર્મરના કાયદાઓને સ્થાનપ્રદ કરવામાં આવ્યા છે, અને મનુષ્યના કાયદાઓને, કે મનુષ્યના તરંગોને ધર્મરના સિદ્ધાંતન ઉપર આરોહ કરવામાં આવ્યા છે તેથી સર્વ અધાર્મિક હુકમો સામે સવિનય કાયદામંડળ પ્રાથમિક શક્તિ સ્વીકારવાની આપણી ફરજ છે, એ બાબતમાં હિન્દુમાં પોતાના પિતા અને નરેશ હિરણ્યકશ્યપુના અધાર્મિક હુકમોનો અનાદર કરનાર પ્રહ્લાદનું ઉદાહરણ આપણે જાણીએ છીએ. પછી તેમણે કહ્યું કે, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરાયેલો છે. પછી તેમણે રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં એકતા સાધવાને માટે, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાના પાલન માટે વિનંતિ કરી, કાયદાના સવિનયમંડળને માટે માટે માત્ર ખાદી પહેરવી અને કાંતતાં તથા વણતાં આવડવાના બંધનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે દીલાં મુકવાની વિનંતિ કરી, અને એવા બીજા ધાર્મિક મુદ્દાઓ બાદ કરીને ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. પછી ખ્વાજા અબ્દુલ રહેમાન ધાઝી, અને સરદાર ગુરૂબક્ષ સિંઘે ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ “સ્વતંત્ર હિંદના આત્મા” તરીકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, મને સરકાર અથવા સત્તાવાળાઓની પરવા નથી; મને ફક્ત સિદ્ધાંતો અને આદર્શોની પરવા છે. સમયાનુકૂળ થવાની મને પરવા નથી; હું ફક્ત અમર સત્ય સ્વીકારું છું અને તદનુસાર વર્તન કરું છું. પછી તેમણે આ ઠરાવમાં દમનનો જવાબ કેવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે તે વિષે કહ્યું: જવાબ એ છે કે, સેંકડો કામલાંગી સુદરીઓએ પોતાના પુત્રો, પતિઓ અને પિતાઓને કેદમાં મોકલી આપીને તેમનું સ્થાન લેવાને, દેશબંધુ ચિત્ત રંજન દાસના શબ્દોમાં “મથાલ પટ્ટી રાખવાને,” રસ્તાના પરિક્ષ જનવાને અને જો પ્રાણ આપવો પડે તોયે પોતાનાં શબો ઉપર તમારી સ્વતંત્રતાનો મહાલય બાંધવાને માટે આજે અંદિયાં આવી છે. પ્રભાતમાં સૂઈને કહો, “તું ઉગીચ નહિ” અને હિન્દને કહો,

“ તારા નિયત સ્વાતંત્ર્ય તરફ તું ગતિ ન કર ” ગંગાના પ્રવાહને કહ્યો,
 “ તું વહી જતો બધે થા, ” અને દિન્દી સ્ત્રીઓના આત્માને કહ્યો,
 “ સ્વતંત્રતાના સમુદ્ર તરફ તમારો પ્રવાહ ન જવાદો. ” પૃથ્વીને કહ્યો,
 “ વસંતમાં તું નવપશ્ચવિત ન થા, ” મધ્યરાત્રે આકાશના તારાઓને કહ્યો,
 “ તમે ન ચમકો ” અને અમારા તરણોને કહ્યો, “ સ્વયંસેવક સેનામાં ન જોડા-
 ઓ. ” તરણ વર્ગ શું સહન કરી શકે છે તે હું નથી જાણતી ? તે શું પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે તે હું નથી જાણતી ? મુંબાઈના પેટા બપોર દિવસોમાં
 આપણું સધળું કાર્ય નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જશે એમ લાગતું હતું, ત્યારે કાણે
 હાથ ઢીધો ? કાણે ? ફક્ત સાધુના ઉપવાસેજ નહિ, પરંતુ મારા તરણ
 સ્વયંસેવકોનાં સહનશક્તિ, હીમત, આત્મ-બોગે. દિન્દી વિજયની મૂર્તિ
 સમા તે પોતાની આસપાસ તોફાન જામેલું હોવા છતાં, બપોર વાદળ ધ્રુમતું
 હોવા છતાં, લોહીની છાંયો ઉડતી હોવા છતાં રાત્રી અને દિવસ પોતપોતાનાં
 સ્થાનપર નિર્ભય ઉભા રહ્યા હતા. રા. રસ્તમજી કે. સીધવાએ ઠરાવને
 પારસીઓ તરફથી વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, જે સિદ્ધાંતથી આ
 લડત ચાલે છે, તેમાં પારસી કોમ તમારી સાથે હમશરીક છે. દિન્દી દાદા
 દાદાભાઈ નવરોજીએ જેમ કલકત્તામાં સ્વરાજ્યનો ઝંડો સૌથી પહેલો ફર
 કાવ્યો, તેમજ જે સિદ્ધાંતને માટે આ દેશે લડત માંડી છે તેમાં પારસી
 કોમ દાદાભાઈની પેઠે જ તમારી સાથે ઉભરો એ ખચીત માનજો.

પછી ઠરાવ પર મત લેવામાં આવ્યા. માત્ર ૧૦ મત ઠરાવની વિરૂદ્ધ
 પડ્યા. મોટી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી જેઓ પૂરા અસહકારી ન હોય અથવા સહકારી હોય તેમને
 સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની માગણી કરવાની, ખિલાફત અને પંજાબનાં દરેક દર
 કરવાનો આગ્રહ કરવાની, જૂદી જૂદી કોમો વચ્ચે ઐક્ય સાધવાને સહાય
 આપવાની, અને હાથ કંતામણ તથા હાથવણાટ લોકપ્રિય બનાવવાની વિનંતિ
 કરનારો ઠરાવ બીજો; મોપલા બળવા વિષે ઠરાવ ત્રીજો; ગાંધી મુસ્તફા કમાલ
 પાશા અને તુર્કોને મુખ્યારક્ષાદી આપનારો ઠરાવ ચોથો; મુંબાઈમાં ૧૭ મી
 નવેમ્બરે બનેલા બનાવો માટે શોક દર્શાવનારો ઠરાવ પાંચમો; શ્રીમાન
 બાબા ગુરુદત્તસિંઘજી અને બીજા શીખ આગેવાનોને મુખ્યારક્ષાદી આપ-

નારો ઠરાવ છૂટો; મહાસભાના બંધારણમાં કેટલાક ફેરફારો કરવાનો ઠરાવ સાતમો; ૧૯૨૨ ને માટે મહાસભાના સામાન્ય મંત્રીઓની નીમણૂકનો ઠરાવ આઠમો; મહાસભાના બજનચીઓની નીમણૂકનો ઠરાવ નવમો; એ સર્વ ઠરાવો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યા, અને તે પસાર કરવામાં આવ્યા.

પછી મૌલાના હજરત મોહાનીએ મહાસભાનું ધ્યેય બદલવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો. આ ઠરાવ વિષય નિર્ણાયક સમિતિમાં ખૂબ ચર્ચાઓ હતો અને બહુમતી વિરૂદ્ધ હોવાથી ત્યાં તે ઉડી ગયો હતો, પરંતુ મૌલાના હજરત મોહાનીએ એ ઠરાવ મહાસભાની બેઠકમાં રજુ કરવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો, તદનુસાર એ ઠરાવ તેમણે રજુ કર્યો. એ ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો.

“ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય સધળા વિદેશીય કાબુથી મુક્ત રહીને સર્વ કાયદેસર અને શાંતિનાં સાધનોથી હિન્દની પ્રજાએ સ્વરાજ અથવા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું એ છે. ”

ઠરાવ રજુ કરતાં તેમણે કહ્યું કે, આ ઠરાવથી આપણે કહીએ છીએ. કે “સ્વરાજ્ય” એટલે “સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય”. નાગપુર મહાસભામાં મહાસભાના ધ્યેયનો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમાં “ સ્વરાજ ” શબ્દ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે કહેવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દની વ્યાખ્યા બાધવામાં આવી નથી, એટલે લોકોને ગમે તેવો તેનો અર્થ કરે, અને જેઓ “ સ્વરાજ ” નો અર્થ બ્રિટિશ મહારાજ્યની અંદર અથવા તેની બહાર એવો કરે તેઓ મહાસભામાં ચાલુ રહે. મહાસભાએ કહ્યું હતું કે, જો બિલાફત અને પંજાબના પ્રમોનો આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે નીકાલ આવે તો આપણે મહારાજ્યની બહાર જવા ચલ નહિ કરીએ. પરંતુ જો સંતોષકારક નીકાલ ન થાય તો મહારાજ્યની બહારના સ્વરાજને માટે આપણે ચલ કરીશું. ત્યારે તે શરત પગાલ નથી, જ્યારે એક વર્ષમાં બિલાફત અને પંજાબના પ્રમોનો નીકાલ થયો નથી, ત્યારે આપણા કથન અનુસાર, એક વર્ષ પછી આજે આપણે એમ શા માટે ન કહેવું જોઈએ કે, સ્વરાજ્ય એટલે “ સંપૂર્ણ

સ્વાતંત્ર્ય " ? જે તમે સ્વતંત્રતા જાહેર કરવા અસક્ત હો તો, કમમાં કમ તમારે તમારું ખોય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવું જોઈએ. બાંધેલી સમય મર્યાદા પૂરી થઈ ગઈ છે. મારી દલીલ એ છે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિના આમાંના કોઈ પણ પ્રશ્નનો નીકાલ થઈ શકશે નહિ. પંજાબ-પ્રદેશની પુનર્રચિતની શક્યતા દ્વર કરવામાં આવે ત્યારેજ પંજાબના પ્રશ્નનો નીકાલ આવી શકે, અને જ્યારે હિન્દ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવે ત્યારેજ તે શક્ય છે. સંસ્થાનેને આપવામાં આવેલું સ્વરાજ પણ મેળવવું મુશ્કેલ છે, અને અંગ્રેજો તે ખુશીથી નહિ આપે. ત્યારે આપણે ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ આપણી સમક્ષ શા સારૂ ન ગ્રાખવો ? અને શા માટે આપણે એમ ન કહેવું કે અમે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે આગ્રહ કરીએ છીએ ? જ્યાં સુધી બ્રિટિશ શાહીવાદને તોડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બિલાફત પ્રશ્નનો નીકાલ થવો શક્ય નથી. જ્યાં સુધી તેમનો શાહીવાદ તોડવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી બ્રિટિશો ધરાક, અરબસ્તાન, અને જર્મીન-અર્જન્ટાઈના પાછા હઠશે નહિ, અને આખી દુનિયા તેમના દોરમાંથી મુક્ત થશે નહિ. લોકમાન્ય તિલકના સખ્દો આપણે હૃદયમાં ધારણ કર્યા છે. કે, " સ્વતંત્રતા એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે અને તે મેળવવી એ આપણો ધર્મ છે " રા. આર. વેંકટરામે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, સ્વામી કુમારનંદે, રા. યાકુબઅલી ખાને, અને રા. ટી. પી. અસ્વારે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ ઠરાવનો વિરોધ કરતાં કહ્યું કે, હજરત મોહામીએ કેવો બંબજોજો ફેંક્યો છે તે તમે સાંભળ્યું છે. એક વાત રાખી છે કે સંપૂર્ણ સ્વરાજ જોઈએ. આ ઠરાવ આગલા ઠરાવનો વિરોધી છે. આપણે નાની વાતો નથી કરતા અને મોટી વાતોનો વિચાર કરવા માગીએ છીએ. એવો માયનો હજરત સાહેબના ઠરાવનો છે. આપણે પ્રથમ આપણા બળનું માપ કાઢવું જોઈએ. પ્રથમ આપણું પોતાનું ઉંડાણ માપવું જોઈએ. જે પાણીનું ઉંડાણ આપણે જાણતા નથી તે પાણીમાં યગ મુકવો ન જોઈએ, અને હજરત મોહામીનો આ ઠરાવ અગાધ ઉંડાં પાણીમાં તમને લઈ જાય છે. મનુષ્ય પોતાની અરજ પ્રમાણે

બદલી શકે એવાં વસ્ત્રો જેવાં ધ્યેયો છે શું ? યુગે યુગે લોકો ધ્યેયો માટે જાને કુરબાન કરે છે, અને ધ્યેયો માટે લોકો પ્રાણ ધારણ કરી રાખે છે.

મોસાના હજરત મોહાનીએ મહાત્મા ગાંધીજીની દક્ષીણેનો ઉત્તર વાળ્યો.

ઠરાવ પર મત લેવામાં આવ્યા, અને મોટી બહુમતીથી ઠરાવ નામંજૂર થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો.

પછી પ્રમુખે મહાસભામાં થયેલા કાર્યનો ઉપસંહાર એક કુંઠા બાવણમાં કર્યો.

શ્રીયુત સી. વિજયરાઘવાચારીઅરે પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ તેને અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વાગત સભાના પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ શેઠ જમનાલાલ બળજે રજુ કર્યો, શ્રીમતી સત્યવતી દેવીએ તેને અનુમોદન આપ્યું અને ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. રા. વલ્લભભાઈ પટેલે તેનો યોગ્ય જવાબ આપ્યો, અને અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી મંડળની સ્વયંસેવિકાઓએ વહે માતરમ્ ગાયા પછી વહે માતરમ્ અને મહાત્મા ગાંધીજીની જયન્તા ગગન-ભેદક ધોષ સહિત મહાસભાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

ઠરાવો.

અસહકાર.

ઉત્તરી મહાસભાની બેઠક બાદ હિંદુસ્તાનના લોકોએ સ્વાનુભવ ઉપરથી જોયું છે કે અહિંસાત્મક અસહકાર અખત્યાર કરવાને લીધે દેશો નિર્ભયતા, આપજોગ અને આત્મ-માનમાં ભારે પ્રગતિ કરી છે તેથી, તથા એ પ્રજાતિથી સરકારની પ્રતિષ્ઠાને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે તેથી, તથા દેશ આખો સ્વરાજ્યની દિશામાં ખપાસાબેર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે તેથી, આ મહાસભા કલકત્તાની મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં પસાર થયેલો અને નામપૂરમાં

ફરી મંજૂર થયેલો ઠરાવ કાયમ રાખે છે અને જ્યાં સુધી ખિલાફતનાં તથા પંજબનાં દુઃખોનું નિવારણ ન થાય તથા સ્વરાજ્ય ન સ્થપાય અને દિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટનો કબજો બિનજવાબદાર સરકારના હાથમાંથી દિંદુસ્તાનના લોકોના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી અલ્થાર કરતાં વધુ બેસવી અદિંસાત્મક અસહકારનો કાર્યક્રમ દરેક માનવ પોતાને માટે જો રીતે ચલાવવાનું ઠરાવે તે રીતે આજ રાખવાનો પોતાનો મક્કમ નિશ્ચય જાહેર કરે છે.

અને વાયસરોય સાહેબે વાજેતરનાં પોતાનાં બાપબોમાં જ બધી ધમ-ધમો આપી છે તેથી, તથા તેને પરિણામે દિંદની સરકારે જૂના જૂના પ્રતિભાં સ્વયંસેવકનાં ફજો વિખેરી નાખીને, ગેરદાયદે અને આપખુદ રીતે જાહેર સભાઓ તથા સમિતિ સભાઓની પણ જબરદસ્તીથી બંધી કરીને, અને ફેટલાક પ્રતિભાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને પકડીને હમનનીતિ અખત્યાર કરી છે તેથી, તથા આ હમનનીતિનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ મહાસભા અને ખિલાફતની પ્રવૃત્તિને મુંઝળાવી દેવાનો તથા લોકોને તેમની મફદ મુજતબી બંધ કરવાનો છે તેથી આ મહાસભા ઠરાવ કરે કે મહાસભાની તમામ પ્રવૃત્તિઓ જટલે દરજ્જે જરૂરી હોય તેટલે દરજ્જે સુલ્તવી રાખવી, અને સહુ કોઇને મહાસભા અપીલ કરે છે કે તેમણે ગઈ ૨૩ થી નવેંબરે મહાસભાની કાર્યવાહક સભાએ મુંબાઇમાં નક્કી કરેલા ઠરાવમાં જણાવેલી ચરતો પ્રમાણે, આખા દેશભર જ સ્વયંસેવકસૌથી તૈયાર કરવામાં આવે તેમાં જોડાઇને શાન્તિપૂર્વક તથા ફરી પણ હોઠા ક્યાં બિના પકટાવા માટે પોતાની જાતને અર્પણ કરવી. વળી નીચે જણાવેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર કીપર સહી ન કરે તેને સ્વયંસેવક તરીકે સ્વીકારવો નહિ:—

ઇશ્વર સાક્ષી રાખીને હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે:

(૧) હું રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકસૈન્યનો સૈનિક થવા ઇચ્છું છું.

(૨) જ્યાં સુધી હું તે સૈન્યમાં રહીશ ત્યાં સુધી હું વાચા અને ઈર્મણા અદિંસાપત્રાયલુ રહીશ તથા મનસા પશ્ચ તેવાજ રહેવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરીશ, કારણ હું માનું છું કે દિંદુસ્તાનના અલ્થારના સંતોગોમાં કેવળ અદિંસા જ ખિલાફત તથા પંજબને મદદ કરી શકે અને સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરી શકે તથા દિંદુસ્તાનની તમામ કોમો તથા જાતો, દિંદુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તિ તથા ચહુરી તેમાં એકત્રા જમાવી શકે.

(૩) હું આવી એકતામાં માનું છું અને તેવી એકતા તમે તે માટે સતત પ્રયત્ન કરીશ.

(૪) હિંદુસ્તાનના આર્થિક, રાજકીય તથા નૈતિક ઉદ્ધારને અર્થે સ્વદેશી ખાસ આવશ્યક છે એમ હું માનું છું અને હું બીજા તમામ કાપડનો ત્યાગ કરી હાથે કાંતેલી તથા હાથે વણેલી ખાદીનો ઉપયોગ કરીશ.

(૫) હિંદુ તરીકે હું અસ્પૃશ્યતાનું ક્ષત્ક દૂર કરવું જરૂરી તથા ન્યાય-યુક્ત છે એમ માનું છું. જ્યારે બની શકે તેમ હોય ત્યારે તેમના અંગત સંબંધમાં આવવાના પ્રસંગો હું સોધીશ તથા અત્યંત નતિઓની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

(૬) હું મારા ઉપરી અમલદારોની સૂચનાઓનું તથા સ્વયંસેવક સમિતિ અથવા કારોબારી સમિતિ અથવા તે મહાસભાએ સ્થાપેલી બીજી કોઈ સંસ્થા આ પ્રતિજ્ઞાના તત્વથી વિરોધી ન હોય તેવા જે નિયમો રચશે તે તમામનું પાલન કરીશ.

(૭) મારા ધર્મ તથા દેશને ખાતર શુરો ક્યાં વિના હું નેહ, મારપીટ તથા મોતની પણ ખરદાસ્ત કરી લેવા તૈયાર છું.

(૮) હું નેહમાં ભડું ત્યારે મહાસભા પાસેથી મારા કુંટુબ માટે અથવા મારા આધાર રાખનારાઓ માટે કોઈ પણ બતની મદદ હું માગીશ નહિ.

આ મહાસભાનો વિસ્વાસ છે કે ૧૮ વર્ષનો અને તેથી ઉપરનો દરેક રાષ્ટ્ર સ્વયંસેવકસૈન્યમાં તરત ભેડાઈ જશે.

જહેર સભાઓ ભરવાની બંધીનું જહેરનામું નીચ્છું હોવા છતાં અને સમિતિઓની સભાઓને પણ જહેર સભાઓ ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો હોવાથી, આ મહાસભા સમિતિ સભાઓ તથા જહેરસભાઓ ભરવાની સલાહ આપે છે. જહેરસભાઓ બંધ જગામાં ટીકાટી રાખીને તથા અગાઉથી જહેર કરીને ભરાય, તેમાં બનતા કુધી પહેલેથી જેમનાં નામો જહેર કર્યાં હોય એવા વક્તાઓ પોતાનાં લખેલાં ભાષણો કરે તથા ઉચ્ચેરણી અને તેને પરિણામે લોકો તરફથી તેજાન થવાનો સંભવ એ બન્ને યજવાની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવે.

આ મહાસભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા તરફથી પોતાની સત્તાનો આપખુદી, જુલમી અતે મદની દ્વારા લેનારો ઉપજ થતો અટકાવવા સારૂ બીજા બધા ઉપાયો અજમાવી લીધા પછી હથિયાર-બંધ બળવાની અવેજમાં કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવો એજ એક માત્ર સુધરેલો અને અસરકારક ઉપાય છે. તેથી આ મહાસભા દરેક કાર્યકર્તાઓ તથા બીજાઓ જેમની શાન્તિમય સાધનોમાં શરૂા હોય અને જેઓની ખાતરી થઈ ગઈ હોય કે વાહુ સરકારને હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રત્યેના કેવળ બિનાશવા-

બંદાર રચાનેથી હતારી પાડવાનો કામને કામ પ્રદારના આપજોગ સિવાય બીજો ઉપાય નથી તેઓને સલાહ આપે છે કે તેમણે બ્યક્તિગત સવિનય જાગ આદરવો અને જ્યારે તેમને લાગે કે લોકસમૂહ અહિંસાનું તથા હિંદીમાં મજેદી મહાસમિતિએ જાણાવેલી તેને લગતી બીજી શરતોનું પાલન કરવા પૂરતો કેળવાયો છે ત્યારે સામુદાયિક સવિનય જાગ પણ આદરવો.

આ મહાસભાનો જોવો અભિપ્રાય છે કે બ્યક્તિગત અથવા સામુદાયિક સવિનય જાગ (તે હુમલાના સ્વરૂપનો હોય કે બચાવના સ્વરૂપનો હોય) યોગ્ય સાવચેતી રાખીને તથા કારોબારી સમિતિ અથવા પોતાની પ્રાન્તિક સમિતિ વખતોવખત ને સૂચનાઓ કહાડે તેને અનુસરીને ઉપાડવામાં આવે તેમાં તમામ શકિત એકાગ્ર કરી શકાય એટલા માટે મહાસભાની બીજી તમામ પ્રવૃત્તિઓ જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે જાણાય ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે તેમણે ઇચ્છે મોકલે રાખવામાં આવે.

આ મહાસભા ૧૮ વર્ષના તથા તે ઉપરના તમામ વિદ્યાર્થીઓને અને તેમાંથી ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં લખુતા હોય તેમને તથા તેવી સંસ્થાઓના અધ્યાપકોને ઉપર જાણાવેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર તુરતાતુરત સહી કરવાનું અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સેન્યમાં જોડાઈ જવાનું નિમંત્રણ કરે છે.

મહાસભાના કાર્ય કરનારાઓના મહોટા ભાગનું પકડાઈ જવાનું હાથવેંતમાં હોવાથી આ મહાસભા પોતાનું સામાન્ય તંત્ર જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે ત્યારે તેનો હમેશની રીતે ઉપયોગ કરવાને માટે અકબંધ રહેવા દઇને મહાત્મા ગાંધીને બીજી સૂચનાઓ નીકળે ત્યાં સુધી મહાસભાના સરમુખત્યાર નીમે છે અને મહાસમિતિની તમામ સત્તા તેમને સોંપે છે. તે સત્તામાં મહાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવવાની, મહાસમિતિની અથવા કારોબારી સમિતિની સભાઓ બોલાવવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. આવી સત્તા મહાસમિતિની કોઈ પણ બે બેઠકો થાય તેના વચલા ગાળામાં તેમને અખત્યાર કરવાનો હક રહેશે. વળી અણુધાર્મિક પ્રસંગે પોતાના પછીના સરમુખત્યાર નીમવાનો પણ તેમને અધિકાર છે.

એવા ઉત્તરાધિકારી સરમુખત્યાર અથવા તેમના પછી ઉત્તરાધિકારીઓ ને ને બીજા સરમુખત્યારો નીમે તે બધા સરમુખત્યારોને આ મહાસભા ઉપર જણાવેલી સત્તા આપે છે.

તેમાં એક શરત એવી છે કે આ કાવચમાં જાણાવેલી કોઈ બાબતથી મહાત્મા ગાંધીને ઉપર જાણાવ્યા એવા તેમના કોઈ ઉત્તરાધિકારીને હિન્દની

સરકાર અથવા બ્રિટિશ સરકાર સાથે મદાસમિતિની મંજૂરી કીધા વિના તથા તે મંજૂરી તેને માટે જોવાવેલી ખાસ મદાસલા પાસે પસાર કરાવ્યા વિના સુલેહની શરતો નક્કી કરવાનો અધિકાર નથી. વળી બીજી શરત એ પણ છે કે મદાસલા ગાંધી અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીને મદાસલાની પ્રથમ પરવાનગી મેળવ્યા વિના મદાસલાના ધ્યેયમાં કોઈ પણ સંબંધમાં કંઈ ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.

આ મદાસલા જે દેશલક્ષી પોતાના અંતરાત્માના અવાજને ખાતર અથવા દેશને ખાતર જેલ લોગવી રહ્યા છે તેમને મુનારકબાદી આપે છે અને માને છે કે તેમના આપસોમયી સ્વરાજ્યનું આગમન બહુ ત્વરિત થયું છે.

રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે.

૨. આ મદાસલા જેઓ સંપૂર્ણ અસહકારમાં અથવા તે અસહકારના સિદ્ધાન્તમાં ન માનતા હોય પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને સાર પિલાઈત અને પંજનનાં દુઃખોના નિવારણની માગણી કરવાનું અને તે માટે આગ્રહ રાખવાનું તથા સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય આત્મપ્રગટનને અર્થે સ્વરાજ્યની એકદમ સ્થાપના માટે આગ્રહ રાખવાનું જરૂરી ધારતા હોય તેવા સહુને અપીલ કરે છે કે તેઓ જુદા જુદા ધર્મની કોમો વચ્ચે એકલાસ વધારવામાં પ્રબળ પૂરેપૂરી મદદ કરે, પંજન, હાથ કંતામણ તથા હાથવણાટનાં કપડાંનો ઉપયોગ કરે અને તેનો પ્રચાર કરે, સંપૂર્ણ દાર્શનિકના કાર્યમાં મદદ કરે અને જે તેઓ હિંદુ હોય તે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવામાં તથા અલંબ નતિઓની સ્થિતિ સુધારવામાં મદદ કરે.

મોપલા બળનો.

૩. આ મદાસલા પોતાની દૃઢ માન્યતા નહેર કરે છે કે મોપલાઓનાં તોફાનો અસહકાર અથવા પિલાઈતની ચળવળને પરિણામે નથી થયેલાં. તેનું ખાસ કારણ તે છે કે આ તોફાનો થયાં તે અગાઉ જ મદિના પહેલાંથી છલ્લા સત્તાધિકારીઓ તરફથી તોફાનવાળા જાગમાં અસહકારીઓ અથવા પિલાઈતના ઉપદેશકોને જવા દેવામાં આવ્યા નહોતા. આ તોફાનો તે આ બંને ચળવળ સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ ધરાવતાં કારણેથી થયેલાં છે અને અસહકારનો સંદેશો તેમને પહેંચવા દેવામાં આવ્યા હોત છતાં કેટલાક મોપલાઓએ જનમાલની જે ખુવારી કરી તથા લોકોનો બળાત્કારે ધર્મ છોડાવ્યો તે માટે આ મદાસલા ખેદ દર્શાવે છે. તેની એવી માન્યતા છે કે મોલાના યાકુબ હુસેન તથા બીજા અસહકારીઓએ મદદ આપવા માંડી તે મદાસ

સરકારે સ્વીકારી દોત તથા મદાત્મા ગાંધીને મલબાર જવા દીધા હોત તેા તેાકાનેા હાંખાં ચાલ્યાં તે ન ચાલત. વળી તેની એવી પણ માન્યતા છે કે ગોપલા કેદીઓ સાથે ચલાવવામાં આવેલું ખરાબ વર્તન જેવું સ્વરૂપ ગૂંગ-જાવીને મારી નાખનારા બતાવ હપરથી જણાય છે તે આધુનિક સમયમાં નહિ. સંજોગેલું એવું અમાનુષી કૃત્ય છે અને જે સરકાર પોતાને સુધરેલી કહે છે તેને ન શોભે તેવું છે.

કમાલ પાશાને સુબારકબાદી.

૪. આ મદાસલા ગાંધી મુસ્તફા કમાલ પાશા તથા તુર્કીને તેમના વિજય માટે સુબારકબાદી આપે છે તથા તુર્ક પ્રજાની પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા સ્વતંત્રતા જળવવાની હકતમાં હિંદુસ્તાનની કિલસોજી તથા ટેકા છે તેની તેમને ખાત્રી આપે છે.

૧૭ મી નવેમ્બરના બનાવો.

૫. ગયા નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે મુબાહમાં જે બનાવો બન્યા તે માટે આ મદાસલા કિલ્લગીર છે અને તમામ પક્ષ તથા કોમને ખાત્રી આપે છે કે તેમના હક્કો પૂરેપૂરા જળવવાની મદાસલાની ઇચ્છા અને નિશ્ચય દ્વતાં તથા છે.

સીખ આગેવાનોને સુબારકબાદી.

૬. આ મદાસલા શ્રીમાન બાવા ગુરદાસિંગ, શ્રી ગુર નાનક સીમર વાળા કિસ્તાના સમર્થ ચોજક જેઓ સરકારની સાત વર્ષની નિષ્ઠુજ શોધ પછી રાષ્ટ્રને ખાતર કોમ આપવા સાર પોતાની રાજ્યપુરીથી પહોંચ્યા તેમને મુબારકબાદી આપે છે; તથા બીજા સીખ આગેવાનો જેમણે પોતાના ધાર્મિક હક્ક અને સ્વતંત્રતા ઉપર અટકાયત મૂક્ય તે કરતાં જેલ પણ પસંદ કરી તેમને મુબારકબાદી આપે છે; ૫થી સીખ કોમે બાવાજીના પહોંચવાના સમયે તથા બીજા મસંગોએ પોલિસ અને લશ્કર તરફથી પુષ્કળ પજવણી છતાં ખામોશી પહોં રાખી તે માટે તેમને પણ મુબારકબાદી આપે છે.

મદાસલાનું બંધારણ.

૭. બંધારણમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફારો કરવા.

૧. ચોથી કલમમાં '૨૧ વર્ષની ઉમર' ને બદલે '૧૮ વર્ષની ઉમર' એમ વાંચો.

૨. સાતમી કલમને છેડે ઉમેરો: 'સરત એ કે એક વખતે કોઈ પણ વ્યક્તિ એક જ કાદિની બે મદાસલાની સંસ્થાઓનો સભ્ય બનશે નહિ.'

૩. આઠમી કલમના ત્રીજા ફકરામાં ઉમેરો; ' અખિલ હિન્દની મહાસભા સમિતિના સભ્યો ઓછાની રૂથે મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ બનશે, પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિઓને જોડતા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક્ક હોય તેમાંથી તેમના પ્રાંતમાં અખલ હિન્દની મહાસભા સમિતિના ચુંટાયલા તથા ઓછાની રૂથે બનેલા સભ્યોની સંખ્યા બાદ કરશે.

૪. આઠમી કલમના ૫ મા ફકરામાંથી કોંસ કાઢી નાખો અને ' એક ફેરવી શકાય એવા મત 'ની પછી ઉમેરો ' અથવા બીજી કોઈ રીતે. '

૫. ઓગણીસમી કલમના બીજા ફકરામાં ' થશે ' પછી ઉમેરો 'વરાયલા પ્રમુખ. '

૬. તેજ ફકરામાં ' મહાસભાના માજી પ્રમુખો ' પછી ઉમેરો ' જો તેઓ મહાસભાના ધ્યેય પર સહી કરે અને કોઈપણ મહાસભા સમિતિના સભ્ય હોય તો. '

૭. ત્રેવીસમી કલમમાં ' સામાન્ય મંત્રીઓ ' પછી ઉમેરો ' અને બે ખલનચીઓ ' અને બીજા વાક્યની શરૂઆતમાં ' તિઓ ' સંપૂર્ણ બદલે ' સામાન્ય મંત્રીઓ ' વાંચો.

સામાન્ય.

૮. આ મહાસભા પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, ડૉ. અંસારી અને શ્રીયુત સી. રાજગોપાલાચારીઅરને ૧૯૨૨ ના વર્ષને માટે ફરીથી સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે નીમે છે અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુ અને શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીઅર હમણાં જલમાં છે તેથી તેમને બદલે હાથ કરવાને અનુક્રમે શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ ઝ. પટેલ અને ડૉ. રાજનને નીમે છે, શ્રીયુત પટેલ કાર્યવાહક મંત્રી બનશે.

૯. આ મહાસભા રોક જમનાલાલ બલજ અને રોક છાટાણીને મહાસભાના ખલનચીઓ તરીકે ફરીથી નીમે છે, તેમાં રોક જમનાલાલ બલજ કાર્યવાહક ખલનચી બનશે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સાડગ્રીસમી રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસ.

અમદાવાદની છત્રીસમી મહાસભા મળી ગયા પછી, મહાસભાએ નીચેલા “ સરમુખત્યાર ” મહાત્મા ગાંધીજીને સરકારે જલ્દમાં બેસાડ્યા હતા. ત્યાર પછી દેશમાં કેટલીક ચળવળો ચાલી. મહાત્મા ગાંધીજીના જલ્દ ગયા પછી અસહકારના કાર્યક્રમમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો કે નહિ ? એ પ્રશ્ન છોડવામાં આવ્યો. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની ચળવળ ઉપાડવી કે નહિ એ પ્રશ્ન પર વાટાઘાટ ચાલી. એ ચળવળને માટે દેશ તૈયાર છે કે નહિ, તેની તપાસ કરવાને એક કમિટી નીમવામાં આવી. એ કમિટીએ દેશમાં કામકામ ફરી કેટલાક પુરાવા એકઠા કર્યા, અને તે ઉપરથી એક રીપોર્ટ તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. એ રીપોર્ટમાં કમિટી જે નિષ્કર્ષો પર આવી હતી, અને તેણે જે ભલામણો કરી હતી તે સઘળાની વિમતવાર ચર્ચા આ સ્થળે કરવી નકામી છે. પરંતુ એ કમિટીમાં ધારાસભાઓમાં અસહકારીઓએ પ્રવેશ કરવો કે ન કરવો ? એ પ્રશ્ન પર સમાન મતભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. કમિટીના ત્રણ સભ્યો ધારાસભાઓમાં પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં હતા. ત્રણ સભ્યો તેથી વિરુદ્ધ હતા. આ કઠિન પ્રશ્નનો નિષ્કર્ષ સાડગ્રીસમી મહાસભાના ઠરાવ પર છોડવામાં આવ્યો.

କ]

ଦଶମନ୍ତୁ ଚିତ୍ତରଂଜନ ଦାସ.

[ସମାଧାୟକ.

માત્ર એટલેજ કે સ્વરાજ્યપુરીમાં ખાદીની કનાતને જલ્દે ઘાસની પર્ણ-
ઓ બનાવવામાં આવી હતી.

સમામંડપ ખાદીનો બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેને મુખ્ય બે દર-
ન હતા. મુખ્ય દરવાજે બૌદ્ધ શિલ્પના સુંદર નમુના રૂપ હતા. મંડપના
ય મુખ્ય દરિએ પડતા વિસ્તારે ઉપર મ. ગાંધીજીની અને બીજા
મેવાનોની છબીઓ ટાંગવામાં આવી હતી, અને પ્રમુખની બેઠકની
વાડે તેમની સંપૂર્ણ છવનઆકૃતિદર્શક છબી ટાંગેલી હતી. મંડપના
હાર ઉપર આરસપહાણના આસન ઉપર આરસપહાણની બનાવેલી
ગાંધીજીની મૂર્તિ પણ મુકવામાં આવી હતી.

મહાસભા સાથે સ્વદેશી પ્રદર્શનની પણ યોજના કરવામાં આવી
તે રૂપ મી ડીસેમ્બરે પૂર્ણ કરતુરખાને હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.
પ્રદર્શનમાં એક મોખરાના સ્થાને મહાત્મા ગાંધીજીએ ચરોડા જેલમાં
હું અને જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે સત્યાગ્રહાગ્રમમાં મોકલી આપેલું સુતર
માં આવ્યું હતું. વળી પ્રદર્શનમાં હાકાની મલમલ જેવી કીણી
ની દેખાતી હતી. સત્યાગ્રહાગ્રમ અને કલકત્તાના ડૉ. રૉયની મંડળીએ
વા, પીંજવા અને વધુવાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા.

પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો મળીને મહાસભામાં આશરે પંદરેક
રની સંખ્યા મળી હતી, એવી અટકળ થાય છે. એમાં સ્ત્રી પ્રતિનિ-
ધો અને કિસાન (ખેડુત) પ્રતિનિધિઓ પણ હતા. દક્ષિણ આફ્રિ-
કા ઉરજનના પણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓ હતા. આશરે એક હબર જેટલા
કા કેદીઓ પણ હાજર હતા. પરદાનશીન બાનુઓને માટે અલગ બંદો-
ત કરવામાં આવ્યો હતો. બિહાર પાસેના છેટા નાગપુરના જંગલમાંથી
૧૧૬ જંગલી બાતનાં મનુષ્યો પણ મહાસભાનાં દર્શન કરવા ઉતરી
યાં હતાં.

અમદાવાદ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત દેશજી સિત રંજન
ની ચુંટણી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ દેશસેવા કરતાં કરતાં તેમને
જવાનો મોટો મજેલો હોવાથી તે પદ દેશજી શોભાવી સભા ન
તેથી આ સમયે પણ દેશજી ઘસતી પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવામાં

આવી હતી. પ્રમુખ તરીકે ચુંટાયા પંડી દેશમંધુ દસે ધારાસભાઓમાં પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કઢ્યો હતો તેથી એ પ્રગતને અંગે પહેલા જાને પક્ષોમાં મામલો વધારે રચ ઉપર ચડ્યો હતો.

૨૬ માં ડીસેમ્બરે મહાસભાની પહેલા દિવસની બેઠક મળી. પ્રારંભમાં રાષ્ટ્રગીત અને અન્ય સ્વાગત ગીતો જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ગવાયાં. પંડી સ્વાગત સભાના પ્રમુખ જાણુ વજ્રકિશોર પ્રસાદે દિંદી ભાષામાં આવકાર આપનારું ભાષણ આપ્યું. તેમણે પ્રારંભમાં ગયાજીતી પવિત્રતાનો ઉક્તેષ કરી કહ્યું કે, મહાત્મા ગાંધીજીની પદ્ધતિ સ્વચ્છ, સીધી, પવિત્ર અને ખુલ્લી છે, તેનો ઉદ્દેશ તમને આત્મશ્રદ્ધાજી અને સ્વમાની બનાવવાનો છે. ચંપા-રણમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ મનુરોના કરેલા ઉદ્ધારનો ઉક્તેષ કરીને કહ્યું કે, “ ૧૯૨૦ પહેલાં મહાસભાની હીલચાલો દરાવો પસાર કરવામાં, સરકારને યાદીઓ મોકલવામાં, અને છાપામાં ચળવળ કરવામાં મર્યાદિત થઈ હતી. એજ પદ્ધતિને એક વખત સર અસુતોપ ચાંધરીએ રાજદ્વારી બિખારીપણાનું નામ આપેલું છે. લોકો સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિની નિષ્ફળતા કળી ગયા હતા; પરંતુ કોઈ પણ નવી અને વધારે અસરકારક પૃથા શોધી શકતું ન હતું. જૂની પ્રજ્ઞાલિકા ત્વજીતને અસહકારની નીતિ સ્વીકારવાનું મહાસભાને સમજાવવાનું મ. ગાંધીને બાગ્યે લખાયું હતું. ” એ અસહકારનાં કેવાં સુંદર પરિણામો આવ્યાં છે, તે વિશે તેમણે ઉમેર્યું: “ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં જે ન થઈ શક્યું તે મહાત્મા ગાંધી મહાસભાદ્વારા દોઢ વર્ષ જેટલી અલ્પ મુદતમાં સાધી શક્યા છે. દેશમાં આવેલી સામાન્ય જાત્રિ, લોકોમાં વ્યાપેલો ઉત્સાહ, તેમની ઉપર અમલ ચલાવતી સરકાર પ્રકૃતિયા વિદેશી છે તેની ગમગીનો બરેલી સમજણ, નિડરતા, સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મશ્રદ્ધાની ભાવના, દેશ અને અને ધર્મની ખાતર શારીરિક કષ્ટો સહન કરવાની શાંતિ, સ્વાતંત્ર્યની દેવીને મંદિરે જવાના ઉમંગદાયી કેદ-ખાના તરફ જતી વખતનો આનંદ—આ સર્વથા ઐતિહાસિક બાબતો છે, અને તે ફરીથી કહેવી જરૂરની નથી. અસહકારે ખરેખર આપણું જીવન બદલી નાખ્યું છે. રાજદ્વારી ચળવળ એ તહેવારોની ગમ્મત મટીને પ્રજા-શીય સેવાનું ગંભીર અંગ થઈ પડ્યું છે, આપણા રાજદ્વારી જીવનમાં

પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિકતા દાખલ કરવાનું માન મહાત્મા ગાંધીજીને છે. ” પછી તેમણે અસહકારનાં બે દર્શનો બતાવ્યાં, (૧) વિધેયાત્મક, (૨) અંતનાત્મક. આ બેમાં વિધેયાત્મક બાબત વિશેષ અગત્યની છે. એને વિષે તેમણે કહ્યું કે, ગ્રામ્ય પંચાયત એજ ખરો સ્વરાજનો પાયો છે. આવી અમુક ગ્રામ્ય પંચાયતોની યુનીયન કમિટીઓ બનાવાય અને તેમાંથી પેટા-વિભાગી, વિભાગી અને પ્રાંતિક સમિતિઓ બનાવાય. એ વિધેયનું વિશેષ પ્રતિપાદન કરતા તેમણે ઉમેર્યું : “જ્યાં સુધી આપણે ઉપર કહેલી સંસ્થાઓ ન સ્થાપી શકીએ અને એ સંસ્થાઓ સરળતાથી કામ કરતી ન થાય ત્યાં સુધી કાયદામંજૂરો વિચાર કરવો પણ બર્થ છે. કાયદામંજૂર એટલે સંપૂર્ણ બહારવટીઆપણું એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આ શરૂ કરતાં પહેલાં તમે વહીવટની લગભગ હાથમાં લેવા માટે શી શી તૈયારીઓ કરી છે, તે જોવું જોઈએ, કારણકે મનુષ્ય સ્વભાવ અનુસાર ચોરી, લૂંટફાટ કે ખુનામરફી એકાએક અટકી પડશે નહિ. સંભવ એવો છે કે દરેક સમાજમાં હોય છે તેમ અહીંયાં પણ ખુનામરફીની વલ્લુવાળાં તરવો બહાર આવી ઉશ્કેરણીના સમયનો લાભ લેશે. એટલા માટે આ મુશ્કેલીઓ તરી જવા સારા અગાઉથીજ અમુક પ્રકારનું બંધારણ બાંધી મુકવું જોઈએ. જે આપણી ગ્રામ્ય સમિતિઓ સંગીન રીતે સ્થપાયલી હશે તો દારૂ વેચાણ એક દિવસમાં બંધ પડશે, અને સ્વદેશી અને ખાદીને પ્રોત્સાહન મળશે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સંખ્યા અને કુશળતામાં વધારો થશે. ગ્રામ્ય પંચાયત મારફત સ્થાનિક ઝડપાઓની સહેલાઈથી પતાવટ કરી શકાશે અને સરકારી અદાલતોની પ્રથતા પ્રમાણમાં ઘટતી જશે. સ્વનાત્મક બાબત એ આપણી હિલસાવનું અગત્યનું અંગ છે. અને બારડોલી મુકામેજ તેનો પ્રથમ વિચાર આવ્યો હતો એમ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે બે કે ત્રણ પ્રાંતો સિવાય સ્વનાત્મક બાબત તરફ કોઈ પ્રાંતે લક્ષ આપ્યું નથી અને ચોટી પહેરે અને એવી બીજી ઉશ્કેરણીવાળા ક્રિયાઓમાં શક્તિઓનો વ્યય થયેલો છે અને તેથીજ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર બ્યારે બાર મુકવામાં આવ્યો ત્યારે તે પ્રાંતોએ વાધો ઉઠાવ્યો અને કેટલાક આગેવાનો નારાજ થયા. બારડોલીનો દરોડો પસાર થયા પછી તુરંતજ દિલ્હી મુકામે મેળેલી અખિલ કિન્દ મહાસભા સમિતિમાં મ. ગાંધીને

અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. તમે એ કાર્યક્રમને બરાબર અનુભવી જોયો છે ? અને જો ન જોયો હોય તો તેમાં તમારી શ્રદ્ધા નથી એમ શા ઉપરથી કહી શકો છો ? તમે કહો છો કે લોકોને તે રચના નથી અને તે વડે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરનાં વર્ષો વીતી જાય. પરંતુ મને વિવેકથી કહેવા દો કે તમે તેમાં જૂઠો છો. અને ગામડાઓમાં લોકો સાથે કેટલાક પરિચય છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેઓ ખિતકુલ ઉત્સાહ ભંગ નથી. માફ કરજો, પણ ખરી વાત એ છે કે કાર્યકર્તાઓ નાસીપાસ થઈ ગયા છે અને કેટલાક આગેવાનો ઉપર એની અસર થઈ છે, અને તેથીજ તેઓ ઉત્તેજક કામગિરીની માગણી કરી રહ્યા છે. આ નાસીપાસીનાં બે કારણો છે, એક તો તેઓ એમ માને છે કે સ્વરાજ્ય સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે અને બીજું આ કાર્યક્રમ માલ-વગરનો ગણી તેઓની શ્રદ્ધા તેમાં બેસી નથી.” પછી તેમણે સરકાર સાથે અથડા અથડીમાં આવવામાં લાજ નથી એમ કહીને સ્વરાજ્યને માટે ભગીરથના જેવો અપ્રતિહત યત્ન કરવા કહ્યું; કેટલાક અસહકારવાદીઓની અસહિષ્ણુતા પર ટીકા કરી ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાથી રચનાત્મક કાર્યક્રમને નુકસાન થશે એમ કહ્યું, અને ધારાસભામાં પ્રવેશની તરફેણની. કેટલીક દલીલોના રદિયા આપ્યા, અને છેવટે મહાસભા જે નિર્ણય ઉપર આવે તેનો સ્વીકાર કરવાની વિનંતિ કરી.

પછી દેશબંધુ ચિત્ત રંજન દાસે મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. પોતાના ભાવણના આરંભમાં તેમણે કેદમાં પડેલા મહાત્મા ગાંધીજી માટે શોક દર્શાવ્યો અને ઇસસ કાઈરટ અને મહાત્માજીના મુકદ્દમાઓનો મુકાબલો કર્યો. પછી ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ ને નામે સરકારે જાપતાની નીતિ ચલાવી રહી છે તે વિષે કહ્યું: “હાલનો સમય અણીનો છે એટલે પ્રજાને નોકરશાહી તેમજ પોતાના હિન્દી સહચારીઓથી ભિન્ન કરનારો ખરો મુદ્દો આપણે પકડવો એ અગત્યનું છે. ગયે વર્ષે આ સમયે જાપતાનો જે યુગ પ્રવર્તવો શરૂ થયો તે યુગ આપણું ધ્યાન રોક્યું. જાપતાની આ નીતિને કારોબારી રાજતંત્રમાંના વિનીત આગેવાનોએ ટેકા આપ્યો અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો તેમણે એ ખીલ્તે ઉરફેથી પણ ખરી, સરકારને

ટેકા આપનારાઓ ઉપર અપ્રમાણ્યકતાનો કે સ્વદેશાભિમાનની ઉલ્લુપનો આરોપ હું મુકતો નથી. હું તો તેમને માટે એટલું જ કહું છું કે વ્યવસ્થા અને કાયદાના રણધ્વનિથી તેઓ સઘળા દોરાધ ગયા હતા અને હું માતું છું કે, મનતું આવું વલણ વિચારક્ષણીના મૌલિક ગુંથવાડાથી જન્મ પામેલું છે. તેટલા માટે 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના આ નિર્મિત-દલીલની ચર્ચા કરવા હું ધારું છું. "કાયદો અને વ્યવસ્થા" એ દલીલનો ખરેખર આખી દુનીયા ઉપરની નોકરશાહીઓ આશ્રય લેતીજ રહેલી છે. "તેમણે હુમેયુન": "સરકાર તરફથી 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ની જાળવણી, પ્રજા તરફથી અદ્વિય આગ્રાપાલનની અને પ્રતિરોધના અભાવવાળી મનોવૃત્તિ એ નોકરશાહીની સમગ્ર રાજકીય શીસ્તુશીતું સંસ્થ છે. પરંતુ શું વિજેતા નોકરમન પહેલા વિલિયમ રાજની આરંભી ખીજા ચાર્લ્સ રાજા પર્થતના દરેક અંગ્રેજ રાજની એ રાજકીય શીસ્તુશી ન હતી? અને રોમેનોક, હોલનઝોલર્ન અને યુર્બોન રાજવંશીઓની પણ એ રાજકીય શીસ્તુશી ન હતી? અને તે છતાં જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્રતા આવી છે ત્યાં ત્યાં 'કાયદો ને વ્યવસ્થા'ને નામે જાહેર ચયલા આપ ખુદ કાયદાઓના ભંગથી આવેલી છે. જ્યાં સરકાર આપખુદ અને જોડુકમી છે, અને પ્રજાના મૌલિક, પ્રાથમિક હકો સ્વીકારતી નથી ત્યાં 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ની વાત કરવી નિરર્થક છે." પણ ઇંગ્લાંડમાં સ્વતંત્રતાની લડતમાં રાજાઓ અને પ્રજા વચ્ચે કેની અયડાઅથડી ચાલી હતી, અને તેમાં પ્રજાએ કેવી રીતે વિજય મેળવ્યો હતો તેના દાખલા તેમણે ટાંટી જતાવીને કહ્યું કે, "ઇંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાના મૌલિક હકોનો સ્વીકાર 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના સિદ્ધાંતથી નથી મેળવ્યો, એ નિર્ણય સરળ છે. મેં ઉપર દરેલા અપલોકનમાંથી એ ફલિત ચાય છે કે કોઈ નિયમ પ્રથમ લોકની સંમતિ ઉપર રચાયો ન હોય ત્યાં સુધી કાયદો કરનો નથી; ખીજું જ્યાં એવી પ્રજાની સંમતિની ખામી હોય છે ત્યાં તેને પાળવાની લોકોની જિલકુલ દરજ નથી; ત્રીજું જ્યાં એવા કાયદાઓ પ્રજાની સંમતિથી રચાયા નથી એટલું જ નહિ પણ પ્રજાના મૌલિક હકો ઉપર હુમલો કરવાને રચાયા હોય છે ત્યાં જળથી અગરતો હુમલાઓથી એ કાયદાઓ પાછા ખેંચાવી લેવાવવાને પ્રજા હક દેવા છે; એથી "કાયદો અને વ્યવસ્થા" એ નિર્મિત હુમેશ થિન્કિ

મુક્ત સત્તા માટે આગળ ધસ્યું છે અને ધરાય છે, અને છેલ્લું, કાયદાનું વાસ્તવ રાજ્ય શરૂ થાય છે તે અગાઉ કોઈ કાયદો કે વ્યવસ્થા હોઈ ન શકે. ” એવું નિમિત્તોનો હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં આશરો લેવામાં આવ્યો છે એમ કહીને ઇંગ્લાંડના સ્ટુઅર્ટ રાજતંત્રોની અને હિન્દી રાજ્યતંત્રની સત્તાઓની સમાનતા તેમણે દર્શાવી. અને ઉમેર્યું: “ હું” પોતે તો ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ના દાવાઓની વિરૂદ્ધ ઇતિહાસિક પુરાવાઓ દર્શાવતા આધારે થતો નથી, પરંતુ સત્ય ઉપર ટકાવ કરવાનો અને બેકાબદેસર કાયદાઓની ધટના સામે હકુબર્ષો અવરોધ કરવાનો હરેક પ્રજાનો તેમજ હરેક વ્યક્તિનો અવિભાજ્ય હક્ક છે એ દલીલસર હું તેની વિરૂદ્ધ થાઉં છું. ” પછી તેમણે દહતાથી આપણા આદર્શને વળગી રહેવાનો આગ્રહ કર્યો, અને વિશ્વવ્યાપી સુલેહની ભાવના સાથે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના વિકસાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. પછી ફ્રેંચ રાજ્યકાન્તિ, ઇટાલી અને રશિયાની રાજ્યકાન્તિઓના દાખલાઓ આપી સમજાવ્યું કે, હિંસાથી સ્વરાજ્ય મેળવવું અશક્ય છે. અને અહિંસાત્મક અસહકારનો કેટલો બધો વિજય થયો છે, તે તેમણે બતાવી આપ્યું. પછી હરેક યુરોપીયન દેશમાં અને અમેરિકામાં મહાસભાની હીન્નતા અલાવવાને સંસ્થાઓ સ્થાપવાની આવશ્યકતા દર્શાવી અને ઉમેર્યું કે, મોટા એશિયાઈ પ્રજાસંઘ તૈયાર થતો હું. જો હું તેમાં હિન્દ બાગીઘર થતું જોઈએ. પછી તેમણે સ્વરાજ્યની સ્થાપનાને માટે ગામડાંના જીવનની વ્યવસ્થા અને નાનાં નાનાં સ્થાનિક મથકોનું વ્યવહાર સ્વાયત્તત્વ સ્થાપવાની હિમાયત કરી. એવા રાજ્યતંત્રની યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા તેમણે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા:

(૧) હિન્દની પુરાણી ગ્રામ્ય પંચાયતનાં ધોરણો અનુસાર વતે કે ઓછે અંશે સ્થાનિક મથકોની ધટના.

(૨) આ ગામડાંનાં મથકોના અખંડ એકાકારમાંથી વિશેષ મોટાને વિશેષ મોટા સમૂહોની વૃદ્ધિ.

(૩) એકત્રિત કરનાર રાજ્ય આવીજ વૃદ્ધિનું પરિણામ હોવું જોઈએ.

(૪) ગામડાંનાં મથકો અને વિશેષ મોટા સમૂહો વ્યવહાર રીતે સ્વાસ્થ તંત્રવાળાં હોવાં જોઈએ.

(૫) અંકુશની અવશિષ્ટ રહેલી સત્તા કેન્દ્રસ્થ તંત્રને હાથ-રહેવી નોંધજો, પણ એવી સત્તાનો અમલ અપવાદરૂપ હોવો. જોઈએ અને તે માટે યોગ્ય બંધનો સંજવાં જોઈએ નથી કરીને સ્થાનિક મથકોની વ્યવહાર સ્વાયત્ત સત્તા જળવાઈ રહે અને સાથે સાથે કેન્દ્રસ્થ સરકાર ખરેખર એકત્રિત કરનાર રાજ્ય થઈ શકે. આવી મધ્યવર્તી સરકારનું સામાન્ય કાર્ય મુખ્યત્વે સલાહ આપવાનું હોવું જોઈએ.

પછી તેમણે ફેરવાયેલા સંયોગો ધ્યાનમાં લઈને સરકારે સ્થાપેલી ધારાસભાઓ તોડી પાડવાને તેમાં પ્રવેશ કરવાની હિમાયત કરી, અને ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની વિરુદ્ધ કરવામાં આવતી દલીલોના રદીયાં આપ્યા. કાયદાના સર્વિનય ભંગ માટે દેશની તેયારીની તપાસ કરવાને નિમાયકી દમિટીની બહામણો પ્રતિ પોતાની સમતિ દર્શાવી, અને અંતમાં આશાનો અને શ્રદ્ધાનો સંદેશ આપ્યો કે, “ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો ધોરી માર્ગ નથી, પણ અંધકારગંજાદિત અને કક્કિનતા બંધો છે. પરંતુ તમારી હિંમત અડગ છે, અને નિશ્ચય દૃઢ છે; અને જો કે કોઈ કોઈ વાર હાર ખમવી પડશે, સખ્ત હાર ખમવી પડશે, તો પણ તેને પરિણામે વિદેશી સરકારના બંધનમાંથી તમારી જતલી મુક્તિ થશે. ”

પછી તે દિવસે મહાસભા મુલતવી રહી.

૨૭ મીએ મહાસભાની એકઠે પાછી ગળી. રાષ્ટ્રગીતો ગવાયા પછી મહાત્મા ગાંધીજીને અભિનંદન આપવાનો ફરાવ પહેલો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો, અને સધળી સભાએ હાથ રહીને શાંતિથી તે ફરાવ પસાર કર્યો.

દેશસેવા કરતાં જોએ! જોલમાં ગયા હતા તેમની કદર કરનારો ફરાવ બીજો, અને અકાલીજીને ધન્યવાદ આપનારો ફરાવ ત્રીજો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ કરવામાં આવ્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

ગાંધી મુસ્તફા કમાલ પાસાને મુબારકબાદી આપવાનો ફરાવ ચોથો શ્રીમતી સરોજિની નામ્પુએ રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, કમાલપાસાએ એસિયાની શુલાભીની બેડીઓ તોડી નાખી છે, અને હિન્દ તેમના તરફ

દેશતીનો હાથ લંબાવે તેમાં તે પોતાની જાતને પણ માન આપે છે. જાતી-રત-ઉલ્લ-અરબ ખીન-મુસ્લીમ પ્રજાના હાથમાંથી છુટે નહિ ત્યાંસુધી લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ, અને હિન્દની પ્રજા તરફથી દેશતી અને પ્રેમની હું ખાત્રી આપું છું. જ્યાં જ્યાં ઇસ્લામનાં પદ્મપ્રષ્ઠ સ્થાનો ઉપર કોઈપણ ખીન-મુસ્લીમનો હાથ લાગશે ત્યાં ત્યાં તરતજ હિન્દુઓ ખિરાદરીનો નાતો માઠ કરી તેમને મદદ આપવા તૈયાર થશે. જ્યાં સુધી આ દેશમાં એક મુસ્લીમ જાન સલામત હશે ત્યાં સુધી ઇસ્લામ નાશ નહિ પામે અને તેને કચડી નાખવા પહેલાં લોહીની નદીઓ વહેશે અને તેમાં હિન્દુ મુસ્લીમનું લોહી એક સાથે વહેશે.

સરકાર દાગસિંહે ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. હરિદર ઉત્તમ-રાવે વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

રા. શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ ઠરાવમાં 'ખીન-મુસ્લીમ' શબ્દને બદલે 'વિદેશી' શબ્દ મુકવાનો સુધારો રજુ કર્યો. ગાણુ જગજાનદાસે સુધારાને અનુમોદન આપ્યું.

હકીમ અજમલખાને સુધારાનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે ઇસ્લામી શરીઅત પ્રમાણે ઇસ્લામનાં પાક મથકો ઉપર ખીન-મુસ્લીમની સત્તા હોવી જોઈએ નહિ. હું હરેક પ્રજા માટે સ્વતંત્રતા જોવા માગું છું. આરખોને એ જગ્યાનો કબજો આપવામાં આવે તો તેઓ તેમાં ખીન-મુસ્લીમ સત્તા સામેલ કરી શકશે નહિ. આરખોએ અને તુકીએ એ સવાલ પોતાની મેળે અંદર અંદર સમજી લેવો જોઈએ.

ખીજા બે સુધારામાંથી એક પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો અને ખીજો સ્વતઃ નિષ્કર્ષ ગયો.

જવાબ આપતાં શ્રીમતી સરોજિની નાયકુએ કહ્યું કે, આરખોએ ખલીફની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારવાનો સિદ્ધાંત ખિલાફતના સવાલમાંજ સમાયલો છે.

મત લેતાં મૂળ દસ્તાવેજમાં થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી રિસાલદાર અનુપસિંહે આજી પગારના સિપાઇઓની સ્થિતિ

સુધારવા માટે દલીલ કરી, અને પોતાને મળતું પેન્શન છોડી દેવાની વાત બહાર કરી.

આટલું કાર્ય કરી તે દિવસની મહાસભાની બેઠક સમાપ્ત થઈ.

૨૯મી ડીસેમ્બરે મહાસભાની ત્રીજી દિવસની બેઠક મળી. 'રાષ્ટ્રગીત' ગવાયા પછી, બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો હરાવ રા. સત્યમર્તિએ રજુ કર્યો. હરાવ નીચે પ્રમાણે હતો: " આ મહાસભા હરાવ કરે છે કે સવિનયભંગ સમિતિએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાની બહામણ કરી છે તે સ્વીકારવી અને ક્યો ક્યો બ્રિટિશ માલ બહિષ્કૃત ગણવો તથા તેનો માલ ખીજે ક્યે ક્યે રથબેથી મળી શકે એમ છે તે બાંધવા રા. સેન, રા. જયમુખલાલ મહેતા, રા. એન. સી. કેલકર, રા. હમર સોખાની તથા રા. રૂચિરામની એક સમિતિ નીમરી અને તે સમિતિએ જે મહીનાની અંદર પોતાનો અહેવાલ રજુ કરવો.

વળી હરાવ કરવામાં આવે છે કે મહાસભાના ખાદીના તથા તમામ વિદેશી કાપડના બહિષ્કારના કાર્યક્રમને આ હરાવ કાપડો રીતે હરકત કરતો નથી. " હરાવ પર વિવેચન કરતાં તેમણે કહ્યું:—

" મારો હરાવ બહુ નરમ છે, કારણ તેમાં તમામ બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારની વાત નથી. એટલું બધું શક્ય નથી. પરંતુ ક્યા ક્યા માલનો બહિષ્કાર કરી શકાય એમ છે એ કુશળ માણસોની સમિતિ આપણને નક્કી કરી આપશે એટલે તેટલું બની શકે એવું છે. અત્યારે વિદેશી કાપડના બહિષ્કારનું કામ ચાલે છે તેને મદદ રૂપ આ હરાવ છે. હિન્દુસ્તાનની કમડાયલી પ્રખતે સ્વતંત્રતા-ને આપણે જન્મસિદ્ધ હક્ક છે-તે મેળવવાનો આ હરાવ એક વધુ માર્ગ બનાવે છે. વળી દેશમાં અત્યારે જે સિધ્ધિતા આવી ગઈ છે તે કદાહી નાંખવામાં પણ આ હરાવ મદદ રૂપ થશે ઇંગ્લાંડના મજ્જુગપક્ષને જ્યારે હામશે કે હિન્દુસ્તાનને મનાવ્યા વિના આપણો કાંઈ આરો નથી ત્યારે તે પણ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને તેમ કરવા ફરજ પાડશે. બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવામાં દેવની વૃત્તિ રહેલી છે એવું જોએ કહે છે તેમના તત્વજ્ઞાનની અને માનસશાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ

વાદ કોટીઓ હું તો કાંઈ સમજી ન શકતો નથી. ઇંગ્લેન્ડના લોકો જેને હૃદયથી ચાહે છે એવા તેમના યુવરાજનો બહિષ્કાર કર્યો તેના કરતાં આ બહિષ્કારમાં શું વધારે દેવ રહેલો છે ? પરદેશી માલ બાળવા કરતાં અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રદર્શનનો બહિષ્કાર કરવા કરતાં શું આ બહિષ્કારમાં વધારે દેવ રહેલો છે ? અરે એ તો બધી નબળાં હૃદયની વાતો છે. પ્રેમ અને દેવ એ કાંઈ કયાં કરાતા નથી, કે મહાસભાના કરાવે અથવા ભાષણોથી નીપજતા નથી. જે આપણા દેવથી ખુનામરહી થાય તેમ ન હોય અથવા તેને ઉત્તેજન મળે એમ ન હોય તો એવો દેવ તો થઈ શકે છે. જે હિંદી અંગ્રેજ પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ રાખવા ના પાડે તેને હું ધૂતારી કાઢવા તૈયાર નથી. અંગ્રેજ પ્રજાએ જનરલ ડાયર જેવો માણસ પેદા કર્યો તે માટે હું કશું કહેવા નથી ઇચ્છતો. માણસથી લાગણીના આવેશમાં એવું કૃત્ય થઈ પણ જાય. પરંતુ ડાયરની કતલ થઈ ગયા પછી કેટલેય મહીને જે પ્રજા ઠીક કલેજે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડની રકમનું ફંડ કરીને તે કતલ કરનારને બેઠા આપે તે પ્રજા ઉપર કેમ પ્રેમ રખાય ? આ તો તમે મને દેવ બનાવવાનું અથવા તો મને ભૂઠો અને દંભી બનાવવાનું કહો છો. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને આયર્લેન્ડ સ્વતંત્ર થવા સાથે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરેલો તે દાખલા આપણી આગળ મોજુદ છે. તમે એને પ્રેમ કહો કે દેવ કહો પણ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર ઇતિહાસે નવાજેલું છે અને હું તેનો ઉપયોગ કરવા ધારું છું. ”

સ્વામી ભારતસ્તીર્યે અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આથી માન્યેસ્થરને જીવનું રાખવા માટે હિન્દનું ખુન વહેતું બંધ પડશે.

રા. વિજયરાધવાચારીઅરે કરાવેલો વિરોધ કરતાં કહ્યું કે, સમજા બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાથી બીજા દેશો પોતાનો માલ અત્રે વધારે મોઢો વેચશે. વળી આથી બ્રિટનનો મજુર પક્ષ પણ આપણી વિરૂદ્ધ જશે.

રા. રંગા સ્વામી આગળે વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, બ્રિટિશ લોકોનું બાબત નાણાં ગ્રાસ્ય છે, તેથી સમયેલો બહિષ્કાર રાજદ્વારી લડતનું એક હથિયાર છે.

રા. સુંદરલાલે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. :

રા. શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ તેને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

રા. રાજગોપાલાચાર્યે ઠરાવની વિરુદ્ધ પડતાં જણાવ્યું કે આ ઠરાવ પસાર કરવાથી આવેસથી પાછળ પડાવું પડે એવા પગલાં ભરી બેસીશું. ઠરાવ સ્વદેશીને મદદ કરવાને બદલે આપણા દેશને ઇંગ્લાંડ સિવાય બીજા કોઈ દેશ પર આધાર રાખતો બનાવશે.

બીજા બે વક્તાઓએ વિવેચન કર્યા પછી રા. સત્ય, મૂર્તિએ વિરુદ્ધ પક્ષની દલીલોનો જવાબ વાળ્યો.

ઠરાવ પર મત લેવામાં આવ્યા, અને બહુમતીથી ઠરાવ ના મંજૂર થયો.

ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઠરાવ રા. રાજગોપાલાચાર્યે રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું:—

બીણી બીણી વિગતોમાં આપણી વચ્ચે ગમે તેટલા મતભેદ હશે. પણ ધારાસભાનો અસરકારક બહિષ્કાર કરવો જોઈએ એ મુખ્ય બાબતમાં આપણે સૌ સંમત છીએ. ધારાસભાઓનો ખરેખરો બહિષ્કાર કરવાની એક જ રીત છે કે ચુંટણીનો જ બહિષ્કાર કરવો. જો આપણે મુધારાની મોજનાને કમુલ રાખીએ તો તેથી કેટલેક દરજ્જે આ ધારાસભાનો મોભો પણ આપણે કમુલ રાખી લીધા જેવું થાય છે. પણ આપણે બહિષ્કાર એ કેવળ રથૂલ બહિષ્કારજ નથી. એ લોકોને ઊધાડા પાડીને તેમનો મોભો તોડી નાખવો એ આપણો તો હેતુ છે. ધારાસભાઓની પ્રતિષ્ઠા અને મહત્ત્વને આપણે કંઈક માન્ય રાખીશું અને પછી તેમની જોડે લડવા જશું તો આપણે હાથે કરીને બાજુ ખેંચ બેસવાના છીએ. એટલે હિન્દુ સ્થાનના આ બીજા ધારાસભાઓની પ્રતિષ્ઠાને ખીલકુલ માન્ય રાખવી ન જોઈએ. તેમની હયાતીજ હોય નહિ એ રીતે આપણે બેપરવાઈ જ રાખવી જોઈએ. આજ સુધી મહા મહેનતે આપણે ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા સંજંધી જે વાતાવરણ પેદા કરી ચક્રવા છીએ તેને જો આપણે બગાડી મારશું અને નવો જ અખતરો લઈને બેસીશું તો કરી કમાણી બધી.

આપણે જ દ્વારે ધૂળ મેળવી નવેસરથી નવી કમાઇ કરવા માંડવી પડશે. પણ એ નવો અખતરો આટલો જ શ્વેતમંદ થાય એવો બહુ સંભવ નથી.

જે વાતાવરણ આપણે પેદા કરેલું છે તે કંઈ ખાલી ધુમાડાના બાથકાળ નથી. એક એક મતદાર જાણી ગયો છે કે આપણે આ ધારાસભાને કેવળ કારસ રૂપ બનાવી મુકી છે; ધારાસભા એ લોકોનું પ્રતિનિધિમંડળ જ નહિ. કેવળ સરકારનો મેલ છે. સરકાર આ ધારાસભાઓની મારફત પોતાની મરજીનો, પોતાની બેજવાબદાર મરજીનો અમલ કરાવે છે. જ્યાં સુધી આપણે આ સરકારની સાથે મૂળ બાબતમાં સહકાર અભાવતા હોઈએ ત્યાં સુધી તેના હાંકણ તજે છપાઈને પોતાની બેજવાબદારી હાંક્યે જવી એ સરકારની નીતિ છે. આ કારણથી આપણા પ્રતિનિધિઓએ તેમની તેવી માયાવી ધારાસભાઓમાં જઈને ન બેસવું બેઠાં, નીમેલા સળે ત્યાં જઈને બેસતા હોય તો બહે બેસતા.

ધારાસભાના બહિષ્કારની સાથે બીજી બાબતોને મેળવી દેવી, એમ કહેવું કે આપણે નથી જતા તોપણ સરકાર તો પોતાનું કામ કરે જ જાય છે એવી દલીલ કરવી એ સીધી વાતને મુઠીને ગોઠે ચઢાવવા જેવું છે. ધારાસભાઓનો આપણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવું તો મળે તે આલશે તો ખરી, પણ આપણે જાણતા હોઈએ કે આપણા પ્રતિનિધિઓ સરકારની મંદિમાં નથી, આપણે દેખતા હોઈએ કે સરકાર પ્રતિનિધિ રાજ્યતંત્રનો પછેડો ઝાઝીને ફેરે છે પણ તે કેવળ જુઠાણું છે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરીને આપણે એ પછેડાને ચીરી નાંખીશું અને ખરેખરો અસહકાર કરીશું.

બહિષ્કારની આપણી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાની જે દરખાસ્ત મુકવામાં આવે છે તેના મૂળમાં એવી માન્યતા રહેલી છે કે આપણે નિષ્ફળ ચલા છીએ. હું કહું છું કે આપણે નિષ્ફળ ચલા નથી.

કોઈ કહેશે કે તાર તો વધે જાય છે, બહાર રહીને બહિષ્કાર કર્યો તેમાં શો અર્થ સંધાયો ? પણ હું તેમને પૂછું છું, “શું તમે ત્યાં જઈને એવા ખરડા રજૂ કરવાના છો કે અમુક કર ચઢાડવો અથવા અમુક અર્થમાં કાપકપ કરવી ?” આ ઉદ્દેશથી ધારાસભામાં જવા કોઈ તૈયાર નથી.

જો આપણો આત્મા સાક્ષી પૂરતો હોય કે આપણે આ કાર્યક્રમને અજમાવી શકાય તેટલો અજમાવી છુટ્યા, આપણાથી હવે આ લડત આગળ ચલાવી શકાય તેમ નથી, તો હાલે આપણે જવું, હોય તેવું કપૂલ કરી દઈએ, અને કાંઈક ખીજ પદ્ધતિ અખત્યાર કરીએ પણ હું કહું છું કે આપણે નિષ્ફળ ચલા નથી. જ્યાં સુધી આપણું ધારણું ધોય સર કરવાને જેટલો જખરદસ્ત પ્રયાસ આપણે કરવો જોઈએ તેટલો કરી રહીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે આપણા કાર્યક્રમથી વિરોધી એવું જરા પણ વર્તન ન કરવું જોઈએ. આપણે જેવો બહિષ્કાર કર્યો હતો તેવો જ બહિષ્કાર પાછો ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યેજ આપણો છુટકો છે.

સામસામા અણુવિશ્વાસ રાખ્યાં કરીએ/ આપણા નેતાઓનો અણુ-વિશ્વાસ રાખીએ એમા શુ વળશે ? આપણે માનવું જોઈએ કે દરેક જણ પોતપોતાની સમજણ પ્રમાણે વર્તવાનો છે. કદાચ કોઈ બૂલમાયે હોય. પણ સુદ્ધિના ક્ષેત્રમા કાંઈ બૂલચૂક કરી બેસશે તેટલાથી દેશની ઉપર કરોા ઉદ્ધાપાત થઈ જવાનો નથી એની આપણા મનમા આપણે ખાત્રી રાખીએ.

ડૉ. અન્સારીએ કરાવને રીતસરનું અનુમોદન આપ્યું અને તેનો પરતું પોતાનું આપણુ ખીજ દિવસને માટે મૂલતી રાખ્યું.

તા. ૩૦ મી એ મહાસભાની બેઠક પાછી મળી. પ્રારંભમા બાણુ મોતીલાલ ઘોષ અને બાણુ અંબિકા ચરણ મનુમદારનાં મૃત્યુ માટે સમસ્ત મહાસભાએ ઉભા રહીને શોક દર્શાવ્યો. પછી ધારાસભાપ્રવેશના બહિષ્કારના કસાવ પરની, અધુરી રહેલી ચર્ચા શરૂ થઈ. પડિત નેહીરામ શર્માએ કરાવને વિશેષ અનુમોદન આપતા કહ્યું કે, ધારાસભામા પ્રવેશ કરવો એ પાપ છે. ડૉ. અન્સારીએ બાકી રાખેતું બાણુ આપતાં કહ્યું કે, ધારાસભાની અંદર ઘુસી તેનો બહિષ્કાર એ કરવો રાજદ્રવ્ય હું સમજી શકતો નથી. અસહકાર નિષ્ફળ ગયો છે અને ધારાસભામાં જઈ દેશના ભલા માટે સુધારાનો ઉપયોગ કરવો છે એમ જો કહેવામા આવે તો તે આવકારદાયક છે. મહાસભાના ઉમેદવારોને વારેવારે ફોગટ ચુંટાવા દેવામાં સમય અને નાણાં નાખી દેવા વાલ્ખી નથી. બે ત્રણ વર્ષ પછી યાકીને ચુંટણીમાં ઉતરવું છોડી દેવું પડે અને વિનીતોને તેમાં જવાની તક મળે

અને વળી જે અસહકારીઓ ખડુમતીમાં ન સુંઠાય તો પછી અંદર બહિષ્કાર શી રીતે થઈ શકે? એમ લક્ષ્મણ મોહાનીએ દર્શાવેલ વિશેષ અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે જેઓ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છે છે તેઓ અસહકાર છોડી દેવાની કલ્પના કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ જેઓ વત્તી ઝાંઝી સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે તેઓ ધારાસભાદ્વારા વધારે સુધારા મેળવવાનો પ્રયાસ કરીને તેમ કહી શકે તેમ છે. ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના દર્શાવની વિરુદ્ધ પક્ષમાં જે શૂંઠ કરી છે તેથીજ પંડિત મોતીલાલ નેહરુની આગેવાની હેઠળ આવી પ્રતિદિવાને જન્મ મળ્યો છે. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, હું અખળા છું પરંતુ સ્વરાજ્યની સિપાઈ છું. જ્યાં સુધી આ મહાસભા મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ અને અસહકારના સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ તરીકે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી નહેશે ત્યાં સુધી અમે તે આદર્શને વફાદાર રહીશું. હું સ્વીકારું છું કે જેમ સમય બદલાય અને સંયોગો બદલાય તેમ આપણી રાજનીતિની ધુનઃ રચના કરવી જોઈએ અને કાર્યક્રમોમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ, પરંતુ જ્યાં સુધી તે રાજનીતિને ધુનઃ અંકિત કરવામાં આવે, અને નવીન પ્રકારની અસહકારની મર્યાદા અને કાર્યો અને જુરસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવે ત્યાં સુધી હું જેવી વફાદાર છું તેવી રહીશ ગાંધીના અસહકારના મારી પોતાની સત્યાગ્રહ વ્યાખ્યાને વળગી રહીશ અને સરકાર સાથે રસાકર્ષી કરવાને બદલે કાયદાના સવિનયબાંધારા તેમના આદર્શને સફળ કરીશ.

રા. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરે એવી મતલબનો સુધારો રજુ કર્યો કે, ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ૧૯૨૦ ના કરતાં ધારે અસરકારક બનાવવાને આ મહાસભા મહાસભાના પક્ષના માણસોને મત આપવાની મતદારોને જણામણ કરે છે, અને તેઓ સુંઠાયા પછી ધારાસભામાં પોતાની બેઠકો નહિ લ. આ પ્રમાણે ખતે પક્ષો વચ્ચે સમાધાની કરવાનો માર્ગ રા. આયંગરે બતાવ્યો. કુમારી લક્ષ્મણવતીએ આ સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. રા. દીપ નારાયણ સિંહે આ સુધારાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

રા. વિજય રાધવાચારીએ મૂળ દર્શાવેલ વિશેષ અનુમોદન આપતાં

હું કે, આપણે મહાસભામાં ભંગાણુ પડશે એ વિચારથી મત આપવાનો નથી, કિન્તુ વસ્તુના ગુણદોષ જોઈનેજ નિર્ણય કરવાનો છે. જે પ્રજા કોઈ એક નેતા અગર નેતાઓને આંધળી થઈ 'અનુસરે તે નાશની અણી ઉપર છે ધારાસભાપ્રવેશની તરફેણમાં નિર્ણય થયો તો સરકાર એક રાત્રિની ખેડકમાં દાખલ થવાના નિયમોમાં ફેરફાર કરી શકે તેમ છે. વળી તેમ છતાંય કદાચ જહુમતીથી ચુટાયા તો પણ નવાં બંધારણ અનુસાર વાયસરોયને મરજી મુજબ ગમે તેટલી વાર કારણ દર્શાવ્યા વગર ધારાસભા વીખેરી નાખવાની સત્તા છે. ઉપરાંત સરકાર એમ ખતાવશે કે પૂર્વવાસીઓ પાશ્ચાત્ય રાજ્યપદ્ધતિ માટે યોગ્ય નથી અને તેથી તે માટે નાણાંનો વ્યય કરવો વ્યર્થ છે. વળી યાદ રાખવું ઘટે છે કે સરકાર ધારાસભા વગર ચલાવી શકે તેમ છે અને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા તેમજ કરો ઉધરાવવા તેની પાસે ઘણા કાયદાઓ છે. વળી દિશામાં આવો ભારે ફેરફાર કરવાથી ગાંધીજીના કાર્યક્રમથી જનસમૂહોની મનઃસ્થિતિની થયેલી પ્રગતિ અગ્રશે મેં સાંભળ્યું છે કે, ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની તરફેણના પક્ષના આગેવાનો ઠરાવ ઉડી જશે તો મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેતા બધ પડશે. જો તે આગેવાનો એમ દરશે તો મને દુઃખ થશે પરંતુ હું કહું છું કે, વ્યક્તિઓની ખાતર મહાસભાએ પોતાના વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ભોગ ન આપવો. તેણે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.

આ સમયે લોસેન પરિપક્વ થી ઉભી થયેલી ગંભીર સ્થિતિ જોતાં તાત્કાલિક કાયદાભંગ શરૂ કરવાનો વિચાર કરવા ચાલતી ચર્ચાને મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત રા. અખંડુલ રહેમાને રજુ કરી, પરંતુ, મહાસભાએ મોટી જહુમતીથી એ દરખાસ્ત નામંજુર કરી.

રા. સી. ઓસ. રંગાઆચરે રા. આયંગરના સમાધાની કરાવતા સુધારાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

૫મી પડિત મોતીલાલ નેહરુએ નીચે પ્રમાણે સુધારો રજુ કર્યો:
 " કાયદાભંગ તપાસ સમિતિના હેવાલને અનુસરી એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે પંજબ અને ખિસાફતના અત્યાચારો દૂર કરાવવા અને અહિંસા-

તેમકે અસહકારના સિદ્ધાંત અનુસાર તાત્કાલિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા અસહકારીઓએ ધારાસભાની સુઠણીમાં ભાગ લેવો અને બહુમતીમાં સુઠાવા માટે બનતો દરેક પ્રયાસ કરવો. વિશેષમાં ઠરાવવામાં આવે છે કે નવી ધારાસભાઓ ૧૯૨૪ના બન્યુઆરી માસમાં મળનારી હોઈને ૧૯૨૩ ની બેઠક ડીસેમ્બરના છેલ્લાને બદલે પહેલા અઠવાડીઆમાં ભરવી અને ફરીથી આ બાબત સંયોગાનુસાર વાજબી લાગે તે નિર્ણય કરવા માટે મહાસભા સમક્ષ ફરીથી રજુ કરવી. ”

આ સુધારાનું વિવેચન કરતાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ કહ્યું કે, ચોક્કમાં હથિયારથી સ્વરાજની લડત લડવાની મારી નેમ છે અને અસહકારમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સહિત હું મારી એ નેમ સાધવા માગું છું.

૨૧. રાજેન્દ્રપ્રસાદે મૂળ ઠરાવની તરફથીમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

૨૧. થી પ્રકાશમે ૨૧. આમગરના સુધારાને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું.

પંડિત મદન મોહન માળવીયે ધારાસભાપ્રવેશની તરફદારી કરતાં કહ્યું કે, ધારાસભાની અંદર જવાથી દેશનું બહુ કરી શકાશે, જાપ્તાની ગાંડપણ ભરેલી નીતિ અટકાવી શકાશે, મહાત્મા ગાંધી અને ખીજા આગેવાનોનો છુટકારો મેળવી શકાશે, કાપકૂપ કરવા, અર્થ ઘટાડવા અને કરનો ભોજો ઘટાડવા સરકારને ફરજ પાડી શકાશે. જેલમાં જઈ દુઃખો સહન કરવાથી સરકારનું હૃદય પીગબનું નથી. ચોખ્ખાદાર ઉધતો હોવાથી સરકાર ગાંડી બની છે અને ધારાસભામાં દાખલ થયા કે તરતજ સરકારનાં કામો દેશને લાભકર્તા થઈ પડે એવું ફરીશું. રચનાત્મક કાર્યક્રમ પણ સાથે સાથે અજમાવી શકાશે. જેવી રીતે અમુક સંયોગોમાં વેદો આપેલું આપડ પાછળથી સંયોગો બદલાતાં ફેરવવું જોઈએ તેમ વેદની ગેરહાજરીમાં તેના એલાઓ તે ફેરવવાની ના પાડે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. મહાત્મા ગાંધી પણ વેદજન કહી શકાય. એક વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવવા દોરેલા કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકેજ ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હવે જ્યારે તે વર્ષ વીતી જવા છતાં સ્વરાજ મળ્યું નથી ત્યારે આપણે કાર્યક્રમ ફેરવવો જોઈએ. પંડિત મોતીલાલ નેહરુનો સુધારો ૨૧. આમગરના સુધારા કરતાં સારો છે, કારણ કે અભિ-

ધ્યમાં શું કાર્યક્રમ ધડવો તે નક્કી કરવા માટે ખાસી ૧૨ મહીનાની મુદત રહે છે. અંતમાં પડિતજીએ કહ્યું: મારા વૃદ્ધ માણસના શબ્દ યાદ રાખો; જો તમે હમણાં તેના અસ્વીકાર કરશો તો તમારે પાછળથી પસ્તાવાનો વખત આવશે.

પછી રા. રાજગોપાલાચાર્યે પોતાના ઠરાવની વિરૂદ્ધ થયેલી દલીલોનો જવાબ વાળ્યો.

ઠરાવ અને સુધારાઓ પર મત લેતાં સુધારાઓ રદ થયા અને મૂળ ઠરાવ મંજૂર થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસે મહાસભાની બેઠક મૂકાતી રહી.

૩૧ મીએ મહાસભાની છેલ્લા દિવસની બેઠક બરાબ. પ્રારંભમાં મળુરોની સ્થિતિ સુધારવાનો ઠરાવ રા. દીપ નારાયણ સિંહે રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું: હિન્દની વસ્તીનો ૯૦ ટકા ભાગ કિસાન એટલે બેકુતો અને મળુરોનો અને જો મહાસભાને તેઓનો ટકો હોય તો તેની માગણીનો અસ્વીકાર ન થાય. તેથી મળુરવર્ગને સાથે લીધા વગર મહાસભા સ્વરાજ મેળવી શકશે નહિ.

ડૉ. કે. હી શાસ્ત્રીએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું; રા. કે. પી. સેન સિંહાએ વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. સમાજવાદી રા. સીંગારા વેલુ ચેટ્ટીએ વિશેષ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, મહાસભાએ મળુરો પાસે સીધા અને નહિ કે ટ્રેડ યુનિયન કેએસસદારા જવાનું છે અને એ પ્રમાણે મળુરો સાથે એક થઈ પ્રમુખીય હડતાલ પાડવી કે જેથી સરકાર અને ધનવાન વર્ગનેના અંકુશમાંથી છુટાય આ ડુનીયામાં જેટલાં દુઃખો છે તેટલાં મળુરોનેજ સહેવાં પડે છે; જેવા કે દુષ્કાળ, રોગ, ભૂખમરો, વસ્ત્ર અને ધરખાર વગરના થઈ પડવું વિગેરે સમાજવાદી હોવા છતાં દુઃખ અહિંસાત્મક અસહ-કારથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે એવી માન્યતા ધરાવું છું.

ઠરાવ સર્વોત્તમતે પસાર કરવામાં આવ્યો.

મળવણીની સરકારી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાનો ઠરાવ

રા. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે રજુ કર્યો, બાણુ શિરીશ ચંદ્ર ચેટરજીએ તેને અનુમોદન આપ્યું અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

મહાસભાના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવાનો ઠરાવ બાણુ પી. કે. મનુમદારે રજુ કર્યો. તે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો:

“ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય સ્વરાજ છે, સ્વરાજ એટલે સધળાં શુદ્ધ અને વાળખી સાધનો વડે હિન્દના લોકોએ પરદેશ સારે સંબંધ વગરનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું તે. ”

રા. સીંગર વેલુ ચેટ્ટીએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. સી. રાજ-ગોપાલાચાર્યે અને રા. સુન્દરલાલે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. રા. કમલુર રહે-માને ઠરાવને વિશેષ અનુમોદન આપ્યું. બાણુ મનુમદારે વિરૂદ્ધ લઘીસોનો જવાબ આપ્યો. મત લેવામાં આવતાં ઠરાવ નામંજુર થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો.

હિન્દના પ્રજાશ્રીય દેવાનો અસ્વીકાર કરવાનો ઠરાવ રા. રાજગોપાલા-ચાર્યે રજુ કર્યો. તેમણે કહ્યું: “ છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં હિન્દી સરકારની તિલ્તેરીમાં ૯૦ કરોડનો ખાડો પડ્યો છે, અને તે ખાડો ઉઠીનાં નાણાં લઈને અને પાયાવગરનું કાગળનું ચલણ વધારીને પૂરવામાં આવ્યો છે. આ ખાડાનું કારણ લશ્કરી ખર્ચ છે અને આ ખર્ચ આટલી હદે રાખવામાં આવે તેનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ વિદેશી સરકાર તેની પ્રજાની વફાદારી ઉપર વિશ્વાસ મુકી શકે નહિ અને તેથી તેને ખર્ચાળ લશ્કર નિભાવવું પડે છે. ધારાસભામાં જઈએ તો પણ સરકારને આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખતી કરી શકાય તેમ નથી તેમજ લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એ રકમ ઉપર મત આપવાનો આંખણને હક્ક નથી. હું જાણું છું કે, મારો ઠરાવ બહાલ મારવા જેવો લેખાશે. પરંતુ જો આપણે સ્વરાજપ્રાપ્તિમાં પ્રમાણિક વિશ્વાસ ધરાવતા હોઈએ તો આપણે આ ઠરાવ સ્વીકારવો જોઈએ. ”

રા. વિજયરાધવાચારીઅરે આ બાબત વિચારણા માટે મહાસ-ભાની આપત્તી બેઠકમાં હેવાલ રજુ કરવા માટે અખિલ હિન્દ મહાસભા

સમિતિને સોંપવાનો સુધારો રજુ કર્યો; રા. વલ્લભભાઈ પટેલે સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. રા. રાજગોપાલાચાર્યે એ સુધારો સ્વીકારવાની સંમતિ દર્શાવી. રા. એચ. સર્વોત્તમરાવે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. મત લેવામાં આવતાં રા. વિજયરાધવાચારીઅરનો સુધારો ઉડી ગયો, અને મૂળ ઠરાવ મંજૂર કરવામાં આવ્યો.

પછી રા. રાધાકૃષ્ણ ભાર્ગવે એવી દરખાસ્ત મુકી કે મહાસભાની હવેની બેઠકે ડીસેમ્બરને બદલે માર્ચમાં બરવી, પરંતુ કેટલીક ચર્ચા થયા બાદ એ દરખાસ્ત નામંજૂર કરવામાં આવી.

કાયદાભંગની તૈયારીઓ કરવા માટે રૂપ લાખ રૂપિયા અને ૫૦ હજાર સ્વયંસેવકો મેળવવાનો ઠરાવ રા. અખ્યાસ તૈયમજીએ રજુ કર્યો. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. રા. વસન્ત કુમાર મજુમદારે પ્રાંતિક સમિતિઓની દેખરેખ હેઠળ એકદમ કાયદાભંગ શરૂ કરવાનો સુધારો રજુ કર્યો. રા. ફઝલુર રહેમાને કાયદાભંગની સૂચવેલી તૈયારીઓ ત્રણ મહીનામાં પૂરી કરવાનો સુધારો રજુ કર્યો. બાબુ શિરીશચંદ્ર ચેટરજીએ એ સુધારાને અનુમોદન આપ્યું. રા. બાબુરામ વર્માએ નીચેના ઠરાવ સુધારા તરીકે રજુ કર્યો:

“આ મહાસભા એવો મુખ્ય અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મોટા પાયા ઉપર કાયદાભંગની લડત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, અને સંયુક્ત પ્રાંતો અને આસામમાં હજી પણ ફોજદારી કાયદામાં સુધારેલા કાનુનનો અમલ ચાલુ હોવાથી ત્યાં મોટા પાયા ઉપર વ્યક્તિગત કાયદાભંગ શરૂ કરવાનું યોગ્ય સ્થળ છે તેથી ઠરાવવામાં આવે છે કે આખા હિન્દમાંથી ૭૦ હજાર સ્વયંસેવકો એકદમ ભેગા કરી અને તરતજ આસામ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં જઈ અખિલ હિન્દ મહાસભા સમિતિની દેખરેખ હેઠળ વ્યક્તિગત કાયદાભંગની લડત આદરવી.”

કેટલીક ચર્ચા થયા પછી સધળા સુધારા ઉડી ગયા, અને રા. અખ્યાસ તૈયમજીનો મૂળ ઠરાવ પસાર થયો.

રા. રાજગોપાલાચાર્યે વ્યક્તિગત બચાવના હક્કનો ઠરાવ રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

નજીકના પૂર્વની ગંભીર પરિસ્થિતિ જોતાં ખિલાફતની કાર્યવાહી સમિતિની સાથે મળીને મહાસભાની કાર્યવાહી સમિતિએ પગલાં લેવાનો ઠરાવ રા. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે રજુ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પછી જોહાન-સબુર્ગ (નાતાલ)ની બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન, ડબ્લનની ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ કમિટી, ડબ્લનની ઇન્ડિયન એસોસિએશન, કેપટાઉનની બ્રિટિશ ઇન્ડિયન લીગ, અને કાણુલ કોંગ્રેસ કમિટીને મહાસભા સાથે જોડી દેવાની માગણી સ્વીકારવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની ચાર સંસ્થાઓને મહાસભામાં સામટા ૧૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની અને કાણુલ કોંગ્રેસ કમિટીને ૨ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની છુટ આપવામાં આવી હતી.

પછી ફારુક થતા સામાન્ય મંત્રીઓ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, ડૉ. અન્સારી અને રા. રાજગોપાલાચાર્યની સેવાઓની કદર કરનારો ઠરાવ અને તેમને રથાને રા. મુઆઝમઅલી, રા. વલ્લભભાઈ પટેલ અને રા. રાજેન્દ્ર પ્રસાદને આવતા વર્ષ માટે સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે નીમવાનો અને શેઠ જમનાલાલ બળન અને શેઠ છોટાણીને બળનચીઓ તરીકે ફરીથી નીમવાનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

રા. નાગેશ્વર રાસો મહાસભાની આવતી બેઠક આંદ્રમાં બરવાલુ આમંત્રણ આપ્યું, જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

સ્વાગત સમિતિ. તરફથી રા. દીપનારાયણસિંહે પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો, પ્રમુખે તેનો વળતો જવાબ આપ્યો, અને મહાસભાની સાડની-સમી બેઠક સમાપ્ત થઈ.

ઠરાવો.

મહાત્મા ગાંધીજીને અલિનું દન.

૧. શ્રી. ગાંધીજીએ શાન્તિ અને સત્યના પ્રચારથી માનવજાતિની જે સેવા કરેલી તેની આ સભા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લે છે, અને તદ્દર કરે છે.

કે હિન્દુસ્તાનના લોકોના હક્કો ખરા કરવા ખાતર તેમણે જે અહિંસાત્મક અસહ-
કાર ઉપાડ્યો છે તેના સિદ્ધાન્તમાં આ સભાની અદ્વા પ્રથમ જેવી જ કાયમ છે.

જેલ વાસીઓની સેવા.

૨. જે જે શૂરવીર પ્રજાજનોએ મરણ્યાત દુઃખસહનના કાર્યક્રમને
અનુસરીને દેશના હિતને અર્થે સંઘટા વેઠ્યાં છે અને જેઓ મહાસભાની
સલાહને માન આપીને બચાવ કે નમનગીરી કશું ન આપતાં ઝાળી કે વધુ
મુદતના જેલવાસ ભોગવી આવ્યા છે કે આજે ભોગવી રહ્યા છે તે સર્વ પ્રજા-
જનોની સેવાની આ સભા પૂરેપૂરી કદર બૂઝે છે. આ સભાનો સારા દેશને
આગ્રહ છે કે આપભોગનો આવો જ ભૂસ્સો કાયમ રાખવો અને આપણા
સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની જુગેરા અસ્ખલિત ચલાવ્યે જવી.

અકાલી શહીદોને સુખારકબાદી.

૩. અકાલી શહીદોએ જે બહાદુરી બતાવી છે તેનો ભટક નથી. તેમણે
અહિંસાધર્મનું એવું મુન્દર અને લબ્ધ પાલન કરી બતાવ્યું છે કે તે માટે મગરૂરી
થાય છે અને તે માટે આ સભા પોતાનાં આદર અને કદર બાંધતી કરે છે.

ગાંધી કમાલ પાશાને અભિનંદન.

૪. ગાંધી કમાલ પાશાને તથા તુર્કી પ્રજાને તેમની હમણાં જ થયેલી
છત માટે આ સભા સુખારકબાદી આપે છે. તુર્કી પ્રજા સ્વતંત્ર સ્વાધીન દરમિયાને
ભોગવતી થઈ જાય તે સાર અને પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવનનો વિકાસ કરતાં કોઈ
તેને અટકાવી ન શકે, ઇસ્લામનું રક્ષણ તે બરાબર કરી શકે તેવી ભતની
અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કરી આપવા સાર જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર પોતાની પૂરી
સત્તા વાપરશે નહિ; પોતાની તરફનાં સર્વ વિધોને દૂર કરશે નહિ, જ્યાં સુધી
જહિરત-હલ-અરબને બિનઇસ્લામી કબજામાંથી છૂટું કરવામાં આવશે નહિ.
ત્યાં સુધી આ જુગેરા આદુ રાખવાનો હિન્દુસ્તાનના લોકોનો નિરધાર છે
એવું આ સભા જાહેર કરે છે.

ધારાસભાઓનો અહિંસાર.

૫. ૧૯૨૦ ની ચુંટણીઓ વખતે કરવામાં આવેલા ધારાસભાના અહિંસારને
પરિણામે જે સંસ્થાઓ ઉપર પોતાની સત્તા મક્રમ કરીને સરકાર બિનજવાદાર
રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની કોશિશ કરે છે તેનું નૈતિક બળ નારા પામ્યું છે એટલા
માટે; અને ધારાસભાની ચુંટણીમાં ભાગ ન લેવો એ અહિંસાત્મક અસહકારના
કાર્યક્રમનું મુખ્ય અંગ હોઈને આવતા વર્ષની ચુંટણીઓમાં પણ હિન્દુસ્તાનની

પ્રથમ કોઈ પણ ભતનો બાગ ન જ તે એ જરૂરનું છે એટલા માટે; આ મદા-
સભા એવી સલાહ આપવાનો ઠરાવ કરે છે કે મદાસભાના કોઈપણ સભ્યે
ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે ઉઠ્યા રહેવું નહિ અને મદાસભાની સલાહ વિરૂદ્ધ
ધારાસભાની ઉમેદવારી કરનારા કોઈ નીચે તેમને કોઈપણ મતદારે મત
આપવો નહિ, અને આ બાબતમાં મદાસમિતિ સૂચનાઓ આપે તે રીતે તેમણે
ખેતાના બહિષ્કારનું સ્વરૂપ રાખવું.

મળુરોના સંધ.

૬. આ મદાસભા એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મળુરોને સુધારવા અને
તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઇરાદાથી અને તેઓના વાજબી હક્કો અપાવવા અને
વળી હિન્દી મળુરોનો અને હિન્દી સાધનેનો ખોટો લાભ લેવાતો અટકાવવા
હિન્દી મળુરોને વ્યવસ્થિત બંધારણમાં મુકવા જોઈએ, તેથી ઠરાવવામાં આવે
છે કે આ મદાસભા જોલ ઇંડીઆ ટ્રેડ યુનિયન કેમિસ અને ભૂદી ભૂદી કિસ્તાન
સભાઓએ હિન્દના કામદારોને વ્યવસ્થિત કરવાની હીલચાલ કરી છે તેનો
આદર કરવાની સાથે ખેતીવાડીમાં અને ઉદ્યોગોમાં કામે લાગેલા હિન્દી મળુરોને
વ્યવસ્થિત કરવા માટે જોલ ઇંડીઆ ટ્રેડ યુનિયન કેમિસની કારોબારી સમાને
મદદ કરવાની સાથે નીચનાઓની એક કમિટી નીમે છે:

મેસર્સ સી. એફ. એન્ટુમ, જી. એમ. સેનથુપ્તા, અને એસ. એન.
હલદર, સ્વામી દિનાનંદ, ડૉ. હીન્દી. સાહેબે, શા. સાહેબે, રા. સીંગારી વેલુ
ચેટ્ટીયર અને રા. ઇ. એલ. એચર.

કેળવણીની સરકારી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર.

૭. સરકાર હસ્તકની અગર સરકારની મદદ મેળવતી અગર સરકાર
સાથે સંબંધ ધરાવતી શિક્ષણસંસ્થાઓના બહિષ્કાર સંબંધમાં આ મદાસભા
ખહેર કરે છે કે, બહિષ્કાર ચાલુ રાખવો જોઈએ અને વિરોધમાં ઠરાવે છે કે
દરેક પ્રાંતને સ્થાની હયાતી ધરાવતી શિક્ષણસંસ્થાઓને સારી આર્થિક સ્થિ-
તિમાં મુકવાનું અને દરેક સકય માર્ગે તેની નિયુક્તા સુધારવાનું રહેવું.

અદાલતોનો બહિષ્કાર.

૮. આ મદાસભા ઠરાવે છે કે વજીલાએ અને અસીલાએ અદાલતોનો
બહિષ્કાર ચાલુ રાખવો અને તેમણે પંચાયતો સ્થાપી તેની વરફેણમાં લોકમત
કેવળના વધારે પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

(૧) પ્રભાકીય દેવાનો, અસ્વીકાર.

૬. ગેરવાળખી તરફથી ખૂબ અને બીજા ઉડાક ખર્ચોથી સરકારે પ્રભાકીય દેવું એટલી હદ સુધી 'બધારી' દીધું છે કે તે ભરપાઈ કરી સકાય તેમ નથી તેથી; અને બહુમતીના મત વગરના અગર મત આપનારાઓની સારી સંખ્યાના મત વગરની બનેલી ધારાસભાઓ, અને તે પ્રભાકીય દર્શાવવાની સત્તા ધરાવતી નથી એવું જાહેર કર્યા છતાં, આવી ધારા સભાઓની સત્તાના ઓકાં હેઠળ સરકાર ઉડાકપણાંની એજ નીતિ હવે વ્યાપ્ત રાખે છે તેથી; અને જો સરકારને આ નીતિ ચાલુ રાખવા દેવાની છુટ આપવામાં આવે તો પ્રભાકીય આખર અને સુખ સાચવીને દિવ્દની પ્રભાકીય પછુ પોતાનો વધીવટ ચલાવી શકે નહિ તેથી; અને તેટલા માટે બીજાવાળખારી ભરેલું વર્તન અટકાવવું જરૂરી થઈ પડવાથી, આ મહાસભા હેવાતી ધરાવતી ધારાસભાઓને તેમજ એ સંસ્થાઓને પ્રભાકીય બહિષ્કાર કર્યો હોવા છતાં હવે પછી જો ધારાસભાઓ સરકાર તરફથી રચવામાં આવે તેને કાનિષ્ઠ્યમાં પ્રભાકીય ખાતર લોન કાઢવાની સત્તા અગર બીજા મોટા ભોજમદારી વહોરવાની સત્તા હોવાનો ઇનકાર કરે છે અને દુનિયાને જાહેર કરે છે કે સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી સરકારે અત્યારસુધી વાળખી અગર ગેરવાળખી દેવું હતું હતું અને જવાબદારીઓ વહોરી હશે તે માટે દિવ્દની બીજા જવાબદાર રહેવા છતાં પ્રભાકીય બહિષ્કાર કરેલો હોવા છતાં હેવાતી ધારાસભાઓની સત્તા અગર મંજૂરીથી આજની તારીખે અને હવે પછીથી સરકાર જો દેવું કરશે અને જવાબદારીઓ વહોરી લેશે તે ભરપાઈ કરવાને બંધાયેલી મણતી નથી.

કાયદાલગની તૈયારીઓ.

૧૦. આ મહાસભા પોતાનો ફેરીથી મત પ્રદર્શિત કરે છે કે જ્યારે જોડકાં ભરેલો, જુદાં અને નામદં બતાવે એવી સત્તાનો ઉપયોગ અટકાવવા માટે બીજા સઘળા ઉપાયો અજમાવવામાં આવ્યા હોય ત્યારે હથિયારબંધી બળવાને બદલે કાયદાલગ એ માત્ર એક જ સુધરેલું અને કાર્યસાધક સાધન છે તેથી, અને સ્વરાજ તાત્કાલિક મેળવવાની જરૂરીયાતની લાગણી લોકોમાં પૂરી પ્રસરેલી હોઈને અને પ્રભાકીય ધ્યેય જાગૃતીથી પ્રાપ્ત થાય એવા ઉદ્દેશથી કાયદાલગ કરવાની સામાન્ય માગણી અને જરૂરીયાત જોતાં અને સઘળા પ્રકારની સત્તાવણી છતાં જરૂર પૂરતું અહિંસાત્મક વાતાવરણ જળવાઈ રહ્યું છે તે જોતાં, આ મહાસભા સઘળા મહાસભાના કાર્યવાહકોને કાયદાલગ ચાર કરવાની તૈયારીઓ પૂર્ણ કરવાનું કહે છે અને તે માટે રાષ્ટ્રીય બંધારણ મળ-

જૂત કરવું અને વિરાજ બનાવવું અને તિવલ સ્વરાજ ફાળા માટે રૂપિયા ૨૫ લાખ ઉપરાવવા અને અમદાવાદમાં નક્કી કરેલી શરતો મુજબ ઝોજામાં ઝોજા ૫૦ હજાર રવય સેવકો મેળવવા તાત્કાલિક પગલા લેવાં.

આ કાર્યો કરવાની મુદત નક્કી કરવાની સત્તા અખિલ હિન્દ મહાસભા સમિતિને આપવામાં આવે છે અને આ હરાવનો વ્યવહાર અમલ થવા માટે જરૂરી મૂલનાઓ બહાર પાડવાની એ કમિટીને સત્તા આપવામાં આવે છે.

વ્યક્તિગત જવાબદારી હક્ક.

૧૧. આ મહાસભા જાહેર કરે છે કે જ્યારે અસહકારીઓ મહાસભાનું કામ ન કરતા હોય ત્યારે અગર એ કાર્યમાંથી સીધી રીતે હતા થતા પ્રસંગોમાં ન સંડોવાયા હોય ત્યારે સામાન્ય મારફત ન થાય એવી શરતે તેઓ વ્યક્તિગત જવાબ કરવાને જુદા છે. ગંભીર ખટલાઓ જેવા કે કમરને અપમાન, સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર, અગર ઠાકરાઓ અને માણસો ઉપર હીંચકારા હુમલાઓ, આવા પ્રસંગોમાં વ્યક્તિગત જવાબ કરવા માટે કોઈપણ રીતે સારીરખજ વાપરવાની મના નથી.

નજીકના પૂર્વની સ્થિતિ.

૧૨. નજીકના પૂર્વની ગંભીર પરિસ્થિતિ કે ગંધી ખિલાફતની સ્વતંત્રતા અને ઘડીની શરતો જાયમા આવી પડવાની દહેરાત છે તે જાણીને અને આ હાનિ અટકાવવાનો હિન્દુ મુસલમાનો અને બીજા લોકોનો નિશ્ચય છે તે જાણીને આ મહાસભા કરાવે છે કે આ બધા અન્યાયી કારણસર હિન્દનો ખોટો દાવ લેવા અટકાવવા અને પરિસ્થિતિને પહેલી વળવા હિન્દુ મુસલમાનો અને બીજાઓની એકસંધીસરેલી મદદ મેળવવા ખિલાફતની કાર્યવાહી સમિતિ સાથે મળીને મહાસભાની કાર્યવાહી સમિતિએ પગલા લેવાં.

